

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International scientific journal on humanitarian sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным дисциплинам

№9/48

Вакı – Вакu – Баку
2019

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi
/ indexed by /

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

BAŞ REDAKTOR: Mübariz Binnətoğlu
REDAKTOR: Dürdanə Hübətli - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CHIEF EDITOR: Mubariz Binnetoglu
EDITOR: Durdana Humbatli - PhD in philology

REDAKSİYA HEYƏTİ: Qəzənfər Kazımov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
İzzət Rüstəmov - fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Uljen Musabekova - filologiya elmləri doktoru, professor (Qazaxstan);
Rüfət Rüstəmov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Deniz Abık - prof.dr. (Türkiyə);
Şirindil Alışanov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Məhərrəm Hüseynov - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Anar İsgəndərov - tarix elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Nadejda Bobux - filologiya elmləri doktoru, professor (Ukrayna);
Şikar Qasimov – tarix elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Yaqub Babayev - filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Müseiyib İlyasov - pedaqogika elmləri doktoru, professor (Azərbaycan);
Lyudmila Cavadova - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya, Dağıstan).
Abbas Abbasov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan);
Rövşən Ramizoglu - doktor öyrətım üyesi (Türkiyə);
Ramis Həşimov - tarix elmləri namizədi (Rusiya, Dağıstan Respublikası);
Qalina Voronina - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Rusiya);
Qurban Bayramov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor (Azərbaycan);
Oktay Kızılkaya - doç.dr. (Türkiyə);
İlkin Qulusoy - doç.dr. (Türkiyə);

EDITORIAL COMMITTEE: Gazanfar Kazimov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Izzat Rustamov - Doctor of Philosophy, professor (Azerbaijan);
Ulgen Musabekova - Doctor of Philology, professor (Kazakhstan);
Rufat Rustamov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Deniz Abik - prof.dr. (Turkey);
Shirindil Alishanov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Maharram Huseynov - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Anar Iskenderov - Doctor of History, professor (Azerbaijan);
Nadezhda Bobuch - Doctor of Philology, professor (Ukraine);
Shikar Gasimov - Doctor of History, professor (Azerbaijan);
Yagub Babaev - Doctor of Philology, professor (Azerbaijan);
Museyib İlyasov - Doctor of Pedagogy, professor (Azerbaijan);
Ludmila Javadova - PhD in Philology (Russia, Republic of Dagestan);
Abbas Abbasov - PhD in Philology, professor (Azerbaijan);
Rovshan Ramizoglu - Associate professor (Turkey);
Ramis Gashimov – candidate of historical sciences (Russia, Republic of Dagestan);
Galina Voronina - PhD in Philology, professor (Russia);
Gurban Bayramov - PhD in Philology, professor (Azerbaijan);
Oktay Kızılkaya - Associate professor (Turkey);
İlkin Qulusoy - Associate professor (Turkey);

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/4-10

Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
huseynova.mahira@yandex.ru

ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ YEMƏK ADLARININ TARİXİ-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: yemək, tarixi-etimoloji təhlil, ümumtürk dilləri, integrasiya, yemək adları, uyğunlaşma

Key words: meal, historical-etymological analyses, turkish languages, integration, the name of the meals, adaptation

Ключевые слова: блюда, историко-этимологический анализ, общетюркские языки, интеграция, имена блюд, адаптация

Müasir dövrdə ümumtürk dillərinin kulinariya leksikasının mühüm tərkib hissələrindən olan yemək adlarının tarixi-etimoloji aspektdə öyrənilməsi, həmin leksik vahidlərin qədim abidələr və yazılı mənbələr əsasında türkdilli xalqlardakı izlərinin müqayisə, qarşılaşdırma və tutuşdurma yolu ilə təhlilə cəlb olunması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Qədim, zəngin, ortaq tarixi köklərə əsaslanan türkdilli xalqların kulinariya mədəniyyətləri qloballaşan dünyada özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müasir bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmaqdadır. Yemək adlarının tarixi-etimoloji istiqamətdə təhlilinin əhəmiyyəti təkcə kulinariya sahəsində çalışan mütəxəssislərin ehtiyacını ödəməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda türkdilli xalqların tarixlərinin, mədəniyyətlərinin ortaq bir kökə malik olduğunu da sübuta yetirir. Türkdilli xalqların çox zəngin və qədim süfrə mədəniyyəti daimi insanları heyran etmiş, qohum xalqlara aid yemək adlarının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olması üçün əhəmiyyətli işlər görülməsinə baxmayaraq hələ də tarixi-etimoloji istiqamətdə türkologiya elmində yemək adlarının dərinə tədqiqinə ehtiyac duyulmaqdadır. Bunları nəzərə alaraq türkdilli xalqlarda mövcud olan bəzi yemək adlarını tarixi-etimoloji aspektdə aşağıdakı kimi təhlil etməyə çalışdıq.

Ağız – Pendirə bənzər yemək adıdır. Azərbaycanın dialekt və şivələrində bu söz iki mənada (Qax, Şəki, Ağdam, Zərdab dialekt və şivələrində) “yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək”, (Zaqatala (Ağız), Quba, Şahbuz (Ağuz), Şirvan (Ağuz) dialekt və şivələrində “qaramalın doğandan sonra ilk südü” anlamında işlənir.

– *Bi qazan ağız bişirmişdim, hamısını payladım.* (Şəki)

“Ağız” sözü əsasında yaranmış “Ağızbulaması” (Qazax), “Ağızdıx” (Tovuz) (heyvanın doğduqdan sonra birinci, ilk südü) kimi sözlərdə isim vəzifəsində işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə “ağız” sözü “oquz” şəklində qeydə alınmışdır. “Oquz” sözü qədim türkcədə ilk süd, “ağız (süd)” mənalarında işlənmişdir (1, 365). Qədim türkcədəki bu söz Azərbaycan dilində eyni mənada işlənir. Adətən inəyin doğuşdan sonrakı ilk südü “ağız” adlanmışdır. “Ağız (süd)” çox yağlı və keyfiyyətli olmağı ilə fərqlənmişdir (2, 81). Mahmud Kaşğari bu sözü “ağuc” şəklində qeydə almış və “ağuc” sözünü “ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd” mənasında izah etmişdir (3, 127). Quba dialektində bu söz “ağuz” şəklində “qaramal doğan kimi sağılan ilk süd” mənasında işlənir. -Ağuz duğanda sağılada inekdən. Bəzi türk dillərində bu sözə müəyyən fonetik dəyişikliklə eyni mənada rast gəlmək mümkündür. Müqayisə et: türkmən dilində “övüz”; qazax dilində “uz süt”; özbək dilində “iğüz süti”. Türk dilinin şivələrində (Tömek, Şahanlı, Hağrut və s.) ağız // ağuz sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də Quba dialektindəki mənənin eynidir (4, 227-228). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “yeni doğan heyvanların ilk südü” anlamında “ağızbulaması” mürəkkəb sözündən də istifadə edilir.

Ayran – Sərinləşdirici içki növü kimi ayrandan türklər lap qədimlərdən istifadə etmişlər. “Ayran” sözünün əsasında “ayırmaq” feilinin kökü olan “ayır” sözü durur. Bu sözün üzərinə -an feli sifət şəkilçisi artırılmış, sözün ortasında gələn tarixi proses nəticəsində -ı saiti zəifləyərək düşmüş və nəticədə “ayran” sözü əmələ gəlmişdir. “Bunu həmin sözün realiyası da göstərməkdədir. Belə ki, “ayran” qatıqdan ayrılan sudur. Həmin əşyanın “ayrılan” deyil, “ayran” adlandırılması məlum növdə olan feillərin məchul feillərin əvəzində işləmə bilməsi ilə əlaqədardır. Bu qrammatik vəziyyət özünü XVIII əsr ədəbi dilimizdə də göstərmişdir: Nə gözəl doğmusan anadan, Pəri... (Vaqif) “Aybağırın” sözü dilimizin abidələrində tarixən heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır: Acı ayran töküləndə çap-çap içən. (Kitabi-Dədə Qorqud), Yağı yağ üstə çıxır ayranı

ayranlıq olur (Sabir). “Ayran” dilimizdəki aşağıdakı sözlərin əsasını təşkil edir: 1) ayranlı, ayranlılıq; 2) ayranlıq; 3) ayranaşı (5, 475). Türk dillərinin əksəriyyətində “ayran” sözü cüzi fonetik versiyalarla işlənmişdir. Hal-hazırda türk, Azərbaycan, türkmən, xakas dillərində “ayran”, özbək dilində “ayron”, tatar dilində “əyrən” formalarında işlənir. Ədəbi dilimizdə işləkliyi ilə diqqəti cəlb edən və “qədim türkcədə də müşahidə edilən “ayran” sözü “az||ay” – morfeminin “ayrılmaq” mənasının törəməsidir. “Ayran” inək südündən hazırlanmış qatığın nehrədə çalxanması ilə yaranır. Belə ki, qatıq nehrədə çalxandıqdan sonra yağ yaranır, yerdə qalan duru, maye hissəsi isə “ayran” olur. Hətta ayranı südü birbaşa nəhrədə çalxalamaq yolu ilə də əldə etmişlər. Nəhrədə süd çalxandıqdan sonra yağ yaranmış, yerdə qalan duru, maye hissəsi isə “ayran” olmuşdur (2, 286). Bu söz oğuz dilində “ayran / ayırım / ayırıq”, qırqçaq dilində “ayraaxa”, monqol dilinin dialektlərində “eerq” formasında işlənir (6, 333). Cənubi Azərbaycan atalar sözünün birində “ayran” sözü işlənmişdir: Ayran içəram belə biçəram, yağ ver, bağ verim (7, 115).

Aş – Bu xörək adı “yemək, təam, plov” mənasında Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində işlənir. Qarabağ bölgəsində aşın 130, Qubada 30- dan çox növü qeydə alınmışdır. “Aş” sözü qədim türk lüğətində üç mənada: 1) hər cür xörək; 2) ziyafət, qonaqlıq; 3) xörək adı kimi qeyd olunmuşdur (1, 210). Çox maraqlıdır ki, “aş” sözü müasir xalq danışığı dilində və şivələrimizdə hər üç mənəni mühafizə etmişdir. Bu sözə Muğan qrupu və Cəlilabad rayon şivələrində “duru xörək” mənasında təsadüf edilir. Məsələn, bəzi xörək adları bunu sübut edir: Xəmirəşi, süddaş, ayranaşı (dovğa) və s. (5, 104). Bu qədim leksemin “ziyafət, qonaqlıq” sözləri ilə bağlılığını xalq danışığı dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəli sözlərin tərkibində də görmək olur. Məs: Oruc aşı, allası, imamaşı, həcaşı (Şərqi Abşeron) (9, 12). Maraqlıdır ki, orucaşı, allası, imamaşı dini mərasimlərlə bağlı olduğu halda, “həcaşı” toy adəti ilə əlaqədar olan sözdür. Şərqi Abşeron şivəsində işlənən bu sözlərdən, “həcaşı” toy adəti ilə bağlı olub, qız evindən oğlan evinə qaynata üçün göndərilən sovqat anlamını veri (3, 20). Bundan başqa, “aş” sözü “plov” sözünün sinonimi kimi əksər şivələrdə işlənir. Məs: Lobyalı aş, süddü aş, çığırtmalı aş və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə olan və yeməxana mənasını verən “aşxana” sözündə “aş” leksemi özünün ən qədim məzmununu saxlamışdır. Maraqlıdır ki, Salyan dialektində “aşxana” sözü mətbəx mənasında işlənir. Məs.: Aşxanada yiməy pişirirlər (Salyan). Qədim “aş” sözü “az aşın duzu”, “azacıq aşım, ağrımaz başım”; “aşını, duzunu vermək”, “az aşın duzu deyil” (hiyləgər adamlar üçün söylənilir), “Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da”, “Harada aş, orada baş” (əziyyət çəkmədən yaşayan insana deyilir) ifadələrinin tərkibində də özünü göstərir. M.Şəhriyarın dilində də “aş” sözünün “ziyafət xörəyi” mənəşində işlənməsi müşahidə olunur:

*Cavanların aşın yedin,
Qocalar bozbaşın yedin,
Qəbirlərin daşın yedin,
Özü baqi qalan dünyə. (8, 104)*

“Aş” sözü “yemək, təam” mənasında Nəsiminin dilində də işlənmişdir:

*Eşqün odu pişürmüşdi dürlü aşlar;
İçəram qəm mətbəxində dürlü-dürlü aşlar. (8,103)*

Mahmud Kaşğarının lüğətində də “aş” sözü “yemək, aş” mənasında işlənmişdir. Həm də Mahmud Kaşğari bu söz haqqında yazmışdır ki, “bir qabı sıxaraq təmir etməyə də də “aş” deyilir: “ayaq aşı=qabı sıxaraq təmir et” (3, 147). Yazılı mənbələdə “baş aşpaz” mənasında “aş paşçısı” kəlməsi işlənmişdir (1, 61).

Mahmud Kaşğarının lüğətində “aşa” (yemək, aş yemək) mənasında, aşac (qazan, tava) mənasında, aşat (yemək, yedirtmək), “aşbar” (saman, kəpək, ot kimi şeylərin qarışıqından ibarət yem) mənasında “aşıç” (qazan mənasında), “aşlıq” (aşxana, mətbəx mənasında), “aşca” (yemək istəmək mənasında) sözləri verilmişdir. Bu sözlər aş (yemək, aş mənasında) sözü ilə eyni kökdəndir. Həmin sözlərə diqqət yetirək: aş – yemək, aş yemək; ər aş atadı – adam yemək yedi. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, Xaqaniyyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərq qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur (3, 237). “Aşa” sözünün qədim türk lüğətində “istifadə etmək”, “faydalanmaq”, “yemək, (bəhrəsini) dadmaq”, “xidmətinin bəhrəsini almaq” mənaları da verilmişdir (1, 62). “Aş” sözü noqay dilində də “yemək” mənasında işlənir (6, 182). Qırğız dilində “aş” sözü ilə bağlı atalar sözü də yaranmışdır: Aşın kalsa kalsın, işin kalbasın” (6, 238). Bu söz türkiyə türkcəsində aş, başqırd türkcəsində azıq, aşamlıq, qazax türkcəsində aş, tamak, qırğız türkcəsində tamak, aş, özbək türkcəsində avkat, aş, tatar türkcəsində aş, azıq, aş-su, rızık, türkmən türkcəsində aş, paxar, uйğur türkcəsində aş formalarında işlənir (10, 30-31).

Bağırbeyin – Mürəkkəb quruluşa malik bu xörək adı “bağır” və “beyin” leksik vahidləri əsasında yaranmışdır. “Bağırbeyin” xörək adının birinci komponentində işlənən “bağır” sözünün dialekt və şivələrdə 2 mənəsi vardır: 1) qaraciyər: - Qoyun bağırsağınnan bir yaxşı kavaf yeyirik (Qazax); 2) ürək, qəlb: - Səni bir gün görməsəm, bağrım çattar (11, 48). Bu xörək növü əsasən Gəncədə hazırlanır Gəncə şivəsində

qaraciyərlə quyuqdan və ya quzu beynindən bişirilən “bağırbeyin” plovun xuruşu mənasında işlənir: Aş bağırbeyinsiz ləzzət verməz (11, 48). Bu qədim söz ədəbi dildə “sinə, köks” anlamı bildirir: bağırına basmaq- (sinəsinə, köksünə basmaq). “Bağır” sözü M. Kaşğaridə, qədim türk sözlüklərində, “Əsrarnamə”də və digər yazılı abidələrin dilində “köks; sinə; ciyər; ağciyər; qaraciyər” mənalarında da qeydə alınmışdır. Klassik ədəbi nümunələrin dilində də “bağır” sözü, əsasən, “ürək” mənasında çox işlənmişdir. Məs.:

Bağırqaranın qarıldı bağrı (Xətai);

Hicri bağrın qan edən gülbərgü- xəndanın hanı?(Füzuli).

“Bağır” sözü bəzi şivələrdə, hətta “öd” mənasında da işlənir. Məs.: Bağrım yarıldı. (Bakı) (3, 15). M.Ə.Sabirin dilində “bağır” sözü həm “öd”, həm də “ürək” mənasında müşahidə olunur:

Vay, vay, ay aman, yarıldı bağrım, bir nazik ipə sarıldı bağrım (3, 105)

Bir sıra türk dillərində bağır sözü baur, baur formalarında işlənərək “qara ciyər” mənasını ifadə edir. Qaraqalpaq bağır şəklində “ürək və döş” mənasını bildirir. Türk dilində bağır şəklində “döş” mənasını ifadə edir. Özbək dilində “ürək və döş” mənasında “bağır” şəklində işlənir (4, 230). “Bağır” sözü şumer dilində “ba” formasında, “bağır qara ciyər” mənasında işlənmişdir (2, 34).

Basdırma – Bu sözün də əsasında “bas” feili dayanır və “basmaq” feilindən düzəlmiş isimdir. Tərtər şivəsində bu söz “bişirilmiş bir neçə günlük ət” anlamında işlənir. – Yaxşı basdırmamız var gedək yəx (11, 59). Cəbrayıl şivəsində bu söz “basırma” şəklində “külə basdırılıb bişirilmiş” mənasında işlənir (11, 59). Bu yemək növü adətən kartofun və ya yumurtanın külə basdırılıb bişirilməsi yolu ilə əldə edilir. Cəbrayıl şivəsində buna “külləmə” də deyirlər. - Basırma yumurta mənim xoşuma gəlir. “Basırma” sözü mənşəcə “basmaq” feilindən düzəlmiş sifətdir. “Basdırma” sözünün sonunda işlənən “-ma 2” şəkilçisi məhsuldar bir morfoloji göstərici kimi, məsdərin son samitinin itirilməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəlir. “Basdırma” yemək adı Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “yazok” şəklində qeydə alınmışdır, yəni “basdırma” tarixi dövrlərdə bu formada işlənmişdir. Kaşğari yazır ki, “yazok ət = basdırma” payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə saxlanır və yazda yeyilir. Bu, “yaz ok ye” sözündən alınmışdır, “ancaq yazda, baharda ye” deməkdir. Çünki yazbaşı heyvanlar arıq olur, basdırma tədarükü görmüş adam isə yazda yaxşı ət yeyir (3, 23). Basdırma sözü Türkiyə türkcəsində pastırma, başqırd türkcəsində bastırma, kazımık, qazax türkcəsində sür ət, qırğız türkcəsində bastırma, iştalğan et, özbək türkcəsində dimləmə, bastırma, tatar türkcəsində bastırma, kızıımık, türkmən türkcəsində kakmaz, uyğur türkcəsində paturma, dəmlimə (10, 694) formalarında işlənir. Bu söz rus dilində də bastırma şəklində işlənir və qeyd etməliyə ki, rus dilinə türk dilindən keçmişdir.

Bozdamac – Çörək növünün adıdır. “Bozdamac” çörəyi sac üstündə bişirilir. Dialekt və şivələrimizdə bu sözün “bozdamac” (Bakı, İsmayılı) və “bozzamas”(Şamxor) formalarına rast gəlinir. Bakı, İsmayılı, Şamxor dialekt və şivələrində “sac üstündə bişirilən çörək” anlamında işlənir:

- Bozdamac, əlim xəmir, qarım ac (Bakı);

- A Şanisə xala, bozdamacı bişirib qurtaraydun, mən də bir-iki dənə bişirəcəm (İsmayılı) (11, 84).

Bozdamac sözünün sonundakı –c şəkilçisi isimdüzəldən –ma, -mə şəkilçisindən sonra işlənmişdir. “Bu şəkilçi sözə təklikdə artırıldığı kimi (tıxac, qazanc), qayıdıq növün şəkilçisi ilə birgə də artırılır. Bəzən növ şəkilçisindən ayrılır: sev-in-c, bəzən ayrılır: qax-ınc. Bu şəkilçi isim düzəldən –ma, -mə şəkilçisindən sonra da işlənir: qır-ma-c, döy-mə-c (xörək adı)” (12, 62) Qədim türk xalqları arasında geniş şəkildə yayılmış “bozlamac” xörək adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də işlənmişdir: “... əlin-yüzün yumadan toquz bozlamac ilə bir küvləkdən yoqurt gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yiyər” (13, 33). İ.Məmmədov qeyd edir ki, “bozlamac” sözü “Dədə Qorqud”da “soba üstə bişirilən fətir” mənasındadır (14, 71). T.Tolibovun fikincə, bozlamak “bitirmə” mənasındadır (15, 362). S.Məmmədova göstərir ki, biz şübhə etmirik ki, “bozlamac” termininin “bozarmaq” feili ilə bağlılığı var. “Boz” sözünün bir mənası da bişirmək və qızarmaq prosesinə aiddir. Ona görə də bu terminin mənşəyini “buznus” (qəbilə adı) ilə izah edənlərə etiraz, zənnimizcə, doğudur (16, 12). Quba dialektində bu söz bozdamac şəklində “turş xəmirdən bişirilən qalın çörək, sac çörəyi” mənasını ifadə edir:

-Anam əxşəmə bozdamac bişirərdü;

-Şərə gidəcəğam, məçün bozdamac bişir. (4,232)

Dönər – Hərəkət adı ilə motivləşən xörək adıdır. Dönər sözünün əsasında “dönmək” feili dayanır. S.Məmmədova qeyd edir ki, bir çox yemək adları xörəyi hazırlayanın gördüyü işlə bağlı olur, müəyən bir hərəkətin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxır (16, 22). “Dönər” kabab növünün adı da belə yaranmışdır. Bu söz Türkiyə türkcəsində döner (kebab), Azərbaycan türkcəsində dönər, dönmə kabab, başqırd türkcəsində kəbabtın bir törö, qazax türkcəsində kaktama, qırğız türkcəsində döner (aylanma) kebeb, özbək türkcəsində

kəbəbning bir türü, tatar türkcəsində dönme kebab, uyğur türkcəsində zığ kabap (10, 188-189) formalarında işlənir.

Döymə – Bu sözün əsasında “döymək” feili dayanır, yəni mənşəcə feildən düzəlmiş isimdir. “Buğda yarması ilə süddən hazırlanmış yemək” mənasında Cəbrayıl şivəsində işlənir.

– *Mən döyməni çox xoşduyuram.* (11, 200)

Hazırlanma qaydası belədir: Buğda kirkirədə çox da narın olmayan halda üyüdüür, südlə qaynadılır. “Döymə” sözü şivələrimizdə çoxmənalı leksik vahidlərdən hesab olunur. Belə ki, Cəbrayıl şivəsində bu söz “buğda yarması ilə süddən hazırlanmış yemək” mənasında işləndiyi halda, Tovuz şivəsində “mətəl”, Zəngilan şivəsində isə “toz halına gətirilmiş armud qaxı” anlamını bildirir (11, 199-200). Döymək sözü Türkiyə türkcəsində dövmək (əzmək), Azərbaycan türkcəsində döymək, başqırd türkcəsində töyov, töykölöv, optav, qırğız türkcəsində caşçü, madalö, özbək türkcəsində tüymək, yəncmək, məydələmək, tatar türkcəsində töyü, vaklov, türkmən türkcəsində dövmək, maydalamak, uyğur türkcəsində tüymək, sökmək (10, 190-191) formalarında işlənir.

Dürmək – “İçərisinə yağ, pendir və s. yığılıb bükülmüş yuxa, çörək” mənasında Naxçıvan, Gəncə dialekt və şivələrində “dürməy”, Cəbrayıl şivəsində “dürmək”, Şamaxor, Oğuz şivəsində “dürməx” formalarında işlənir. Mənə bir pənimür dürməyi ver. (Naxçıvan); - Ə, dürməyi yaxşı tut dana, içinin yağı tökülər. (Cəbrayıl);

– *Ana o dürməkdən birini də maa ver.* (Şamaxor) (11, 208)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən “dürməkləmək” sözü “yumrulamaq” feili ilə bir sinonimik cərgədə dayanır. Gəncə, Naxçıvan dialektlərində “dürməkləmək” (dürmək qayıрмаq), Şəki dialektində “dürmək” sözləri işlənir ki, bunlar da “bükmək”, “bağlamaq” feilləri ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. “Dürmək” sözünün sonunda işlənən “-mək” məsdər şəkilçisi xörək adlarının yaranmasında intensiv şəkildə fəaliyyət göstərən morfemlərdəndir. “Məsdər şəkilçisi kimi dilimizdə geniş fəaliyyətdə olan bu şəkilçi substantivlik keyfiyyətinə görə tarixən feillərdən əşya, alət, vasitə bildirən isimlər də düzəltmişdir; Məs.: qazmaq (aşın qazmağı), çaxmaq (tufəngin çaxmağı), cırmaq (əldə cırmaq yeri), yemək (xörək mənasında) və s. şəkilçinin –mıq, -mik variantı daha qədimlərə aiddir: dırmıq, kəsmik sözlərində olduğu kimi. Bir sıra sözlərdə kökdən ayrılır: qarmaq, qaymaq, toxmaq və s.” (12, 59). Dürmək sözü Türkiyə türkcəsində dürüm, başqırd türkcəsində törmə, tutırma, kıstıbay, qazax türkcəsində orama kuymak, qırğız türkcəsində oromo, özbək türkcəsində kuymak, tatar türkcəsində törmə, tutırma, kıstıbay, türkmən türkcəsində yaşlaklı, uyğur türkcəsində yutazı (10, 196-197) formalarında işlənir.

Əppək – Mahmud Kaşğari bu çörək növünün adını “əbək”, “əpmək”, “ətmək” formalarında “çörək” mənasında qeyd almışdır. Böyük lüğətçi-alim qeyd edir ki, “əbək” uşaq dilində çörəyin adıdır. Müasir dilimizdə “əppək” şəklində işlənir. Çinlilər bu sözü “əpək” şəklində M.Kaşğarinin “Lüğət”indən oxumuşlar. “Əpmək” çörək növü barədə M.Kaşğari yazır ki, yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qırçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır (3, 164). Əppək sözü “çörək” mənasında Türkiyə türkcəsində ekmək, başqırd türkcəsində ikmək, qazax türkcəsində nan, qırğız türkcəsində nan, özbək türkcəsində nən, tatar türkcəsində ikmək, Azərbaycan və türkmən türkcəsində çörək, uyğur türkcəsində nan formalarında işlənir (10, 206-207).

Xaşlama – “Xörək növü”nün adıdır. “Ət soyutması, bozartma” mənasında Qərbi Azərbaycanın Vedi, Zəngibasar şivələrində işlənir (17, 184). Türkiyə türkcəsində bu söz haşlama, Azərbaycan türkcəsində xaşlama, başqırd türkcəsində bişkən (bişirilgən) it, qazax türkcəsində pişirilgen (pişken) et, qırğız türkcəsində bişkan et, kaynatkan et, özbək türkcəsində dimləmə, tatar türkcəsində pişkən (pişirilgən) it, türkmən türkcəsində qaynatma, uyğur türkcəsində pişirilgən qoş (10, 318-319) şəkillərində işlənir. Qədimlərdə bu söz “ətdən hazırlanan xörək” mənasında, “haşlama” şəklində işlənmişdir. “Haşlama” sözü osmanlı dilində “suda bişirilmiş”, “pörtlədilmiş” mənalarında işlənmişdir: haşlama at = suda bişirilmiş ət (18, 1773). “Haşlama” sözü “xaşlama” şəklində Azərbaycan dilində işlənir. Məs.: xaşlama ət. “Xaşlama ət” ətin (inək, qoyun, quzu, keçi və s.) suda bişirilməsidir. Buna ətin pörtlədilməsi də deyilir (5, 33) Osmanlı dilində “haşla (xaşla) sözü də işlənmişdir. Bu söz “qaynar suyu, qaynadılmış suyu, dağ suyu tökmək, axıtmaq” və “pörtmək, pörtləmək” mənalarını bildirmişdir (18, 1773). B.Xəlilovun fikrincə, Azərbaycan dilindəki “xaşlama, xaş, aş” sözləri eyni kökdəndir (5, 33).

Kabab – Ərəb dilindən alınma sözdür. Kabab ət şişə keçirilərək odda bişirilir. İkinci komponenti “kabab” sözü ilə əlaqədar olan çoxlu sayda Azərbaycan dilində yemək adları yaranmışdır: xankababı, tikəkabab, lüləkabab, tavakabab, qazankabab, şişkabab, təndirkabab, döşkabab, qabırğakabab, cücəkabab, toyuqkabab, badımcankabab, pomidorkabab, kartofkabab və s. Azərbaycan dilində “kabab” sözü ilə bağlı olaraq idiomatik ifadələr də yaranmışdır: kabab olmaq (atəşdə, odda yanmaq, qovrulmaq); kabab etmək

(ürəyi, ciyəri yanmaq) və s. Bu söz qırğız dilində “kebep”, türk dilində “kebab” fonetik variantlarında işlənir. Qırğız dilinin dialektlərində bu sözün “aylanma” variantına da rast gəlinir. Türkiyə türkcəsində bu sözün “döner” variantına da üstünlük verilir. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra “dönər” sözü də dilimizə türk dilindən keçmişdir. “Dönər” sözünün əsasında “dönmək” feili dayanır. Ümumiyyətlə, bu söz cüzi fonetik əvəzlənmələrlə bütün türk dillərində (Türkiyə türkcəsində kebab, Azərbaycan türkcəsində kabab, başqırd türkcəsində kebab, qazax türkcəsində kəbəp, kəvəp, kevep, qırğız türkcəsində kebep (şəşlik), özbək türkcəsində kəbab, tatar türkcəsində kebab, türkmən türkcəsində kebəp, uyğur türkcəsində kavap (10, 462-463) işlənir. Rus dilində də kebab şəklində işlənən bu söz türk dilindən keçmişdir. Azərbaycan folklor örnəklərinin dilində “kabab” sözü işlənmişdir:

*“Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar köz üstə,
Qoy məni öldürsünlər,
Bir alagöz qız üstə”.*

Kımız – İçki növünün adıdır. Südün turşudulması yolu ilə hasil edilir. Hazırda bu söz qazax dilində işlənərkəndədir. Mahmud Kaşğari yazır ki, kımız qısaq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir (11, 370). M.Kaşğari eyni zamanda söz birləşməsi modelində olan və “turş alma” anlamında işlənən “kımız almıla” ifadəsini də qeydə almışdır (11, 370). Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində kımız sözü qımız (q-k əvəzlənməsi) şəklində hazırda işlənərkəndədir. Dilimizin şivələrində bu sözün omonimliyi də müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Ağdam şivəsində bu söz “turş” anlamında, Şərur şivəsində isə “mürəkkəb” (Qaba qımız tök) mənasında işlənir (1, 327). S.Altaylı lüğətində bu sözü “kumis” formasında qeydə almış və “at südündən hazırlanan içki” mənasında izah etmişdir. Kımız sözü Türkiyə, Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində heç fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir (10, 474-475). Bu söz rus dilində kumis şəklində işlənir ki, fikrimizcə, rus dilinə bu söz türk dilindən keçmişdir.

Qaymaq – Bişirilmiş südün və ya qatığın üzərində əmələ gəlmiş nazik yağ təbəqəsi “qaymaq” adlanır. Qaymaqdan kərə yağı da hazırlanır. Bu qida məhsulu çox dadlı olur. Xalq arasında məcazi mənada “qaymaq kimi” bənzətməsindən də istifadə edilir. Bu söz oğuz dillərində “qaymaq”, qırçaq dillərində “kaymak”, monqol dilinin dialektlərində “xaymaq” şəklində işlənir (6, 333). Bu söz Azərbaycan və türkmən dillərində qaymaq, Türkiyə, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində kaymak (k-q samit əvəzlənmələri) formalarında işlənir (10, 458-459).

Qızartma – Ədəbi dilimizdə işlənən bu sözün əsasında “qızarmaq” feili dayanır. Sözün sonundakı -ma şəkilçisi feildən isim düzəltmişdir. -ma, -mə şəkilçisi məhsulda bir şəkilçi kimi məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəldir: qazma, tikmə, hörmə, yazma, düymə, dolama, qatlama, bulama, doğrama və s. -ma -mə omonim şəkilçidir. İnkərlıq bildirən -ma, -mə şəkilçi ilə vurğuya görə fərqlənir. İsim düzəldən -ma, -mə vurğulu, inkərlıq şəkilçisi vurğusuzdur: məs., yazma’ -yaz’ ma, hörmə’ -hör’mə, qatlama’ -qat’lama, vurma’ -vur’ma, çıxma’ -çix’ma və s. Bu şəkilçi feillərdən isim düzəltmə kimi, feili isimlər də düzəldir. Feili isim kimi çıxış etdikdə feili sifət, feili bağlama və məsdərlərdə olduğu kimi, -ma, -mə şəkilçisindən əvvəl növ və inkərlıq əlamətləri işlənə bilər. Məs.: doydurma - doydurmama, anlama - anlamama, yığma - yığdırma - yığışma - yığışmama, becərmə - becərtirmə - becərtirməmə və s. İnkərlıq şəkilçisindən fərqli olaraq, isim və feili isim düzəldən -ma, -mə şəkilçisi şəxssiz feili formasından isimdüzəltməyə doğru inkişaf yolu keçir. Mahiyyət etibarilə -ış şəkilçisi ilə sinonimdir (12, 59-69). “Bu xörək adının əmələ gəlmə tarixi qədimdir. Rəng əlamətinə görə əmələ gəlmişdir. Bu termin, fikrimizcə, qızıl və qırmızı rənglərilə bağlı bir anlayışdır. XI yüzillikdə M.Kaşğari lüğətində sağlam bir məntiq ilə “isimdən düzələn feillər” bölümündə bu söz belə açıqlanır: “Qızardı”mənasında söylənən “top qızardı” ifadəsinə gelişmişdi. Bunun əslı “Kızıl ordı”, yəni “kızıl oldu” deməkdir. B.Ögemin fikrincə, kızırtma daha çox “ətın rəngini dəyişdirmə və qırmızılaşdırma” mənasında söylənirdi. Əsas bişirmə anlayışı “qovurma” idi (11, 18). Kızırtma sözü Türkiyə türkcəsində kızırtma, başqırd türkcəsində kırılğan yaşıltə, qazax türkcəsində kıvrılğan kököpister, qırğız türkcəsində kızırtma, özbək türkcəsində kızırtma (şəbzəbət kavurması), tatar türkcəsində kurdak, kızdırma, türkmən türkcəsində gök önümlərdən qovrulan nahar, uyğur türkcəsində korulğan səy (10, 484-485) formalarında işlənir.

Qovurma – Əsasən Naxçıvan və Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz dialekt və şivələrində işlənir. Payızda kökəldilmiş heyvanları kəsib ətini qovurur qış azuqəsi kimi saxlayırlar və qovurmada digər xörəklərin bişirilməsində istifadə edirlər. Qovurma sözü kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır. Sözün sonundakı -ma şəkilçisi burada inkərlıq kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış etmir. Bu şəkilçi məhsulda bir formant kimi, məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, xörək adları bildirən sözlərin düzəlməsində fəal iştirak edir. “Qovurma” sözü oğuz dillərində “qavurma”, qırçaq dillərində “kuvurma”, monqol dilinin

dialektlərində “xuurqa” formalarında işlənir (6, 333). Qovurma sözü Türkiyə türkcəsində kavurma, başqırd türkcəsində kurdak, kurulğam it, qazax türkcəsində kuvırdık, kuvırma, qırğız türkcəsində kurma, kundak, özbək türkcəsində kivurmə, tatar türkcəsində kuırdık, kızdırma, türkmən türkcəsində qovurma, uyğur türkcəsində kordak, koruma (10, 454-455) formalarında işlənir.

Qurabiyə – ərəb dilindən alınma sözdür. Un, şəkər, süd, badam və s. şeylərdən hazırlanan, formaca yumru və quru dadlı çörək növüdür. Fikrimizcə, bu söz ərəb dilindən türk dilinə, türk dilindən isə rus dilinə keçmişdir. Çünki hazırda rus dilində bu söz kurabiye formasında “печенье” mənasında işlənərkəndədir. Qurabiyə sözü Türkiyə türkcəsində kurabiye, başqırd türkcəsində kurabiyı, tatar türkcəsində kurabiya formalarında işlənir. Qazax və özbək dillərində peçenye sözündən istifadə edilir. Qurabiyə sözü qırğız türkcəsində tattü türü, uyğur türkcəsində tatlık nappin türp formasında çıxış edir (10, 516-517).

Beləliklə, tarixi-etimoloji istiqamətdəki bu cür təhlillərə daha geniş yer verməkdə mümkündür və bu böyük bir araşdırmanın mövzusuudur. Ümumtürk xalqlarına məxsus yemək adlarının tarixi olduqca qədimdir və bu adların etnolinqvistik cəhətdən araşdırılması qohum xalqların, onların maddi və mənəvi mədəniyyətinin, eləcə də dillərinin tarixi, onun digər dövrlərlə bağlılığı barədə konkret və maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969, 620 s.
2. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, 2010, 350 s.
3. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk . Bakı, Ozan, I cild, 2006, 512 s.
4. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961, 341 s., s.227-228.
5. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı, 2003, 660 s.
6. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild. Bakı, 2010, 400 s.
7. Təbriz folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, 2013, 501 s.
8. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, Nurlan, 2004, 168 s.
9. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, Elm, 2001.
10. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Elm”, 1964.
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
13. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Yazıçı, 1988.
14. Məmmədova İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı,1992.
15. Талибов Ф. О генезисе словообразовательного аф-бик-за-мац-маца в тюркских языков. Алма-Ата, 1990.
16. Məmmədova S. Azərbaycan dilində xörək adları. Nam.dis. avtoref., Bakı, 1999.
17. Ваграмов İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, 2011
18. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. II ч. Санкт-Петербург, 1899.
19. Altaylı S. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. I cild, İstanbul, 1994.

Historical-anthropological analysis of the names of dishes in the Turkish languages

Summary

The ethnos connecting with the area where they live, the main means, the data carrier shaping the appearance, behaviour and psychology of the ethnic type are food above all. In a sense, we must also note that the history of ethnos is its food history. The individual vocabulary of each of the Turks is related to the history, material and spiritual culture, the way of life and thinking of the peoples of these languages. The history of the culture of nutrition is as old as the history of mankind. The first culinary culture was created by ancient people and donated to the present generation. A number of peculiarities of the culture of nutrition are reflected in the vocabulary of the language.

The ancient customs, their ethnic and cultural identity, areas of occupation, a brief plaque of their daily lives and relationships of the ancient Turkish peoples present in the folk culinary. Ancient words and ancient meanings of the words are better preserved in a lexical, folklore language in a conservative way. The article summarizes all these scientific-theoretical ideas based on the names of meals and it is particularly noted that the historical-etymological analysis of the names of ancient dishes, which is an integral part of the folk culinary is very relevant in our modern age.

We believe that through such linguistic analysis, we have, to some extent, penetrated deep into the technology of reflection of ancient names of food and their assortments in Azerbaijan, including Turkic-

speaking peoples, and to clarify their origin. In the process of analysis we gave more priority to folklore and dialectological materials. It became clear that most of the names of ancient dishes were reflected in folklore and dialectological materials of Turkish-speaking peoples. At the same time it is established that the main fund of lexical units, which reflects the names of dishes in Turkish-speaking peoples was originally a simple structure and gradually their derivative models were created. From time to time, the range and variety of dishes has changed, enlarged, enriched and accordingly there has been complexity in the structure of words. In the article it is also paid attention to the origin of food names. It is clear that these names are integrated into both Turkish literary languages and dialects.

The article also covers the ways in which food or dish names are formed. It has been identified that the names of foods made using semantic, morphological, and syntactic methods are predominantly in the Turkic languages and here is a great need for a comprehensive study of these in the science of turkology.

Key words: meal, historical-etymological analyses, turkish languages, integration, the name of the meals, adaptation

Историко-антропологический анализ названий блюд на тюркских языках

Резюме

Основным средством формирования внешности, поведения и психологии этнического типа являются средства массовой информации, связывающие их с районом, в котором они живут. В некотором смысле мы должны также отметить, что история этноса - это история его питания. Индивидуальный словарный запас турок связан с историей, материальной и духовной культурой этих народов, их образом жизни и мышлением. История культуры питания так же стара, как и история человечества. Первая кулинарная культура была создана древними людьми и передана в дар нынешнему поколению. Ряд особенностей культуры питания отражаются в лексике языка.

Народная кулинария представляет собой древние обычаи древнетюркских народов, их этническую и культурную самобытность, сферы деятельности, краткую мемориальную доску об их повседневной жизни и отношениях. В статье комментируются все эти научно-теоретические соображения, основанные на названиях блюд, и конкретно указывается, что историко-этимологический анализ названий древних блюд, являющихся частью народной кулинарии, очень актуален в современную эпоху. Мы считаем, что благодаря такому лингвистическому анализу мы в некоторой степени глубоко проникли в технологию отражения древних названий продуктов питания и их ассортиментов в Азербайджане, в том числе тюркоязычных народов, и выяснили их происхождение и этимологию.

В процессе анализа мы уделяли больше внимания фольклорным и диалектологическим материалам. Стало ясно, что большинство названий древних блюд нашли отражение в фольклорных и диалектологических материалах тюркоязычных народов. В то же время установлено, что основным фондом лексических единиц, отражающим названия блюд у тюркоязычных народов, изначально была простая структура, и постепенно были созданы их производные модели. Время от времени ассортимент и разнообразие блюд менялись, расширялись, обогащались, и, соответственно, возникала сложность в структуре слов.

В статье также обращено внимание на происхождение названий продуктов питания. Оказалось, что эти имена на тюркских языках как в литературном, так и в диалектах имеет интеграционное положение. В статье также широко рассматриваются способы формирования названий еды или блюд. Выявлено, что названия продуктов, которые формируются семантическими, морфологическими и синтаксическими методами, составляют преимущество на тюркских языках.

Rəyçilər: f.e.d.Q.Məşədiyev, f.e.d., prof.İ.Kazımov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/11-14

Zərifə Bayram qızı Məmmədova
Zərifə İsmayıl qızı Avilova
Azərbaycan Tibb Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNFORMATİKA TERMİNLƏRİNİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: dil, termin, leksik vahid, anlayış, təhlil

Key words: language, term, lexical unit, conception, analiz

Ключевые слова: язык, термин, лексическая единица, понятие, анализ

Terminologiya fondunun zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol bu dilin öz lüğət tərkibi, öz daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən, birinci növbədə ana dilimizin daxili imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdən biridir. Bu dildə indiyədək elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid terminologiya formalaşmışdır. İnformatika terminlərinin yaranması üçün Azərbaycan dili hər cür zəngin imkanlara malikdir. Lakin bəzən Azərbaycan dilində informatika terminlərinin yaradılmasını başqa dillərə, xüsusilə rus və ingilis dillərinə məxsus ayrı-ayrı terminlər üçün qarşılıq müəyyənləşdirilməsi kimi başa düşürlər. S.A.Sadiqova yazır: “Belə bir yanlış təsəvvür nəticəsində indiyədək terminoloji lüğətlərdə ciddi nöqsanlara yol verilmişdir. Əslində isə terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan söz yaradıcılığı prosesidir” [13, s. 10].

Ə.Dəmirçizadə isə yazır: “Dilin öz lüğət ehtiyatlarından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin, həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir” [7, s. 80].

Terminologiya elmi dilin ən çox məlumat daşıyan, informatik səviyyəli leksik təbəqəsidir. Həmin layın struktur-qrammatik görünüşü sübut edir ki, bu gün beynəlmiləl terminoloji vahidlərin sayı sürətlə artmaqdadır. Həmin proses özünü elm və texnikanın yeni sahələrində (hesablama texnikası, informatika, kibernetika və s.) daha qabarıq şəkildə göstərir.

Terminoloji sistemin qurulmasında leksik vahidlərin struktur-qrammatik layları da mühüm rol oynayır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz terminoloji vahidlərin tipik struktur modelləri diqqəti cəlb edir. Həmin modellərin öyrənilməsi ayrı-ayrılıqda informatika terminlərinin müvafiq struktur tiplərinin quruluş mənzərəsini, onların formalaşması prosesi və üsulları haqqında təsəvvürü xeyli genişləndirir. N.Xudiyevin qeyd etdiyi kimi, quruluş dilin özününkü olur və ona görə də burada, hətta bilavasitə təsirdən danışmaq olmaz. Kalka hesab edilən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, habelə müxtəlif tipli söz birləşmələrinin modeli əslində dilimizdə qədim dövrlərdən mövcuddur. Həmin struktur modellər sadə, düzəltmə, mürəkkəb, qoşa söz və termin birləşməsi şəklində dilin söz yaradıcılığı layında fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, ənənəvi olaraq informatika terminləri və termin birləşmələrinin struktur-qrammatik təbiəti də bu modellər əsasında üzə çıxır.

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni kəşflər, ixtiralar meydana gəlir, müəyyən predmetlər, hadisələr, proseslər haqqında yeni anlayışlar yaranır. Kəşflər və ixtiralar ilk dəfə meydana gəldiyi ölkədə müvafiq ad alır. Bu ad başqa xalqların dillərində eynilə, yaxud müəyyən dəyişikliklə işlədilir. İnformatika da elm və texnikanın tərkib hissəsidir. Bunu nəzərə alaraq bütövlükdə dilin lüğət tərkibində olduğu kimi informatika terminlərini də yaranma mənbəyinə görə 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan informatika terminləri;
2. Alınma sözlər əsasında yaranan informatika terminləri.

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılarkən xalq dili dərindən öyrənilməlidir.

R.A.Budaqov terminlərin necə əmələ gəlməsindən danışarkən yazır ki, onlar ya ədəbi dildə mövcud olan sözlərdən, onlara xüsusi, əlavə, terminoloji mənə vermək yolu ilə, ya da başqa dillərdən, ən çox leksikanın internasional ünsürlərindən yaranır. Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən mənə verərkən o daha çox xüsusi mənə kəsb edir və özünün birinci mənasından uzaqlaşır. Ümumi ədəbi sözlərdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir, yəni onunla əlaqəni tamamilə və ya qismən itirir [6, s.19].

Xəta, ünvan, surət, hesablayıcı, həyat qabiliyyəti, disket tipli alınma söz və ifadələr informatika terminologiyasında da müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Bu cür terminoloji vahidlər mənənin dəqiqləşdirilməsi faktına əsaslanır.

“Xəta” sözü ərəb mənşəli olub, “səhv, yanlışlıq, qələt” mənasındadır [6, s. 319]. Bu söz bir sıra elmlərin termini kimi yararlıdır. Məsələn, İnformatikada: “Xəta” - Baxılan hədlərə yaxın olan hədlərin alınması dərəcəsini ifadə edən hədd; mütləq ($Dx = x_1 - x$ - xəta, burada x dəqiq ədədi ifadə edir) və

$$\text{nisbi} \left(x = \sigma_x = \frac{\Delta x}{|x|}, \quad x \neq 0 \right) \quad [12, \text{s. 168}].$$

“Ünvan” sözünün ümumişlək mənası bir şəxsin yaşadığı və yaxud idarənin yerləşdiyi yerdir. Ərəb mənşəli bu sözdən rabitə terminologiyasında da istifadə olunur. Bu sözün “ünvanına şəklində, haqqında, barəsində, aid (Ərlə arvad ünvanına qoşa sağlıqlar; Deydikcə fikrə getdi qəm yeyə-yeyə (S.Vurğun)); klassik ədəbiyyatda “ünvanında, ünvanlı şəklində-adında, adlı, sərlövhəli, adı altında - M.F. Axundovun “Məstəli şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyaları oynayıblar (F.Köçərli) mənaları izahlı lüğətdə göstərilmişdir [4, s. 251].

Ümumişlək söz kimi «ünvan» sözünün izahında qeyri-dəqiqlik vardır. İzahda işlədilən yer məfhumu ümumi mənə daşıyır, məsələn, şəxsin və ya idarənin yerləşdiyi yer, dövlətin, şəhərin və küçənin adı, evin və mənzilin nömrəsi ola bilər: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Xəqani küçəsi, ev №5, mənzil №4, Səmədov N.S.

Sistemləşdirmə aparsaq, verilmiş ünvan simvollar qrupu kimi baxa bilərik. Deməli, ünvan anlayışında aparılmış dəqiqləşdirmələrdən biri ünvanın hansı formada olmasıdır. Digər dəqiqləşdirmə anlayışın definisiyasına registr və verilənlər terminlərinin daxil edilməsi ilə əldə olunmuşdur. Yəni ünvan şəxsə və ya idarəyə mənsub deyildir. Burada verilənin maşın yaddaşındakı yerini göstərmə vahidi sözün semantik yükünü – terminoloji mənanı təşkil edir. Əgər ümumişlək söz kimi “ünvan” yerləşmə, və yaxud yaşama yeri təsəvvürünü yaradırsa, “ünvan” termini mütəxəssisin təsəvvüründə simvol və ya simvollar qrupunu cəmləndirir [9, s. 99].

Beləliklə, təhlil nəticəsində “ünvan” sözünün iki mənası qarşılaşdırıldı. İnformatikada “adres” sözünün qarşılığı kimi özünü göstərən “ünvan” termini avtomatlaşdırılmış sistemdə mühafizə edilən, verilənlərin yerləşdirilməsi, identifikasiyası və axtarışı məqsədilə yaddaş sahəsini ifadə edən rəqəm, yaxud əlifba işarələri (kodları); mütləq, baza, virtual, kanal, məntiqi, riyazi, bilavasitə simvol, xüsusi, cari və digər ünvanlar fərqləndirilir [12, s. 159-160].

“Registrlər, verilənlərin yaddaşdakı yerini müəyyən edən simvol və ya simvollar qrupu” olan “ünvan” termini vasitəsilə informatikada xeyli terminoloji anlayış – ifadələr formalaşmışdır. Məsələn, “ünvan dili” (proqramlaşdırma dillərinin yaradılmasının əsası kimi istifadə edilən alqoritmik dil); “ünvan yaddaş qurğusu” (ünvan koduna uyğun olaraq verilənlərin seçilməsini, yaxud yazılmasını təmin edən yaddaş qurğusu); “ünvan registry” (müraciət edilən ünvan kodlarını mühafizə edən yaddaş və ya idarəetmə qurğusunun qovşağı) və s. “Ünvanlaşdırma”, “ünvan parametri”, “ünvan sayğacı”, “ünvanlar sahəsi”, “ünvançı” terminoloji vahidlərinin hər biri hesablama sistemində müəyyən anlayış – mənaların ifadəsi üçün istifadə olunur.

“Surət” sözünün terminləşməsi. Bu ümumişlək söz də terminləşən zaman mənənin dəqiqləşməsi faktına əsaslanır. Dilimizdə ərəb dilindən keçmiş “surət” sözünün semantik yükü böyükdür. Bu ümumişlək söz terminoloji mənə kəsb edənə kimi aşağıdakı semantik inkişaf prosesi keçirmişdir. Həmin inkişafa diqqət yetirək:

SURƏT. 1. Zahirî görünüş, şəkil; 2. Şəkil, üsul, qayda, tərz; 3. Bir şeyin əslindən eynilə köçürülmüş nüsxəsi, üz; 4. Yazıçının, rəssamın, artistin yaratdığı tip, obraz, xarakter; 5. Şəkil, portret təsviri; 6. Riyaziyyatda: kəsirdə bölünən ədəd, kəsrin surəti [4, s.112].

Bu mənələrdən 3-cü terminoloji mənadır; incəsənətin ədəbiyyatşünaslıq və təsviri sənət növündə, həmçinin riyaziyyatda istifadə olunur.

“Surət” termininin informatikada 2 mənası qeyd olunur:

1. Surətlərin tanınması sistemində tanınan obyekt;
2. Başqa bir yerdə mövcud olan verilənlərin yaddaşda saxlanılan variantı [10, s.117].

Bu mənə variantları Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində nədənsə öz əksini tapa bilməmişdir. Hətta son vaxtlar təkmilləşdirilmiş izahlı lüğətlərdə həmin terminin informatikaya aid olan mənası verilməmişdir. Bizcə, sözün semantik yükünü daşıyan bütün mənaları izahlı lüğətlərdə öz əksini tapmalıdır.

İnformatikada *ayırma*, *çağırma*, *kəsilmə*, *yükləmə*, *oxunma*, *daşma*, *açma*, *boşalma*, *köçürülmə*, *yerləşdirmə* hərəkət və fəaliyyət xarakterinin oxşarlığına görə mənə yükü köçürülmüşdür. Aşağıdakı informatika terminlərinin əmələ gəlməsində hərəkətin, prosesin zahiri oxşarlığına görə mənə köçürülməsi əsas rol oynamışdır.

Ayırma – 1. Vizual (görünən) atributların dəyişdirilməsi ilə əksin detallarının və ya seqmentlərinin ayrılması; 2. Yazının müəyyən qaydalarla seçilmiş hissələrinin emal üçün oxunması; 3. İlk sözün maskalanması vasitəsilə yeni sözün (sözlərin) yaradılması [10, s. 39].

Çağırma – Maşın proqramının əməli yaddaşa yüklənməsi və ya idarə olunmanın proqramın giriş nöqtəsinə verilməsi [10, s. 39].

Açma – Yığma prosesində bölgədən alınan yaddaşın qaytarılması [10, s. 152].

Daşma – 1) Verilənlər üçün ayrılan yaddaş həcminin aşması; 2) Hesab əməliyyatı nəticəsinin ədədlərin təsvir olunma hədudlarından kənar çıxması [10, s. 133].

Köçürmə – verilənlərin əsas yaddaşın bir bölgəsindən digərinə köçürülməsi [10, s. 133].

Kəşimə - A və B çoxluqları üzərində aparılan əməliyyatın nəticəsində alınan yeni çoxluğun elementləri həm *a*, həm də *b* çoxluğuna məxsus olduqda belə əməliyyat *kəşimə* adlanır [10, s. 133].

Yükləmə – Prosessorun əməliyyatlarında verilənləri bilavasitə istifadə etmək məqsədilə, onların verilənlər daşıyıcısından əsas yaddaşa və ya əsas yaddaşdan registr yaddaşa yüklənməsi [10, s. 59].

Boşalma – Maşın yaddaşında olan lazımsız informasiyanın oradan çıxarılması, yaxud silinməsi [10, s. 82].

Qovuşma – İki və ya daha çox faylın bir faylda birləşməsi [10, s. 171].

Yerləşdirmə – Təsvirlərinə görə verilənlərin yaddaşda yerləşdirilməsi [10, s. 153].

Oxunma – Verilənlərin ardıcıl oxunması [10, s. 149].

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkət və fəaliyyət xarakterinin oxşarlığına görə mənə yükünün köçürülməsi nəticəsində müasir Azərbaycan dilində informatika termininə çevrilmiş leksik vahidlər, əsasən, verilənlərlə birbaşa bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz terminlərdən başqa “bazalanma”, “budaqlanma”, “burulma”, “qeydetmə”, “qaytarılma”, “quraşdırma”, “qırılma”, “dayanma”, “doldurma”, “əsaslandırma”, “yadda saxlama”, “yığılma”, “kəsilmə”, “öyrənmə”, “paylanma”, “sazlama”, “uyuşma”, “cəmləmə”, “çevirmə” və s. ümumişlək sözlərdə mənə zahiri oxşarlığa görə köçürülmüşdür. Oxşarlıq hərəkət və fəaliyyətin əlaməti ilə səciyyələnir.

İnformatikada zahiri bənzərliyə görə mənə yükünün köçürülməsinin bir növü predmetlərin, yaxud onların komponentlərinin zahiri görkəmlərində olan oxşarlıqdır. Bu o deməkdir ki, mənanın köçürülməsi predmetlərin, yaxud onların komponentlərinin zahiri görkəmindəki oxşarlığa əsaslanır. Məsələn:

Yuva – bir dəfə müraciətlə hesablama maşınının fəal yaddaşından seçilən və müstəqil ünvanlaşdırılan mövqelər [10, s. 86].

Kanal – elektron hesablama maşınına verilənlərin daxil edilməsini və alınmasını təmin edən altsistem [10, s. 87].

Paket – yaxın əlaqəsi olan məsələləri həll edən və ümumi əlavəsi olan proqramın məcmusu [11, s. 119].

Pəncərə – displey ekranının bir hissəsi. Proqramçı və ya istifadəçi onu ayrıca bir ekran kimi qəbul edir [11, s. 122].

Pul – bir neçə prosesin təşkili üçün ayrılan əməli yaddaşın müəyyən bir hissəsi (bölgəsi), yığıcı [11, s. 128-129].

Stansiya – verilənlərin paylanmış (bölüşdürülmüş) emalı sistemində giriş, keçid (orta, mərhələ) və ya çıxış obyektləri [11, s. 146].

Əlamət və keyfiyyət bildirən ümumişlək sözlərin terminləşməsi; Dilimizdə əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər də terminləşə bilər. Məsələn:

“Yalan” – informatikada məntiqi kəmiyyətin iki mümkün qiymətindən biri (ikinci qiymət “doğru”dur).

“Doğru” – proqramlaşdırma dillərində məntiqi dəyişənin aldığı mümkün iki qiymətdən biri.

İnsana xas olan xüsusiyyətləri də ifadə edən bəzi sözlər mənə köçürülməsi (zahiri bənzərliyə əsasən) nəticəsində informatika terminlərinə çevrilir. Bu cür terminlərə aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *yaddaş*, *hesablayıcı*, *həyat qabiliyyəti* və s.

“Yaddaş”ın ümumişlək mənası “hafizə”, “ağıl” sözlərinin ehtiva etdiyi anlayışdır, yəni yaddaşından çıxmaq, unutmaq. “Yaddaş dəftərçəsi”, “Yaddaş kitabçası” ifadələri də dilimizdə istifadə olunur. Göründüyü kimi, bu psixoloji hal və əlamətlər insana xas olan cəhətlərdir. Ona görə də psixoloji termin kimi də bu leksik vahid işlədilir: yaddaşın inkişaf etdirilməsi, yaddaşa çevrilmə və s.

İnformatikada “yaddaş” hesablama sistemində verilənlərin qəbul edilməsini, mühafizəsini və verilməsini təmin edən funksional hissə anlamındadır [11, s. 83].

Hesablamalara görə bu termin vasitəsilə infomatikada 22 terminoloji birləşmə yaradılmışdır: yaddaşa müraciət dövrü, yaddaş qıfılı, yaddaş qurğusu, yaddaş qurğusunun zonası, yaddaş qurğusunun yuvası, yaddaşın boşaldılması, yaddaş elementi, yaddaşın silinməsi, yaddaş tutumu və s.

“Hesablayıcı” sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 2 mənasına rast gəlirik. Birinci məna insana xas olan xüsusiyyətdir, yəni hesablayıcı – bir şeyi hesablamaqla, saymaqla, sayını müəyyən etməklə məşğul olan şəxs, sayıcı; ikinci məna isə energetikada sərf olunan elektriki, suyu, qazı və s. hesablamaq üçün cihaz. Elektrik enerjisi hesablayıcısı. Hesablayıcını yoxlamaq və s. [4, s. 365].

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. A-L, 1999.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
4. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. IV cild. Bakı, 1987.
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II cild. Bakı, 1980.
6. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, 1956.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərənəşr, 1962.
8. Hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1961.
9. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozon, 1997.
10. Kərimov S.Q. və b. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca izahlı lüğət. Bakı, 1993.
11. Kərimov S.Q., Babanlı Ə.Y., Məmmədخانov R.Q., Vəliyev N.N., İbrahimova S.H. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət. II cild, R-Ə, Bakı, 1996.
12. Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika, Azərbaycan, rus, ingilis dillərində. İzahlı terminlər lüğəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996.
13. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002.
14. Seyfettin Altaylı. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. İstanbul, I, 1994.
15. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, “Maarif”, 1989.
16. Даняров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АКД, Баку, 1982.

Creation sources of information terms in modern Azerbaijani language

Summary

In this article the role of lexical units in the formation of terminological system of the Azerbaijan language is analysed. According to the science and technique so many new discoveries and inventions appear. That's why new conceptions bring language new expressions and words. These beginnings enter the language as new conceptions. In the language they are analyzed original meanings in the research work. In the article the systemization are based on the analysis and samples.

Источники создания информационных терминов в современном азербайджанском языке

Резюме

В статье рассмотрена роль лексической единицы в построении терминологической системы на азербайджанском языке. В связи с развитием науки и техники выявляются новые открытия и изобретения, которые образуют новые понятия. Сформированные новые названия приводят к некоторым изменениям в языках.

Систематизация в статье проделана на основе анализов и примеров.

Rəyçi: dos.M.S.Hüseynova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/15-18

Məfkurə Salam qızı Hüseynova
Azərbaycan Tibb Universiteti

NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN DİLDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq, nitqin əsas keyfiyyətləri, norma, üslub

Key words: Azerbaijani language, speech, main qualities of speech, norm, style

Ключевые слова: азербайджанский язык, речь, основные качества речи, норма, стиль

Müasir Azərbaycan dili əsrlərlə inkişaf yolu keçib bu günümüzdə kimi qorunub saxlanan bir sərvətdir. Müstəqil ölkənin vətəndaşı olaraq bizim qarşımızda duran vəzifələrdən biri də məhz bu sərvətə sahib çıxmaqdır. Sahib çıxmaq ifadəsi abstrakt bir ifadə deyil. O özündə ilk növbədə dilimizin saflığının qorunmasını ehtiva edir. Cənab Prezidentin «Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» Fərmanından irəli gələn məsələlər birbaşa dilimizin saflığının qorunması və inkişafına yönələn məsələlərdir. Sadalanan məsələlər ilk növbədə dilimizin ayrı-ayrı sahələri üzrə elmi tədqiqləri bir daha aktuallaşdırır.

Nitq dilin fəaliyyət forması olduğuna görə dilin saflığı ilk növbədə nitqin saflığına bağlıdır. Digər tərəfdən dil nitqin zənginliyini təmin edir. Nitq isə öz növbəsində dili daima zənginləşdirir, onun ifadəlilik imkanlarını artırır, genişləndirir. Bu cür vəhdətdən isə dil mədəniyyəti yaranır. “Ən çətin iş nitqin nə olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Hər şeydən əvvəl, bu nə dil, nə də nitq aktıdır... Nitq müxtəlif ünsiyyət şəraitində dilin başqa-başqa formalarda tətbiqidir” (1, s.37).

Nitq düzgün, dəqiq, məntiqli, aydın, rəngarəng, münasib və məqsədli olmalıdır. Həmin keyfiyyətlərin əmələ gəlməsində dilin bütün səviyyələri (fonetik, qrammatik, intonasiya) yaxından iştirak edir. Lakin, təbii ki, bu və ya digər keyfiyyətin meydana çıxmasında dilin müxtəlif səviyyələrinin üzərinə fərqli yük düşür. “Nitqin xarakterindən asılı olaraq şərait və məqsədlə əlaqədar dil vasitələri seçilib istifadə olunur. Nitq prosesindən işlədilən dil vahidləri əlavə məna və ya məna çaları kəsb edə bilir” (2, 50).

Nitqin əsas keyfiyyətlərindən biri *düzgünlük* prinsipidir. Hətta demək olar ki, digər keyfiyyətlər bu keyfiyyətdən asılı olur. Çünki nitq düzgün olmasa, ünsiyyətin yaranması, ünsiyyət prosesinin baş tutması mümkünsüz olar. Düzgünlük keyfiyyəti öz növbəsində ədəbi tələffüz və qrammatik normalar əsasında qurulur. Bildiyimiz kimi bu normalar şivə ünsürlərinin ədəbi dilə keçməsinə imkan vermir.

“Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır. Hadisələr, faktlar, onların səbəb-nəticə əlaqələri bilərəkdən təhrif olunmuş şəkildə dilə gətirilməməli, reallıqdan uzaqlaşma hallarına, yalan məlumatlara, layiq olmayan təriflərə, nöqsanların ört-basdır edilməsinə yol verilməməlidir” (4, 104).

Düzgünlük prinsipinə ən yaxın olan keyfiyyət isə *dəqiqlik* keyfiyyətidir. Nitq mədəniyyəti üçün onun rolu böyükdür. Antik dövrdə bu keyfiyyət xüsusi olaraq yüksək qiymətləndirilib. Antik dövrün alimləri düşünürdülər ki, nitq dəqiq olmasa, məqsədinə çatmaz. Məhz ilk dəfə o dövrün alimləri nitqin dəqiqliyini fikrin dəqiqliyi, ardıcılığı ilə bağlamışlar. Bu keyfiyyət sözlərin və ifadələrin mənalarnın adlandırdıqları əşya və hadisələrə tam uyğun olmasını nəzərdə tutur. Bu mənada sinonimlərin daha geniş istifadəsi gərəkdir. Bu proses olduqca çətin və əziyyətlidir. Çünki nitqdə hər sinonimik leksik vahidin üslubi rənginə və çalarına görə istifadə məqamı, yeri var.

“Sinonim cərgədən sözün üslubi məqama müvafiq və yerli-yerində istifadə nitqin dəqiqlik keyfiyyətini təmin edən ən vacib şərtidir” (Əfəndiyeva).

Bəzi mənbələr (3) nitqin *təmizliyi* prinsipini də ortaya qoyur. Müəlliflər nitqin təmizliyini pozan bir neçə əsas səbəb göstərir:

1. Nitqdə dəyərli dialekt və şivəyə məxsus dil vahidlərinə yer verilməsi;
2. Alınma sözlərin zərurət olmadan işlədilməsi;
3. Zərurət olmadan terminlərin işlədilməsi;
4. “tüfeyli sözlərin” istifadəsi;

Nitqin *məntiqilik* kimi keyfiyyəti də böyük əhəmiyyət daşıyır. Bəllidir ki, dəqiq olmayan nitq məntiqli ola bilməz. Ona görə də, məntiqilik keyfiyyəti dəqiqlik keyfiyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Məntiqilik keyfiyyəti dilin həm leksik, həm sintaktik sistemi əsasında əmələ gəlir. Onun yaranması sözlərin həm tam şəkildə həqiqi mənalarna uyğun işlənməsini, həm ardıcıl şəkildə birləşməsinə tələb edir.

Məntiqilik cümlədə, mətndə söz sırasının pozulmasını, köməkçi nitq hissələri və ara sözlərin yerli-yerində işlənməsini, sözlər, birləşmələr və cümlələr arasında fikir əlaqəsini, mətnin abzaslara parçalanmasını, əsərin kompozisiyasının mükəmməl quruluşunu tələb edir. Bu keyfiyyət elmi üslub üçün daha vacib və zəruridir. Təbii ki, başqa üslublara da bu keyfiyyət məxsusdur. Çünki üslubdan, mətnin məzmunundan asılı olmayaraq məntiqsiz fikir qəbul olunmazdır. Lakin, məsələn bədii üslub da son dərəcə səciyyəvi bir xarakter daşıyır. Belə ki, bir qədər şərti xarakterə malik bədii nitqdə məntiqilik əsərin məzmununu, ideya istiqaməti, sözlərin həqiqi mənaları ilə yanaşı məcazi mənalarda da işlənməsi və s. bu kimi məqamlarla əlaqədardır. Elmi üsluba açıq məntiq və əsasən də təkmənalı leksik vahidlər – terminlər üzərində qurulur.

Digər vacib keyfiyyətlərdən biri də *aydınlıq* keyfiyyəti də nitqin əsas amillərindən biri sayılır. Bu keyfiyyət üçün ən vacib şərt ədəbi dildə şivə ünsürlərinin, əcnəbi sözlərin, arqo və jarqon ifadələrinin leksik vahidlərin işlənməsini qadağan etməkdir, onlara yol verməməkdir. Təbii ki, şivələrin və əcnəbi dillərin ədəbi dilimizin təşəkkülü və tərəqqisində böyük rolu vardı. Bu cür leksik vahidlərə əsasən bədii üslubda rast gəlmək olur. Xüsusi ilə personajların nitqinin fərdiləşdirilməsi, yerli ya milli koloritin və s. yaradılması məqsədi ilə.

Nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən biri də nitqin *ifadəliliyi*dir. Bu keyfiyyət nitqin təsiredici qüvvəyə malik olmaq zərurətindən doğur. Çünki əksər halda nitq prosesi, ünsiyyət təsir etmək məqsədi daşıyır. Və bu mənada ifadəli nitq daha təsirli və əhəmiyyətli olur.

İfadəlilik əmələgəlmə yollarının müxtəlifliyi, həm də ifadətmə xarakterinin mürəkkəbliyi səbəbindən çox geniş bir anlayışdır. İfadəliliyin əmələ gəlməsində dilin bütün yarusları iştirak edir: həm fonetika, həm leksika, həm semantika, həm qrammatika, həm üslubiyyət, həm də intonasiya. Bir sıra tədqiqatçılar buraya nitqin quruluşunu, ardıcılığını, onun dinamikasının yaranmasında yaxından iştirak edən abzas, fəsil, kompozisiya kimi anlayışları da daxil edirlər. Əlbəttə, ifadəlilik əsasən leksika və semantika ilə bağlıdır. Bu məqam əsasən dilin məcazlar sistemini, omonim, antonim və emosional-ekspressiv dil vahidlərini əhatə edir. Lakin leksika ilə yanaşı bu keyfiyyətin əmələ gəlməsində sintaksisin də rolu az deyil, xüsusilə də sintaktik təkrarlar və ritorik sualların. Məsələn,

İnsan gah daş olur, gah da su olur,
Gah *sevinir*, gah da *peşiman* olur.
Bir anın içində gah *sakit quzu*,
Gah da *çalxalanan bir ümman* olur.

(B.Vahabzadə, İztirabın sonu).

Göründüyü kimi, bu mətnlərin birincisində ifadəlilik omonimlər, ikincisində isə antonimlər sayəsində yaranmışdır.

Baxıram, baxıram, gözlərim doymur.
Heyrətə salır məni
Payızın zərgər işi.
Qızıla bax! *Zümrüdə* bax! *Yaquta* bax!
Sallanıb gilə-gilə,
Düzülübdür budaq-budaq.

(R.Rza, Yarpaqlar tökülməsin).

Bu bədii parçada isə ifadəliliyin ortaya çıxmasına məcazlar səbəbdir. Başqa bir misra:

İstərsən, yuxuna *gələrəm* sənin,
Gələrəm dəniz kimi,
Üzünə *incilər çilərəm* sənin,
Çilərəm dəniz kimi.
Yoluna *şəfəqlər səpərəm* sənin
Səpərəm dəniz kimi.
İstəsən üzündən *öpərəm* hərdən,
Öpərəm dəniz kimi.
Adını *qəlbimin sahillərinə*
Yazaram *dəniz* kimi.
“Sevirəm” söyləsən bir axşam mənə,

Susaram dəniz kimi, susaram dəniz kimi...

(Nəbi Xəzri)

Bu nümunədə poetik mətnin ifadəliliyi məcaz, müqayisə və sintaktik təkrarlar nəticəsində yaranır. Bu məqsədlə bəzən ritorik suallardan da istifadə olunur:

Bir yanda tərlanlar, dumanlı dağlar,
Bir yanda kəkliklər, ayna bulaqlar,
Bir yanda bülbül, çiçəkli bağlar,
Mən bu tamaşadan necə əl çəkim?

(M.Müşviq)

“Yenə o bağ olaydı...” şeirində isə şair ardıcıl olaraq hərəkətin felin arzu şəkli ilə və ritorik sualların işlənməsi, yəni, qrammatik vasitələrlə verir:

Yenə o bağ *olaydı*,
Yenə yığışaraq siz,
O bağa *köçəydiniz*.
Biz də muradımızca
Fələkdən kam *alaydıq*,
Sizə qonşu *olaydıq*.
Səni tez-tez *görəydim*,
Qələmə söz *verəydim*,
Hər gün bir yeni nəğmə,
Hər gün bir yeni ilham,
Yazaydım səhər, axşam.
Arzuya bax, sevgilim,
Tellərindən incəmi?
Söylə ürəyincəmi?

İfadəliliyin dildə təzahür etmə yolları da mürəkkəbdir. Həmin proses ən əvvəl dilin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə əlaqədardır. Düzdür, bunların hər ikisində ifadəlilik dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkündür.

Bəllidir ki, yazılı nitqdən fərqli olaraq, şifahi nitq səslənən nitqdır. Burada ifadəliliyin əmələ gəlməsi üçün daha geniş imkanlar vardır. Belə ki, “şifahi nitqdə dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi də iştirak edir. Nəfəs və diksiyadan ibarət olan səs ton, vurğu, pauza, tələffüz, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşərək, nitqin texnikasını təşkil edir. Bu bölmə nitqin daxili, səslənmə tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir, təlim-tərbiyə və təhsil prosesində böyük əhəmiyyət daşıyır, xüsusilə də aktyor sənətində” (3).

Nitqin digər keyfiyyəti isə *rəngarənglik* keyfiyyətidir. Bu keyfiyyət də nitq üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada aparıcı rol çoxmənalılıq, yəni, məcazlar üzərinə düşür. Məsələn:

Luvra girib
Sola burulsan,
Qanadlı heykəl görəcəksən.
Mərmər bir qadın – *başsız*.
“Başsız” deyəndə
Sahibsizdir düşünməyin siz.
Nə də ki, guya başı var – *beyinsiz*.

(R.Rza, Zəfər ilahəsi).

Göründüyü kimi, müəllif öz fikrini başsız-sahibsiz-beyinsiz sinonim cərgədən istifadə edərək qurmuşdur. Bu cür üsuldən istifadə edən şair fikrinin rəngarəng bir şəkildə, xüsusilə ekspressiya ilə ifadəsinə nail olmuşdur.

Bununla belə, rəngarəng səciyyəli nitqin yaranmasında dilin digər səviyyələri də iştirak edir. Belə ki, sözlərin öz semantikasına müvafiq surətdə birləşmələri, nitqin ümumi təşkili, dinamikası və ritmikası da bu keyfiyyətin əmələ gəlməsinə səbəb olur. “Səslənən nitqdə buna intonasiya da əlavə edilir. Həmin fikrin reallığını daha qabarıq şəkildə bədii əsərlərin və xüsusilə də poetik əsərlərin dili təsdiq edir. Məşhur söz sənətkarlarının əsərləri ilə tanışlıq bu cəhətdən heyrət doğurur”. Onların yaradıcılığında müxtəlif quruluşlu,

rəngarəng dinamikaya, ritmikaya malik olan nitq növləri ilə rastlaşırıq. Və bura leksik-semantik zənginlik də daxil olduqda əsər qeyri-adi bir estetik təsir bağışlayır” (3).

Nitqin aparıcı keyfiyyətlərindən danışanda *münasiblik* keyfiyyətinin də dəyərini qeyd etmək lazımdır. Bu keyfiyyətin nitq üçün zəruriliyini hələ qədim yunan və Roma alimləri xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Onlar belə hesab edirdi ki, nitq ancaq münasib olduqda, ünsiyyət yarana bilər. Xüsusli ilə onlar bu cəhəti siyasi nitqə aid edirdilər. Bu mənada nitq elə qurulmalıdır ki, ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olsun, yəni mövzuya, onun məntiqi və emosional məzmununa, dinləyici ya oxucuların səviyyəsinə, yəni auditoriyaya, yazılı və şifahi nitqin tərbiyəedici və estetik məqsədlərinə xidmət etsin.

Qeyd olunan bütün bu keyfiyyətlər nitqə aid edilən tələblərdir ki, bunlara əməl olunmazsa, nitq mədəniyyətinə yiyələnmək də olmaz. Nitq mədəniyyəti isə ümumi milli mədəniyyətin aparıcı tərkib hissəsidir. “Mədəniyyət gözəlliklə, gözəllik də mədəniyyətlə bağlıdır. Bunları istiqamətləndirən isə dil və nitqdır” (3, 48). Dil mədəniyyəti istəqamətləndirən vacib amildir. Ona görə dilin saflığının, bütün qrammatik normalarının qorunması, leksik bazasının zənginləşdirilməsi mühüm məsələlərdir. Dil bir tərəfdən qiüvvüdirsə, digər tərəfdən o ümumi mədəniyyətin ən incə hadisəsidir.

Ədəbiyyat:

1. А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., Просвещение, 1987
2. А.Қurbanov. Ümumi dilçilik (II cild). Bakı, Elm, 2011.
3. Т.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1980, s. 112
4. Süleyman Səfər oğlu Hüseynov, Elvira Muxtar qızı Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016

The main qualities of speech and their manifestation in the language

Summary

Language and speech are interconnected concepts. Language forms speech; speech, in turn, affects the language. Against the background of the interaction of language and speech, a culture of communication is formed. Speech should facilitate proper communication, maintaining voice contact. To do this, speech must have some important principles and qualities. Among them, one can single out accuracy, consistency, correspondence, expressiveness, etc. These qualities have important functional significance. Therefore, they have always been the subject of study by scientists. Today, for Azerbaijani linguistics, the issue of language and speech remains relevant from the point of view of the formation and development of a national culture of communication.

Основные качества речи и их проявление в языке

Резюме

Язык и речь – это взаимосвязанные понятия. Язык формирует речь, речь в свою очередь оказывает воздействие на язык. На фоне взаимодействия языка и речи формируется культура общения. Речь должна способствовать правильному общению, поддержанию речевого контакта. Для этого речь должна обладать некоторыми важными принципами и качествами. Среди них можно выделить точность, логичность, соответствие, выразительность и т.д. Эти качества обладают важной функциональной значимостью. Поэтому они всегда являлись предметом изучения ученых. Сегодня для азербайджанского языкознания вопрос языка и речи остается актуальным с точки зрения формирования и развития национальной культуры общения.

Rəyçi: dos. Z.B.Məmmədova

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/19-21

Çimnaz Həsən qızı Vəliyeva

Bakı, Azərbaycan

BEYNƏLMİLƏL SÖZLƏR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN NÜMUNƏSİNDƏ

Açar sözlər: *beynəlmiləl sözlər, fransız mənşəli sözlər, alınma sözlərin mənimsənilməsi, dillərarası əlaqə*

Ключевые слова: *интернационализмы, слова французского происхождения, адаптация заимствований, межъязыковые контакты.*

Key words: *international words, words derived from French, adaptation of borrowings, interlanguage contact.*

Dil cəmiyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dünyada gedən qloballaşma prosesi, cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni səviyyədə inkişafı, beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi, ölkənin coğrafi şəraiti, tarixi faktorlar və sair amillər müxtəlif dillərin bir-birilə yaxınlaşmasına və zənginləşməsinə səbəb olur. Heç bir mədəniyyət, heç bir dil digərlərindən təcrid olunmuş halda inkişaf etmir, hər bir dil və hər bir mədəniyyət öz daxilində gedən inkişafın, eləcə də digər xalqların mədəniyyətləri ilə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsidir. Dillərin inkişafı onların lüğət tərkibinin artması və genişlənməsi hesabına baş verir. Bu inkişaf dilin öz milli bazası, yəni lüğət fondu hesabına və leksik alınmalar hesabına baş verə bilər. Məlumdur ki, sözləmə prosesi istənilən dilin leksik fondunu zənginləşdirən mühüm və universal bir vasitədir. Bütün dünya dilləri kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də alınma sözlərin xüsusi rolu var.

Azərbaycan dilindəki alınma sözlər mənşəyinə görə bu şəkildə qruplaşdırılır: 1) ərəb mənşəli sözlər. 2) fars mənşəli sözlər. 3) rus mənşəli sözlər. 4) avropa mənşəli sözlər. 5) Qafqaz mənşəli sözlər (1.s.40) Bununla belə, alınma sözlər özləri də istifadə dairəsinə görə adi alınma sözlərə və beynəlmiləl alınma sözlərə bölünür. Bizi maraqlandıran beynəlmiləl sözlər elə sözlərdir ki, bu sözlər “bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən alınma sözlər qrupuna daxildir. Məsələn, аккумулятор-аккумулятор-akkumulyator, demagogue-демагог-demaqoq və s. kimi çoxlu sözlər ingilis, rus və Azərbaycan dillərində qrafik və semantik cəhətdən oxşardır.” (2. s.82) Beynəlmiləl sözlər müxtəlif sahələrə, elmə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, siyasətə, texnikaya və sair aid ola bilər.

Bu və ya digər dil vahidinin beynəlmiləl söz adlandırılması üçün onun işləndiyi dillərin sayına, bundan başqa dillərin eynisistemli, yoxsa müxtəlif sistemli olmasına münasibətdə dilçi alimlərin fikirləri haçalanır. Bəzi dilçilərin fikrincə bir sözün beynəlmiləl leksikaya daxil olması üçün o, ən azı üç müxtəlif sistemli dildə forma və məzmunca uyğun şəkildə işlənməlidir, digərlərinin fikrincə isə beynəlmiləl sözlər dünyanın bütün mədəni dillərində işlənməlidir. “Beynəlmiləl sözlərə hansı kriteriyalara görə yanaşmalarından asılı olmayaraq dünya dilçilərinin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildir ki, beynəlmiləl sözlər ən azı üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərin lüğət tərkibində özünə yer almalıdır və işləndiyi dillərin hamısında eyni semantik mənaya və oxşar səs qışasına malik olmaqla dilin elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, siyasət, idman, hərbi və s. sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə etməlidir.” (3. səh.19)

Avropa xalqlarının dillərinə, eləcə də fransız dilinə aid olan sözlər dilimizin leksik tərkibinə artıq rus dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşmış şəkildə daxil olmuşdur. Yalnız bundan sonra həmin sözlərin əksəriyyətinə azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərini artırmaqla yeni semantik vahidlər və eləcə də söz birləşmələri yaranmış, həmin sözlər dilimizin daxili qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Hind-Avropa dilləri ailəsinin roman dil qrupuna daxil olan fransız dili ilə Altay dilləri ailəsinin türk dilləri şöbəsinə aid azərbaycan dilinin və şərqi slavyan dillərinə aid olan rus dilinin fonetik, qrammatik, morfoloji xüsusiyyətlərini müqayisə etdikdə, üç dil arasındakı fərqlilik və səciyyəvilik aydın şəkildə nəzərə çarpır. Fransız dili tarixən başqa dillərin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində fəal mənəbə kimi çıxış etmiş və hələ də etməkdədir. Digər roman dilləri ilə müqayisədə məhz fransız dili qeyri-roman dillərinin lüğət ehtiyatının inkişafında məhsuldar şəkildə iştirak etmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, beynəlmiləl söz fonduna təxminən 2 000-dən çox fransız mənşəli leksik vahid daxildir. (4.s.18) Vasitəli alınma prosesi zamanı aralıq dil (bizim nümunəmizdə rus dili) bir qədər fərqli rola malik olur. Çünki beynəlmiləl vahid əvvəlcə ilk reseptor dilin fonetik, qrafik və semantik sistemə uyğunlaşır, başqa sözlə beynəlmiləl sözlər ikiqat adaptasiya prosesinə məruz qalır. “Vasitəli alınma prosesində beynəlmiləl termin ikiqat mənimsəmə

prosesini keçir. Birinci mənimsəmə aralıq dil reseptor dil funksiyasını yerinə yetirdikdə baş verir. İkinci mənimsəmə alınmanın aralıq dildən yeni reseptor dilə keçməsi prosesində baş verir.” (5. s.18)

Beynəlmiləl sözlər bir sıra ekstralingvistik və lingvistik amilləri (tarixi əlaqələr və ikidilliyi, yeni bir əşyani, yeni hadisəni və ya anlayışı ifadə etmək ehtiyacı və s.) əks etdirən qanunauyğunluqdur.

Dilimizə rus dili vasitəsi ilə daxil olan fransız mənşəli beynəlmiləl sözləri öyrənmək üçün əvvəlcə rus dili ilə fransız dili arasındakı tarixi-mədəni əlaqələrə də nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Fransız dilindən alınma sözlər rus dilinə hələ XVIII əsrdən əvvəl daxil olmağa başlamışdır. Fransız dilinin təsiri imperatriçə II Yekaterinanın dövründə daha da güclənir. İmperatriçə Fransaya nifrət etsə də, fransız mədəniyyətinə və incəsənətinə xüsusi rəğbət bəsləyirdi, onun dövründə hətta fransız dili sarayın əsas dilinə çevrilmişdi. Bu təsir XIX əsrin birinci yarısına qədər açıq-aşkar hiss olunur və sonralar tədricən zəifləməyə başlayır. “Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin nisbətinin təhlili zamanı belə müəyyən olur ki, öyrənilən bütün leksik nümunələrin böyük qismi – 83%-i, XVII və XIX əsrlərlə müqayisədə (müvafiq olaraq 8 və 6%) rus dilinə XVIII əsrdə daxil olmuşdur.” (6. s.16)

Beləliklə, rus dilindən alınan fransız mənşəli beynəlmiləl sözlər cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə - incəsənət (aquarelle - akvarel, ballet - balet, portrait – portret), peşə (agronome - aqronom, vétérinaire - veterinar), elm (biologie - biologiya) kulinariya (côtelette - kotlet, limonade – limonad, restaurant – restoran), ictimai-siyasi (rational - rasion), maliyyə (budget – büdcə, banque – bank), hərb (avant-garde - avanqard, bataillon - batalyon), dəb (accessoire - aksesuar, bijouterie - bijuteriya, costume - kostyum, cache-nez - kaşne), zoonimlər (guépard - gepard, zèbre - zebr), məişət (aquarium - akvarium, chapeau - şlyapa, fragment - fraqment) və s. aiddir.

Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin mənimsənilməsi prosesi zamanı azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə edilir:

Fonetik adaptasiya: alınma sözlər reseptor dildə ilk növbədə fonetik adaptasiyaya uğrayaraq, həmin dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşırlar. Bu zaman sözlərin bir qisminə ya yeni, müəyyən bir səs əlavə edilir (məsələn, *ouverture – uvertüra*), ya da müəyyən səs ixtisara (məsələn, *poste – poçt*) salınır. Bundan başqa, bu sözlərin bir qismi azərbaycan dilinin ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn, *urbanizasiya*. Sözdə vurğunun yeri dəyişir. Fransız dilində vurğu, əsasən sözlərin axıncı hecanın sait səsinin üzərinə düşür. Azərbaycan dilində isə həmin sözlərin əksəriyyətində vurğunun yeri sərbəst olur. Məsələn, *autobiographie – avtobiografiya, psychology – psixologiya*. Bu sözlərdə vurğu axıncı hecadan digər hecalara keçir.

Qrammatik adaptasiya: alınma sözlər dilimizin qrammatik quruluşunu, normalarını qəbul edirlər. Bu sözlər sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul edərək yeni mənalar qazanırlar, beləcə dilin qrammatik sisteminə daxil olurlar. Onlar azərbaycan dilinin qrammatik normalarına tabe olur. Məsələn, dilimizə rus dilindən keçən fransız mənşəli “*gazette*” sözü sonradan dilimizin sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək (*qəzetçi, qəzetçilik*), yeni sözlər əmələ gətirmiş, başqa sözlə dili zənginləşdirmişdir. Sözlün kökü fransız mənşəli beynəlmiləl söz olsa da, sözyaratma prosesi dilin öz daxili qanunlarına əsaslanır.

Leksik adaptasiya: alınma sözlərin semantik strukturunun dəyişilməsi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində beynəlmiləl sözlər mənbə sözün mənalarının çoxunu qoruyub saxlayaraq və yeni mənalar qazanaraq hədəf dilə köçür. Bu qarşılıqlı əlaqələr uzunmüddətli olmadıqda sözlər mənbə dilə çox vaxt bir və ya iki mənə ilə daxil olurlar və bu mənalar da adətən ikinci dərəcəli olur. Başqa sözlə, bu sözlərin leksik mənəsi sonradan genişlənə, darala, ümumişlək sözə çevrilə və ya sadəcə termin kimi işlənə bilər. Məxəz dildə çoxmənəli olmağına baxmayaraq dilimizdəki fransız mənşəli beynəlmiləl sözlər adətən birmənəlidir. Məsələn, “*pyes*” (fr.*pièce*) sözünün fransız dilində aşağıdakı mənaları var: “bir parça”, “bir tikə”, “hissə”, “kağız” (sənəd), “detal”, “pyes”, “otaq”, “minaatın silah, top”, “fiqur” (şahmatda), söz birləşmələrində “istehsal vahidi”, “muzey eksponatı” və s. Azərbaycan dilində isə bu söz sadəcə səhnələşdirilmək üçün yazılmış dram əsəri mənasında işlənir. Və yaxud, “XX əsrdə təyyarə sürən mənasında fransız dilindən alınan pilot sözü, müasir dildə yüksəksürətli sport maşın sürən idmançıya deyilir.” (7.s.20).

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, demək olar ki, beynəlmiləl sözlərin alınması və dilə uyğunlaşdırılması assimilyasiya prosesi ilə müşayiət olunur. Lakin assimilyasiya özünü müxtəlif dərəcələrdə bürüzə verdiyinə görə beynəlmiləl sözləri əsasən bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Tam assimilyasiyaya uğramış beynəlmiləl sözlər.
2. Qismən assimilyasiyaya uğramış beynəlmiləl sözlər.

Adından da göründüyü kimi, tam assimilyasiya zamanı beynəlmiləl sözlərin əksəriyyəti reseptor dilin fonetik, morfoloji və orfoqrafik normalarına uyğun gəlir və dilin əsas lüğət tərkibinə, ümumişlək leksikaya

daxil olur. Məsələn, qəzet, duş, qaloş, tül və sair sözlər. Bu zaman sözün kökü fransız mənşəli beynəlmiləl söz olsa da, sözyaratma prosesi dilin öz daxili qanunlarına əsaslanır.

İkinci qrupa isə tələffüzündən, yazılışından alınma söz olduğu bilinən beynəlmiləl sözlər daxildir. Məsələn, bilyard, biskvit, vitrin, debat, fantaziya və s.

Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin mühüm bir hissəsini beynəlmiləl terminlər təşkil edir. Beynəlmiləl terminlər bir sıra dünya dillərində işlənən, elmə, texnikaya, siyasətə, mədəniyyət və incəsənətə aid anlayışları ifadə edən terminlərdir. Elmi ədəbiyyatda beynəlmiləl sözləri bildirmək üçün “internasionalizmlər”, “dillərarası analogizmlər”, “psevdoekvivalentlər”, “dillərarası omonimlər” və ya “dillərarası sinonimlər terminlərdən də istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 2008, s.40.
2. Bayramov Q. H., Tərcümə sənəti (Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə ali məktəb tələbələri üçün dərslik), Bakı, 2008, s.82.
3. Azərbaycan dilində beynəlxalq terminlərin işlənməsi. AMEA “Terminologiya məsələləri”, Bakı, Elm, 2008, səh.19-21.
4. Банков А.Я. Роль французского языка в интернационализации и словарного состава нероманских языков. V Всесоюз. конф. по романскому языкознанию. Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1986. s. 18.
5. Ağamirzəyeva E., Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında), Bakı, 2016. s.18.
6. Кочурова Ю. Н., Интернациональная лексика в синхронии и диахронии (французский пласт), “Филология” elmi redaksiyası, 2010, s.16.
7. Abdullayeva-Nəbiyeva V., Müasir azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri (avtoreferat), Bakı, 2017, s.20.

International words on the example of words of French origin in Azerbaijani

Summary

Loanwords play a special role in enrichment of vocabulary. International words are regularly reflecting a number of extralinguistic and intralinguistic factors. International words of French origin were introduced into the Azerbaijani indirectly, via Russian language. These words are used in different spheres of society.

Интернациональные слова на примере слов французского происхождения в азербайджанском языке

Резюме

Заимствование играет особую роль в обогащении словарного состава языка. Интернациональные слова - это закономерность, отражающая экстралингвистические и интралингвистические факторы. Интернациональные слова французского происхождения вошли в азербайджанский язык косвенным путем, то есть посредством русского языка. Эти слова относятся к различным областям общества.

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЖЫРШЫЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ
ИТАЛМАС АҚЫННЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/22-26

Роза Жумабайқызы Есбалаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Roza-roza_78@mail.ru

Кілт сөздер: Италмас мұрасы, жыр-дастан, назира жанры

Key words: Italmas heritage, Zhyr-dastans, Nazir genre

Ключевые слова: наследие Италмас, жыр-дастаны, жанр Назира

Қазақ әдебиетінің тарихында өлең, жыр шығаратын, қисса, толғау, дастан айтатын адамдар “жырау”, “жыршы”, “ақын”, “өлеңші” “термеші” деп аталды. Бұл дәстүр қазақ ауыз әдебиетінен бастау алып, ХҮ-ХҮІІІ ғасырда кең тарап, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басына дейін жырау, жыршылар халық арасында көптеп кездесті. ХХ ғасырда жыршы, жыраулар саны сиреп, ақын, термешілердің саны артты. Жыршылар жырды домбыраның не қобыздың сүйемелдеуімен, мақаммен, әнмен айтады, сондай-ақ эпикалық шығармаларды да орындайды. Олар бұрыннан белгілі халық дастандарын, поэмаларды айтып таратады. Кейбір жыршылар өз жанынан өлең-жыр да шығарады. Жыршыны халық ақынмен, әншімен, шешенмен қатар қойып қадірлеген. Қазақта Айса Байтабынов, Мұрын Сеңгірбаев, Нұрпейіс Байғанин – нағыз жүйрік, танымал жыршылар. Осындай ғасырдың айтулы ақындарымен айтысқа түсіп, әдеби мұрасымен қазақ әдебиетінің тарихында есімі сақталған ақын-жыршылар қатарында Италмас Тұнқатарұлының шығармашылығы ерекше аталады. Италмас ақын - 1842 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Бәйдібек ауданы, Бөген ауылы, бұрынғы «Екпінді» колхозында туылып, 1919 жылы өзі туып-өскен өлкеде қайтыс болған. Кей деректе 1854 жылы туылған деп беріліп жүр. ХІХ ғасырдағы Майлықожа, Сүйіндік, Жылқыбай, Кенжебайлармен деңгейлес, терме, жыршылық өнерді қатар алып жүрген ақын. Әдеби мұрасы қағазға қатталып, сақталып бізге жетсе де арнайы зерттелмеген. Келешекте ақын мұрасы ғылыми айналымға түсіп, арнайы зерттеледі деп сенеміз. Италмас ақынның қазақ жырларын, дастандарын жырлап әрі жеткізуші екендігін ақын жайында жазылған жазбалардан білеміз.

Ақын Көпбай Әлімбаевтың ақындығы арнайы зерттелгенде, Көпбайдың ұстазы ретінде Италмас Тұнқатарұлының есімін жазбалардан бірнеше рет кездестіруге болады. «...Көбекең жас кезінде өз ауылындағы, өз ағайыны Тұнқатарұлы Италмас ақынның өз аузынан: «Қамбар батыр», «Занит ұры», «Шеризат-Күлшат», «Шылым», «Мекер айым» дастандарын есітіп жүреді де, 12-13 жасқа келгенінде бұлардың бәрін жаттап алады...» [1] – деп Көпбайдың Италмас ақынды өзінің ұстазы санағанын атап өтеді.

«...Қаратау өңірінен шыққан Италмас деген ақын өлеңдікі қолын артына ұстап тұрып айтады екен...» [2,287] - деп жазушы Ғабит Мүсірепов Кенен Әзірбаевтың үйіне қонаққа келгенде айтқан еді, -деп көрсетеді Төрткен Кенеқызы (ҚР-ның мәдениет қайраткері, ардагер ұстаз). Ақын ұлттық аспаптарда ойнай алмаған, сонда да болса айтысқа қатысып отырған. Орындаушылық өнерінде ешкімге ұқсамайтын қасиет болған. Шығармаларын орындаудың алдында түрегеліп, екі қолын артына қайыра, қапсыра ұстап тұрған күйде орындайтын болған.

Италмас ақын шығармаларын жинақтауға Қ.Амантаев сүбелі үлес қосты. Ол өзі ізденіп, халық ауызындағы шығармаларын ерінбей –жалықпай жинақтаумен қатар, сол кездегі ҚазССР Ғылым академиясының басшыларына бірнеше рет хат жазып, мұраларын жинақтап, жариялап, ғылыми айналымға түсіруге бернеше мәрте ұсыныстар жібереді. Өзіне ақын шығармаларын ғылыми тақырып ретінде алып, зерттеуші ретінде тіркетуді сұранады. Бірақ өкінішке орай нәтиже бермеді.

Бүгінде ақын шығармашылығын жинақтап, жанрлық тұрғыдан топтастырғанда: термелері (Көлемі – бір жарым мың жол шамасында); Арнау, жоқтау өлеңдері (Көлемі – бірер мың жол мөлшерінде); Айтыстары. (Екі жүз жол мөлшерінде); Дастандары. Саны – бес дастан. (он бес мың жол шамасында). Олар: «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Шылым», «Шеризат-Күлшат», «Мекер айым».

Италмас ақынның әдеби мұрасын сөз еткенде «Италмас ақын мен едім»[3] атты өлең жолына тоқталмай кете алмаймыз. Ақынның өмірі мен шығармашылығы, ұстанымы мен болмысы осы өлеңнен анық көрінеді. «Жеті жаста өлеңнің азабын тартып, он жеті жастан бастап ақындық болды амалым» деп жырлайды. Өзінің өмірімен қоса, ұрпаққа өсиет айтып, жақсылық пен жамандықты салыстыра отырып, ой қорытады. Өмірдің өткіншілігін, жалған дүниенің мәнін, кешегі мен бүгінді таразылап отырып, пәлсапалық ой қорытады. Өлеңнің соңында оқырманнан сөзімнің қатесі болса кешіре гөр деп кешірім сұрайды. Өлеңді көңілдің арызнамасы деп түсінеді.

Аяқ асты қалмасын,
Көңілімнің арызнамасы,
Тұңқатардың баласы.
Болғанда ерлер таласы... [3]

Ақынның руы Жалайыр. Оны жырында да өзі солай жырлайды. Алғашқында шағын өлеңдер жазып, арнаулар жазған.

Өзінің замандастарына да әртүрлі арнаулар арнап, жақсы қасиеттерін, адамгершіліктерін айта отырып, олардың шығармаларына да өз тарапынан баға берген.

Сүйінбай ақынның шәкірті Қожантай ақынға да ерекше назар аударса:

Шәкірті оның Қожантай,
Сөйлер сөзін қамдапты.
Үш мәрте барып Меккеге,
Алпыс күн шапса талмапты.

Ал, Италмас ақынның Құлмамбетті өлеңге қосу арқылы оның Майкөт ақынмен айтысынан соң, оның басына түскен қайғылы ауыр жағдайды аздап елестетіп өтеді.

Құлмамбет болды дүр ақын,
Қатарынан ірі ақын.
Өлең – жырға құныққан,
Мәкеңменен айтысып, Егес сөзге шыныққан.
Әруаққа шет болып,
Жүйкесін со ер құрытқан.
Алқалы топта шалдырмай,
Жүлдесін жеке алушы ед,
Алыс пенен жуықтан.
Көгені ердің жиылып,

Жүрегін топ боп суытқан[3] – деп сипаттайды. Бұл қазақ әдебиетіне де Мағжанның, С.Сейфуллин тағы басқа ақындардың әріптес-қаламгерлеріне арнау жазған ізгі дәстүрдің Оңтүстік өлкесінде де көрініс тапқандығының дәлелі. Сонымен қатар, бұл арнауларында жыршы-термешілердің өмірінен, шығармашылықтарына да кеңінен тоқталып кеткен.

Италмас оқи алмай қалған. Өзінің ерекше дарынымен көзге түседі. Ол алғаш айтыстарға қатысады. Алғаш бәдік айтыс, шағын арнау, өлеңдер шығарып айтып жүреді. Ол алғаш жан-жануарлармен айтысады. Алғаш рет түйемен айтысады.

Айтыс-импровизация дәстүріндегі жекпе-жек өнер сайысы, сөз бәсекесі. Айтыстың ең алғашқы түрі- елдің байырғы тұрмыс салтына байланысты айтылып келген «Жар-жар», «Бәдік» айтысына, яки жеңіл-желпі қайымды қағысулар, әзілді шекісулер екендігі. Ертеден жалғасып келе жатқан бұл дәстүрлі сайысқа қатысу үшін кәрі-жас, үлкен-кіші, әйел-еркек деп әсте шек қойылмауы. Айтыс үстінде жеңу мақсатын көздей айтылған нендей ащы, ауыр сөздер де айып-кінә саналмайды, «әзілің жарасса атаңмен ойна», «күш атасын танымас», «сөз тапқанға қолға жоқ» тәрізді нақыл сөздер айтыс негізін құрайтындығы. «Қазыналы Оңтүстік» [4] көптомдығында ақын Италмастың алғашқы туындылары жарияланған. Шағын айтыстары да жарияланған.

Италмас жас кезінде Жалайыр Ереке дегеннің Анар деген қызымен айтысып көреді. Бірақ өкінішке орай айтыс сақталмаған.

Италмас ақынның терме, толғау, аңыздар мен эпикалық жырлардан «Шора батыр», «Қамбар батыр», «Мұңлық-Зарлық», «Шылым-Шеризат», «Мекер айым» атты дастандары бар. Ақын дастандарының ішіндегі сүбелісі - «Қамбар батыр» дастаны.

«Қамбар батыр» жыры. Қамбардың ұрпақтары, жерленген моласы туралы Қысыраубек Амантаев мынадай мәлімет береді: «Ескерту - “Батырлар жырындағы “Жақсылар, бастан айтайын” деп басталатын “Қамбар батыр” дастанын осы Италмас (Тұңқатарұлы) жазған. “Қамбар батырдың”

моласы Шаян ауданы, Қарасу деген колхозда, қазірде де бар. Сол маңда Ноғайлыдан келіп, Тазша деген елден қыз алып, өсіп-өнген. Сүлгетай (Ақмолда) деген ел де бар. Қамбар осы елден шығуы керек” [1]. Қысыраубектің өз қолымен жазылған «Түркістанда ноғай Естау Италмасқа келеді. Италмас ол кезде 30 жас шамасында екен (1872 жылдар шамасы). Бір кезде ноғай приставқа алып келеді. Италмас оған Қамбардың мазмұнын атып береді. «Осыны әдемі етіп, дастан етіп шығарып елге танытсаң, сені жоғары мәртебеге ие қылдырып, атағыңды жаям» дейді. Итламас мақұл деп уәде береді. Арада екі жыл өткенде Қамбарды бітіргенше ноғай пристав өліп кетеді. Қамбарды ноғай жаздырып алып, өзі әкетпекші екен» деген. «Дегенмен, Италмас жырлаған жыр нұсқасы кездеспеді, ол жырды орындаушы жыршылардың бірі болуы да мүмкін».[5,120].

Ақын жыр-дастандармен қатар бүлдіршіндерге арнап жұмбақ, жаңылтпаштар да шығарған[3]. «Тарғыл талпақ бас тана, Алты ала жанбас тана, Бес баспақ тана» немесе «Бір жайда үш қазан бар, түбі жазық,

Екеуі түбі жарық көрдім анық.
Ішіне балық салып қайнатқанмен,
Зәредей кетпейді екен жерге тамып» - деген жұмбақтар бар.

Италмас ақын термеші-жыршылар мектебінің өкілі болғандықтан, шығармаларында өсиет, насихат көптеп айтылады. Ақын шығармаларында кездесетін нақыл сөздерді адамның мінез-құлқы, бала тәрбиесі тағы басқа да бірнеше тақырыптарға бөлуге болады.

...Италмас ақын мен едім,
Қыздырған өлең базарын.
Заманымда өзіме,
Аудардым елдің назарын.
Хош көрсендер қарсы алып,
Азырақ терме жазамын...
Он үш жасқа жеткен соң,
Оңымнан тұрды самалым.
Он жеті жастан бер қарай,

Ақындық болды амалым... - деп ақын толғағандай жеті жастан бастап, ақындықтың арбасына мініп, «бала ақын» атанады. Ақын өз шығармаларына гуманистік ойларды арқау етіп, жастардың жаман мінез –құлықтан аулақ болуға шақырып отырады.

...Өңкей жақсы бас қосса,
Бітіреді кеңесті,
Өңкей жаман бас қосса,
Шығарады егесті,
Мәмілемен істі бітірер,

Жиналып қалса егесті – деу арқылы елдік мәселе, ұрпақ қамын тойлайтын келелі істерді ақылдасып, кеңесіп шешкен жақсы ел қамын ойлайтын азаматтардың ісі десе, ал жамандардың ісі егесу, араздастыру деп. Ел азаматтарын бітімгершілікке, ақылдылыққа шақырады.

...Қисық ағаш түзелер,
Тезге салып можаса.

...Ата-ананың қарызы, тәрбиелемек баланы.
Ғылымдарға оқытып, көңіліне ілім тоқытып,

Көрсетеді қаланы... – ақын барлық ата-ананың міндеті һәм борышы өз ұрпағына сапалы білім, саналы тәрбе алауына жағдай жасау. Барлық озық ойлар мен идеялар қалада деген пікірді сол 19 ғасырда-ақ, санаға сіңірген.

...Дұшпан кісі досының,

Түсіп жүрер ізіне... – дос пен қастың айырмасы, өмірдегі кездесетін қиыншылықтар мен тауқыметі көп кездескенде нағыз шынайы досты ажырата білу керектігіне тоқталады.

Сабыр –ақыл серігі.

...Басыңнан ауса заманың

Бір күн тайса табаның

...Айуан да болса жануар, ақылмен ойлап табады...

...Ынжық адам күнгейлеп,

Шорқақ келер сыр-сырлап.

Ақылды адам сүйкімсіз,

Күле бермес жырпылдап...
...Ақындардан шыққан сөз,
Алтынның гауһар бедері...
...Талап, білім, еңбексіз,
Қиынды қалай жеңбексіз?
Бос күлкіге салынып,
Жалқаулыққа малынып,

Жақсы атақ алған кім еді? [3] – ақынның бұл ойы А.Құнанбаевтың «Талап еңбек, терең ой» өлеңінде айтылтын «толық адам» туралы пікірімен астасып жатса керекті. Еңбексіз, білімсіз ешқандай да жетістікке жете алмайды деген гуманистік ойды білдірсе керекті.

Жалқау адам – белі бос,
Мойны тұрар былқылдап...

Ар мәселесінде Италмас ақын үлкен ойларға жетелейтін, ерекше тоқталу арқылы құнды пікірлер білдіреді. Ақынның адамгершілік жайлы, өмірде адам болып қалу туралы көзқарастары Ш.Құдайбердіұлының пікірлерімен ұштасып жатыр. Ақын өзі жадағайлау тұрмыс кешсе де, сарай ақыны болып, бай-бағландардың жырын жырлап кетпеді. Жасөспірім Италмасқа байдың түйесін бағып жүрген кезде, айдалада өлең қонады. Астындағы інгенімен ауылға жеткенше айтысып келеді. Жастайынан қасиет қонған ақын сол дарынын, қабілетін халық үшін, халықтық мұраларды дәріптеуге арнайды. Мал үшін сатылу, арын таптау ұлттың алдында тұрған үлкен қатер екендігін көрсете кетеді.

...Елге келген жұмысқа,
Жақсы жүрер қайысып,
Жаман жүрер майысып...
...Әркім болар ағайын,
Ықпалың менен бағына.
Арғымақ аттан артық деп,
Жабдық салма жабыға,
Қалдырар жауға тағы да,
Тұлпардай жабы шаба алмас,

Іс түскен басқа жағында... [3] - деген сөзі ағайындары ауызбіршіліктер ыдырап, Ескендір деген болыс ағайындарын өлтірген кезде, туыстарына қарата қапалықпен шығарылған арнауы еді. Ағайынның ынтымағы, бірлігі туралы толғап кеткен.

...Олбағайлық о жар боп,

Кесірің жұртқа тимесін.. - өзіңнің пікірің не болмаса елге тиер пайдаң болмаса да, залалың тимесін, орынсыз килігіп, топқа шауып жұртты әбігерге түсіргенше, тыныш жүргенің абзал деген ойлы пікір айтады.

Ақын шығармаларында өзіндік нақыл сөздерімен қатар, халық ауызында жүрген мақал-мәтелдерді де тиімді қолданған.

«Талапты ерге нұр жауар...», «... Жақсы сөзге – жарым ырыс», «Өнер алды – тіл...».

Ойымызды қорытар болсақ, қолжазба күйінде сақталып, «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығына еніп, баспадан шыққан Италмас Тұңқатарұлы шығармашылығы көп ізденісті қажет етеді. Әдеби мұрасын саралап, айтыстарындағы шеберлікті, өлеңдеріндегі көркемдікті саралау келешектің еншісінде.

Дастандарында көркемдік айшықтарын айқындап, зерттеу өте қажет. Біз өз зерттеуімізде ақынның жырларындағы афоризимдерді алдық. Ол қанатты сөздерде халықтың шешендік өнері, ақынның өткір ойлары, ақынның көркемдік ізденісі анық байқалады.

Сондықтан, өлеңдерінде ойларын ерекше алып, ондағы халықтық сипатты, оның тағылымдық және танымдық мәнін ашуды мақсат тұттық.

Ақынның әдеби мұрасы мәңгі жасайды. Халықтың қазынасы сынды халықпен бірге жасайды. Ал, әдебиетшілер ақынның өлең өрнегіндегі өзіндік ойлары мен өрнегін саралап, көпшілік қауымға, келер ұрпаққа Италмас Тұңқатарұлы ақынның әдеби мұрасын өзіндік көркемдік деңгейінде жетуі үшін зерттеп, саралап, көркемдігін безбендейді.

Зерттеуді қажет ететін Италмас мұрасы туралы айтар ойымыз бір мақала көлеміне сыймайтындықтан, келешекте әдебиет тарихына қосылар тың мәліметтер қатарын толықтыратын боламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қ.Амантаев. «Көпбай-ірі ақын» https://vk.com/wall-86916569_5.
2. Қазақ Совет энциклопедиясы: Қазақ Советтік Социалистік Республикасы. Энциклопедиялық анықтама.-Алматы,1980.-752 б.
3. Тұнқатарұлы Италмасын шығармалары. ҚР ҰҒА қолжазбалар қоры. 566 папка, №1 дәптер.
4. Рақышева Ж.С. Дастандық эпостың басылымдық ерекшеліктері.// ҚазҰУ Хабаршысы Филология сериясы. №4(144). 2013.
5. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы.-Алматы: «Нұрлы әлем». 2013. Т.93: 1-кітап.

The zhyrshy tradition in the Kazakh literature and literary heritage of the Italmas poet

Summary

The article discusses the national character and artistic value of the poems and verses Italmas Tunately. The poet's creativity is generalized from the thematic point of view, the poetic analysis is carried out. The poems analyzed didactic features determined by artistic features.

Традиция жыршы в казахской литературе и литературное наследие поэта Италмаса

Резюме

В статье рассматривается национальный характер и художественная ценность стихотворений и стихов Италмас Тункатарулы. Творчество поэта обобщается с тематической точки зрения, проводится поэтический анализ. В стихах поэта анализируются дидактические черты, определяются художественные особенности.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/27-30

Sevinc Ağadin qızı Bağirova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

RUS ƏDƏBİYYATINDA ŞƏRQ VƏ İSLAM MÖVZUSUNUN ƏDƏBİ VƏ TARİXİ QAYNAQLARI

Açar sözlər: *orientalizm, dinlərarası dialoq, Afanasi Nikitin, Qafqaz, romantizm*

Key words: *orientalism, interreligious dialogue, Athanasius Nikitin, Caucasus, romance*

Ключевые слова: *ориентализм, межрелигиозный диалог, Афанасий Никитин, Кавказ, романтика*

Rus ədəbiyyatında ümumən oriyentalizmin və o cümlədən islam aləminə bədii və ictimai marağın qaynaqları qədimdir. Lakin qədim dövr rus ədəbiyyatında Şərq motivlərinin əlamətləri izlənsə də XV əsrdən başlayaraq bu mövzu artıq aydın cizgilər qazanmağa, Şərq ölkələrinin, müsəlmanların geniş təsvir olunduğu əsərlər meydana çıxmağa başlayır. Əsasən səyahətnamələr şəklində yazılan bu əsərlərdə yaradıcılıq metodu baxımından realist və romantik elementlərin çulğışması, gerçək təsvirlərlə romantik ümumiləşdirmələr, bəzən mücərrədçiliyin də əlamətləri sezilir.

Rus mədəniyyətində Orta əsrlərdən başlayaraq, müsəlman semiotik sistemi simvolik məkan rolunu oynamağa başladı. Mədəniyyətlərarası dialoqa mane olan bütün obyektiv və subyektiv səbəblərə baxmayaraq rus ədəbiyyatında fərqli mədəniyyətlə təmasa daxili ehtiyac vardı. Buna görə rus ədəbiyyatına mütəmadi olaraq müsəlman obrazları, onların həyat tərzi və inancları ilə bağlı detallar, eyni zamanda ifadələr, ideyalar, şərq ədəbiyyatına xas təsvir vasitələri daxil olurdu. Oriyentalizm rus ədəbiyyatında romantik qavramın inkişafına təkan verir və XIX yüzilliyin əvvəllərində artıq oriyental romantizminin yaranmasına zəmin yaradırdı.

Afanasi Nikitinin 1468-1475-ci illərdə Rusiyadan Hindistana səyahətini əks etdirən “Üç dəniz arxasına səyahət”ində bir sıra Şərq şəhərləri, o cümlədən Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Təbriz haqqında qeydlər var. Geniş islam tarixi-coğrafi ərazisi haqqında dəyərli məlumat daşıyan bu əsərdə islam dini, müsəlmanlar barədə maraqlı müşahidələr yer alıb. Bu mənada “Üç dəniz arxasına səyahət”i rus ədəbiyyatında müsəlman mətninin ilk unikal nümunələrindən hesab etmək olar. Bu əsərin rus oriyentalizmi üçün ən böyük dəyəri burada Şərq-Qərb, islam-xristianlıq sintezinin bədii-estetik təsviridir. Belə ki, rus oriyental romantizmində rusların müsəlmanlara humanist münasibətinin, dinlərarası qarşılıqlı dialoqun tarixi qaynaqlarını məhz bu əsərdə görmək olar.

Afanasi Nikitin, əsərindən göründüyü kimi, müsəlman mədəniyyətinə, məişətinə yaxından bələd olur. O, Xoca Yusif Xorasanı adı ilə bu həyatı yaşayır, namaz qılır, oruc tutur, gerçək etnoqrafik təsvirlər verir, bir çox islam terminləri işlədir (“Rəhim Allah”, “Allah-əkbər”, “əleyk-salam”, “Pərvərdigar”, “Xuda”, “Tanrı” və s.). Müsəlman dünyası ilə tanışlıq nəticəsində Nikitin yalnız Allahın həqiqi dinin nə olduğunu bildiyini yazır. Afanasi Nikitinin əsərində müəllifin duaları da islam və xristianlığın sintezi kimi səslənir (“Господи мой, Олло первоидигерь... карим Олло, рагим Олло”). Əsərdə istifadə olunmuş leksik vahidlər, dinlərarası dialoqa, müsəlmanlara rəğbət və digər bir sıra cəhətlər XIX əsr rus romantiklərinin yaradıcılığında da izlənilir. Bu məqamlar bir daha göstərir ki, müsəlman konteksti rus ədəbiyyatının genetik və ideoloji tərkib hissəsidir. Təbii ki, burada söhbət Nikitinin “Səyahət”inin XIX əsr rus romantik və eləcə də realist yazıçılarının oriyental mətnlərinə birbaşa təsirindən deyil, rus ədəbiyyatının ümumi inkişaf meyillərindən, rus ədəbiyyatında oriyentalizmin və “müsəlman mətninin” milli-mədəni tipologiyasından gedə bilər.

Bir çox tədqiqatlarda göstərildiyi kimi, A.Nikitinin “Səyahətnamə”sinin baş qəhrəmanı ambivalent obrazdır, o “yadlar arasında doğma və doğmalar arasında yaddır...”. Səyyah ilk növbədə tacirdir və Şərq ölkələri onu öz ecazkarlığı və yaxşı qazanc əldə etmək imkanı ilə cəlb edir. Lakin qəhrəmanın ən böyük arzusu işini bitirib qısa bir müddətdə vətənə qayıtmaqdır. Buna görə də əsərdə aparıcı motivlərdən biri də ümumbəşəri olan qayıdış motividir. Bu motiv gerçəklikdən qaçışa ziddir, çünki Afanasi Nikitin səfərə könüllü çıxıb (Qafqaza sürgünə göndərilən dekabristlərdən fərqli olaraq) və burada mifologemə çevrilən situasiya yaranır. Məşhur tədqiqatçı Y.V.Mann bu haqda yazır: “belə hallarda personajın qayıdışı ilə xüsusi və bir çox cəhətdən yeni konflikt növü bağlanır – personaj səmərəsiz axtarışlardan sonra daxilən tükənmiş şəkildə deyil, “yadlaşmağa” əks istiqamətə doğru hərəkətə başlayır. Beləliklə, “qayıdış” burada şəxsiyyətin mənəvi-etik dirçəlişinin özünəməxsus ifadəsinin simvolu olaraq göstərilir” [1, s.173-174]. Nikitin və onun qəhrəmanı üçün də vətən müqəddəs məkan kimi əzizdir, lakin vətəni üçün duasında “dünyada bənzəri olmayan” rus torpağının əmirlərinin ədalətsiz olduğundan gileylənir, “vətəninə “abadlıq və ədalət”

arzulayıdır. Rus romantizmi ilə birbaşa müqayisələrin aparılması doğru olmasa da qeyd etməliyik ki, bu məqam romantiklərin Qafqazı mənəvi azadlıq məkanı kimi təqdim etmələrinə ideoloji planda yaxındır.

Afanasi Nikitinin Şərq aləmi haqqında səyahətnaməsi ilə bərabər XV əsrdən Hindistan, Yaxın Şərq, Osmanlı ilə bağlı müxtəlif səpkili əsərlər – povest, tərcümə, səyahətnamələr meydana çıxır. Müsəlman ölkələri haqqında əsərlər sırasında (“Qazanın tarixi”, “Türklərin Çarqradı tutması haqqında povest”, “İvan Novosilsevin Türkiyəyə səfəratı”) xüsus maraqlı kəsb edən İvan Peresvetovun “Sultan Məhəmməd haqqında hekayət”dir («Сказание о Магмете-салтане»). Bu əsərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada artıq müsəlman aləminə olan marağın filoloji-tarixi müstəvidən tarixi-siyasi aspektə keçid alması görünür. Bu əsərdə Osmanlı dövlətinin daxili idarəçiliyi, Sultan Məhəmmədin apardığı islahatlar şərh olunur və digər dövlətlər üçün nümunə kimi təqdim edilir. İvan Peresvetov Sultan Məhəmmədi dövrünün mütərəqqi və ədalətli hökmdarı, müxtəlif dinlərə, təbəqələrə mənsub insanlara qayğı ilə yanaşan, dövləti adil qanunlarla idarə edən, onların rifahı üçün çalışan müdrik ictimai xadim kimi təsvir edir.

Peresvetov Sultan Məhəmmədi türk və yunan kitablarını mənimsəmiş müdrik filosof adlandırır, çar Konstantini isə varlı, tənbel, saxtakar əyanların əhatə edərək islahatlarını əngəllədiyini yazır. Peresvetov öz əsərində Sultan Məhəmmədin pula satılmamaq, vicdanla mühakimə etmək, xalqı düşünmək kimi tələblərini önə çəkir. Qeyd edək ki, Peresvetovun əxlaq və hüquq səciyyəli mülahizələri və ifadələri («судить по честности», «деньгами не прельщаться») rus ədəbiyyatının sonrakı dövrlərində bir çox rus yazıçılarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin, bədii və mədəni əhəmiyyəti ilə bərabər, İvan Peresvetovun “Sultan Məhəmməd haqqında hekayət”i rus tədqiqatçıları ilk növbədə əsərdə geniş yer almış siyasi və tarixi məqamlara görə cəlb etmişdir. Ümumiyyətlə, Afanasi Nikitinin və İvan Peresvetovun müsəlman aləminə həsr olunmuş göstərilən əsərləri məzmun genişliyinə və tədqiqat dəyərinə görə Orta əsrlər rus oriyental ədəbiyyatında müstəsna yer tutur və bu gün də tədqiqatçıların diqqətini xüsusi olaraq cəlb edir.

Ümumən, qeyd olunduğu kimi, bu dövrlərdən Rusiyanın Şərqə doğru irəliləməsi və xüsusən XVI əsrin axırlarından Qərbdə yayılmağa başlayan filoriyentalıq hərəkatı Şərq-islam mövzusunun aktuallaşmasına səbəb olur. Hələ XV əsrin axırlarında Mixail Qriqoryevin Misir haqqında xatirələri (“Misyür”), sonrakı əsrlərdə Fedot Kotovun, Vasili Monaxın səyahətnamələri, nəhayət, N.Karamzin, M.Lomonosov, Q.Derjavin, V.Jukovski, İ.Krılov, Y.Meyendor və başqalarının Şərq mövzulu tarixi, publisistik və bədii əsərləri rus müsəlman mətninin formalaşmasına müsbət təsir edir.

Beləliklə, Böyük Pyotrun Şərq ideyasından başlayaraq Rusiyanın Qafqaza doğru irəliləməsindən gələn ideoloji, ümumavropa filoriyentalıq hərəkatından isə qaynaqlanan kulturoloji, bir qədər sonra isə romantizm estetikası ilə müəyyənləşən amillərlə bağlı Şərq və islam mövzusunun rus ədəbiyyatında yeni mərhələsi başlayır və ədəbi prosesin aparıcı meyllərindən birinə çevrilir. Bütün bu amillər rus oriyental ədəbiyyatını rəngarəngləşdirməklə bərabər, ziddiyyətli məqamların yaranmasına da zəmin yaradırdı. Rus oriyentalizminin XVIII əsrin sonlarından başlayan yeni mərhələsinin aparıcı xətti Qafqazın geosiyasi və geomədəni obraza çevrilməsi idi. Bu proses birbaşa burada yaşayan müsəlman xalqları ilə təmasdan irəli gəlirdi.

Qafqazın ümumiləşdirilmiş obrazı rus ədəbiyyatında artıq tam formalaşmaqda olan müsəlman mətninin əsas hissəsini, rus oriyental romantizminin isə özəyini təşkil edirdi. Bu dövrdən islam mənəvi dəyərləri məhz Qafqaz mövzusu və obrazı əsasında öz parlaq romantik ifadəsini tapmağa başlayır. Lakin, Rusiyanın siyasi maraqları dairəsinə girən, mənəvi cəhətdən mənimsənilməyə başlayan Qafqaza münasibətdə fərqli mövqelər və mərhələlər izlənilir. XVIII əsrdən Rusiya ictimai şüuru tərəfindən yenidən mənimsənilməyə başlayan Qafqaz mifləşdirilən bir obraz idi. M.V.Lomonosov, Q.R.Derjavin Qafqaz haqqında mücərrəd və yad aləm, eyni zamanda qorxu və heyranlıq doğuran məkan kimi yazırdılar.

Maarifçilərin və romantiklərin (Volter, Monteskyö və başqaları) əsərlərində Şərqlə bağlı hadisələrin və xarakterlərin təsvirində bir təsvir üsulu olaraq alleqoriya geniş yayılmışdır. Lakin İ.A.Krılovun “Kaib” pyesini tək alleqorik üsluba görə deyil, bu əsərdə müəllifin istifadə etdiyi bir çox təsvir üsulları əsəri müsəlman mətninə aid etməyə imkan verir. Belə ki, əsərin qəhrəmanlarının adları sırf müsəlman adlarıdır, pyesdə həmçinin Şərq divanının üzvləri (Dursan, Oslaşid, Qrability) də təqdim olunub. Əslində isə bu adlar fonetik baxımından rus dilində olan «дурак», «осел», «грабитель» kimi təhqiramiz sözlərə çox yaxındır. Bu cür üsulla müraciət edən müəllif qəhrəmanların mahiyyətini açmaqla bərabər, əsərdəki hadisələrin şərti olaraq Şərqə, əslində isə məhz Rusiya cəmiyyətinə aid olduğunu işarələyir. Şərti olan obraz və məkanın təsviri sonradan rus romantizmində geniş vüsət aldı. Lakin tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Krılov Şərq koloritini də kifayət qədər ustalıq və dəqiqliklə canlandırır təqdim etmişdir: “İ.A.Krılovda Şərq nağılvari-fantastik koloriti Volterlə müqayisədə daha dəqiqdir. Məsələn, Volterin “Zadiq”ində hadisələrin zamanı vacib və prinsipial rol oynamır. Bu, islamaqədərki Şərkdir, hadisələrin məkanı isə – Misir, Babilistan və Ərəb yarımadasıdır. Beləliklə rus və fransız yazıçılarında şərti aləm fantastikdir. Ancaq İ.A.Krılovda bu aləm

tipik romantik müsəlman üslubunda işlənib, Volterdə isə milli kolorit daim, hətta ayrı-ayrı xırda detallarda da aşkarlanır” [2, s.62]. Romantik cizgilərlə təsvir olunmuş Kaib həm də fəlsəfi düşüncələrə dalan, daim həqiqət axtarışında olan müdrik şəxsdir. Lakin saray həyatının boşluğu və bozluğu xəlifəni sıxır. Aydın və dərin düşüncəli bu hökmdar cahil, riyakar və sərvətpərəst əyanlar əhatəsindədir. Kaibin özünün xəstəlikdən qurtuluşu da mistik qüvvə, sehrbaz sayəsində mümkün olur, bu motiv özü də rəmzilik üzərində qurulmuşdur. Müəllif simvolik olaraq yaşadığı cəmiyyətin bir çox “mənəvi xəstəliklərini” bu cür təsvir edir. Bu “yaralardan” qurtuluş isə müəllifin təsəvvüründə mistikadır, yəni real qurtuluş mümkünsüzdür. Krilovun üzərində bir qədər geniş dayandığımız bu əsəri, gördüyü kimi, Şərq-İslam aləminə, Şərq mistikasına müraciətlə yaşadığı dövrün və cəmiyyətin problemlərini çözməyə yönəlmiş və bununla da rus ədəbiyyatında müsəlman mətnini yeni semantika və üslubla zənginləşdirmiş çoxmənalı mətnidir.

Xüsusi vurğulamaq istərdik ki, Rusiyada şərqşünaslığın formalaşmasında S.S.Uvarov, Q.S.Sablukov kimi rus alimləri ilə bərabər, Azərbaycan alimləri Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Cəfər Topçubaşovun və digərlərinin böyük rolu olub. Bir çox xarici akademiya üzvü, rus şərqşünaslığının banilərindən biri olan Mirzə Kazım bəyin elmi irsi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Onu da bildirmək istərdik ki, hələ qədim slavyan folklorundan, Afanasi Nikitindən başlayaraq rus romantizminə və müasir dövrə qədər rus ədəbiyyatındakı “müsəlman mətni”nin mühüm bir hissəsi də Azərbaycanla bağlıdır.

Beləliklə, rus cəmiyyətində siyasi, ictimai, elmi, mədəni və ədəbi proseslər oriyentalizmin və islam mövzusunun təkamül etdiyini və romantizmdə yeni mərhələyə yüksəldiyini göstərir. Rus müsəlman mətni və ümumən rus oriyentalizmi məhz romantizmdə konseptual məsələyə çevrilir, ictimai fikrin və ədəbi prosesin mahiyyəti ilə bağlanır. Məlum olduğu kimi, romantizmin ümumavropa hərəkəti kimi inqilabi və maarifçi ideyaların gerçək burjua mühitində iflasına reaksiya idi. Maarifçi-inqilabi azadlıq, tərəqqi ideyalarının, maarifçiliyə xas rəşadətçilik, “idrak” ideyasının puç olması ədəbi fikri gerçəklikdən uzaqlaşdırırdı. Burjua əxlaqının hökm sürdüyü mühitdə ideal görməyən romantiklər maraqlarını ekzotik ölkələrə, özgə mədəniyyətlərə yönəldirdilər. Rus romantiklərini cəlb edən belə rəmzi aləm isə artıq imperiyaya qatılmış Qafqaz və buranın müsəlman mühiti idi. Digər tərəfdən, Rusiyanın Şərqə və Qafqaza doğru irəliləməsi və imperiyanın tərkibinə daxil edilən bu ərazilərin dərkəni və mənəvi cəhətdən mənimsənilməsi ehtiyacı da yaranmışdı. Rusiya bu mərhələdə artıq özünü Asiya dövləti kimi də qavrayırdı və bu ideya müvafiq ideoloji meyillərdə slavyançılıq, asiyaçılıq, bir qədər sonra isə avrasiyaçılıq cərəyanlarında ifadə olunurdu.

Rus romantizmi ümumavropa romantizminin tərkib hissəsi idi, eyni zamanda tək ədəbiyyatı deyil, incəsənətin digər sahələrini də əhatə edən cərəyan idi. Rus romantikləri tərəfdən Qafqaz, Krım artıq “özgə” məkan deyil, dövlətin tərkib hissəsi kimi qavranılır. Bu ərazilər artıq mənən mənimsənilir və rus mənəvi aləminin vacib elementinə çevrilirdi. Yəni rus romantikləri xəyallarında uydurduqları fantastik məkanları deyil, gerçək yaşadıkları yerləri, seyr etdikləri təbiəti, qarşılaşdıqları insanları müşahidə, təsvir və tərənnüm, həm də tənqid edirdilər. Yəqin ki, məhz buna görə də rus ədəbiyyatında romantizm və realizm cərəyanlarının sərhədləri də çulğışıq idi. Bir sıra görkəmli ədiblərin, o cümlədən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, F.İ.Tütçev, Y.Polonski və başqalarının yaradıcılığında bu daha aydın şəkildə sezilir.

Romantizmdə parlaq və fərqli şəxsiyyətə marağ, ikiləşmə (gerçək və idealın təzadı), tərki dünyalılıq (təbiətə, digər məkan və zamanlara, öz daxilinə dalmaq), qeyri-adiliyə meyl, qrotesk, rəmzilik kimi xüsusiyyətlər səciyyəvidir. Rus romantikləri Qafqazda, müsəlman aləmində burjua mühitinin pozmadığı parlaq xarakterlər, ilkin patriarxal mühit, fərqli insani münasibətlər, cazibədar təbiətlə rastlaşırdılar. Bütün bunlar fərqli dəyərləri tutuşdurmağa, islam dininin idealları sırasında öz dünyagörüşlərinə uyğun ideyalarından bəhrələnməyə (məsələn, Lermontovda fatalizm ideyası) imkan verirdi. İdeal axtarışında olan rus romantiklərinin əsərlərində həm gerçəkliyin təsviri ilə ifadə olan obyektivlik, həm də müəllifin fərdi ideallarından irəli gələn subyektivlik mövcuddur. Həmçinin müəlliflərin Qafqaza və qafqazlılara münasibətlərində də ikililik vardı – bir tərəfdən onlar hərbi xidmətdə olaraq imperiya ordusunun sıralarında Qafqaz müsəlmanlarına qarşı döyüşür, digər tərəfdən, yerli əhali ilə səmimiyyət və rəğbət əsasında münasibət qururdular. Nəticə olaraq, rus romantikləri ədəbiyyata yeni estetik meyarlarla bərabər, müsəlman xalqlarının həyatı ilə bağlı yeni mövzu və motivlər, bədii ifadə və dil vasitələri, xarakterlər gətirdi. Rus romantiklərinin əsərlərinin süjet xətti qeyri-adi, fəvqəq hadisələr və şərait üzərində qurulurdu. Öz növbəsində şərti məkanda və hadisələr fonunda fəvqəq qəhrəman təsvir olunur. Bu fəvqəq insan romantik ideyalara yaxın xarakter kimi təsvir olunur. Fəvqəqlik romantik oriyentalizmin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi rus ədəbiyyatında yeni meyarlar yaradırdı.

Bir daha qeyd edək ki, rus romantizmində Şərqə münasibətdə müxtəlif, ziddiyyətli münasibət ifadə olunub. Bir tərəfdən, romantiklər ekzotik diyarda, xam təbiətdə öz idealını və səadətinə axtarır. Digər tərəfdən, Qafqaza və ümumən Şərqə müraciət XIX əsrin ilk onilliklərinin romantikləri üçün ictimai etiraz

formasına, imperiyanın yaratdığı siyasi mühitə qarşı etiraz formasına çevrilir. Lakin romantiklərin əsərlərinin təhlili zamanı bir məqam mütləq nəzərə alınmalıdır: rus romantiklərinin əsərlərində şərqilərin və qafqazlıların həyat tərzini gərəklilikdən çox fərqli təsvir olunub. Onlar bu məkanlarda daha çox mücərrəd bir aləm, müəyyən romantik rəmz, qeyri-adiliklərlə və ekzotika ilə dolu poetik metafora görürdülər.

Bu dövrdə Qafqaz müsəlmanlarına neqativ, antiislam mövqeyində olanlar da az deyildi. Qafqaz müharibəsinin iştirakçısı və müşahidəçisi olmuş bir sıra müəlliflər (A.A.Şişkov, N.Paul, M.Sobolev, P.Zubov və b.) Qafqaz müsəlmanlarını ruslar üçün təhlükəli hesab edir, A.A.Şişkov müsəlmanları “vəhşi, özbaşına, yüksək ədəbdən məhrum, yalnız dini olan xalq” adlandırır [3, s.47]. N.Paul isə dağlı-müsəlman qadınlarının Puşkin, Lermontovdan tam fərqli, həqarət dolu təsvirini verir [4, s.132].

Qeyd etdiyimiz dövr rus romantizminin müsəlman xalqlarına münasibətində birtərəfli meyillərdən biri də Qafqaz haqqında müəyyən əsərlərdə ilk növbədə Rusiyanın hərbi qüvvəsinin vəsf edilməsi, Qafqazın fəthinin tərənnümü, yerli xalqların ram edilməsi, hərbi qələbələrin təsviri idi. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı professor M.Z.Sadıxov qeyd edir ki, Qafqaz müharibələrinin məlum iştirakçısı qraf İ.F.Paskeviç “rus romantik şairlərinin o şeirlərini bəyəniirdi ki, orada insanlar arxa plana keçir, mərkəzdə isə onun hərbi şücaəti təsvir olunurdu” [5, s.54].

Rus romantizmi Qafqaza və bütövlükdə müsəlman Şərqi yüksək fəlsəfi dəyərlərin, siyasi və mənəvi azadlığın təcəssümü, daxili və ictimai buxovlardan qurtuluş, “azad fikrin pərvazlandığı” ecazkar məkan, saf və mərd insanların yaşadığı diyar kimi yanaşib.

Ədəbiyyat:

1. Манн Ю.В. Динамика русского романтизма. М., Художественная литература, 1995, 303 с.
2. Агаева И.И. Восточная повесть И.А.Крылова «Кайб» и религиозная концепция двух культур // Русский язык и литература в Азербайджане, 2009, № 2, с. 59-65.
3. Архив учительского института им. М.Ф.Ахундова. Фонд 2, опись 2, связка 2.
4. Исторический архив Азербайджанской республики, фонд 3063, опись 1, дело № 17.
5. Садыхов М.З. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века. Баку, Азернешр, 1975, 189 с.

Cultural and historical sources topics of the East and Islam in Russian literature

Summary

Starting from the Middle Ages, Russian literature began to feel an internal interest in contact with a different culture. As a result, images of Muslims began to appear periodically in Russian literature, their way of life and beliefs were described, certain details of speech and utterance were conveyed. Also in the works used artistic means characteristic of oriental literature. Orientalism has become an important impetus for the development of romanticism as a literary trend in Russian literature. Russian romanticism considered the Caucasus, and generally the entire Muslim East, as a symbol of deep philosophy of life, spiritual freedom and strength, as well as a source of exoticism and grace.

Культурные и исторические источники темы Востока и Ислама в русской литературе

Резюме

Начиная со средних веков в русской литературе стал ощущаться внутренний интерес к контакту с иной культурой. В результате, в русской литературе периодически стали появляться образы мусульман, описываться их образ жизни и поверья, передаваться отдельные детали речи и высказывания. Также в произведениях применялись художественные средства, характерные для восточной литературы. Ориентализм стал важным толчком для развития романтизма как литературного направления в русской литературе. Русский романтизм рассматривал Кавказ, и вообще весь мусульманский Восток как символ глубокой жизненной философии, духовной свободы и силы, а также источником экзотики и изящества.

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova

“ÖLÜLƏR”İN DIRİLƏRƏ NƏSİHƏTİ VƏ ALLAHA ŞİKAYƏTİ (Mən ölü, Siz diri....)

*Azərbaycanın mütəfəkkir ideya sahibi
Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə ithaf olunur*

Açar sözlər: müsəlman, sorğu-sual, ərəb, ana dili, insan, şeir

Key words: muslim, question, arab, native language, man, poetry

Ключевые слова: мусульманин, опрос, араб, родной язык, человек, поэзия

Azərbaycan xalqı müsəlmanlığı qəbul etdiyi gündən zəmanəmizə qədər cənnət və cəhənnəmin darvazaları önündə qalaq-qalaq tabutlar yığılıb qalıb. Maraqlıdır, görəsən niyə?! Axı, bizə təlqin ediblər ki, müsəlman olan ya cənnətlik, ya da cəhənnəmlikdir. Bəs onda hər iki məqamı bu yazıq müsəlmanlara yasaq edən nədir?! Bəlkə, üçüncü dünya da var?! Əsla yox! Əməli saleh möminlər cənnətlik, əməli saleh olmayanlar isə cəhənnəmlikdir. Dini aləmdə ölümlər üçün başqa “eksponat guşəsi” ayrılmamışdır. Əgər, V.İ.Lenin və İ.V.Stalini soruşmaq istəsəniz “ərəb-fars qulları” cavab verirlər ki, onlar müsəlman deyil, onlar üçün müəyyən guşələr ayırmaq olar, müsəlman eksponat deyil ki, onu muzeyə qoyub tamaşa edələr. Nə isə ... Mətləbdən ayrı düşməyə hər iki məkana qismət olan, lakin həmin məkanlara daxil olma bacarığına malik olmayan müsəlman bacı və qardaşlarımızdan, yazıq ulu babalarımızdan danışmaq. Mən bir dəfə cənnət və cəhənnəmə ekskursiya etmişdim, orada – darvazalar önündə qalmış həmvətənlərimi gördüm. Onların nəsihətlərini və şikayətlərini dinlədim. Gördüm ki, yazıq ölümlər bizim avamlığımıza görə əzab çəkirlər, nə cənnətlikdirlər, nə də cəhənnəmlik. Odur ki, onların xahiş, yalvarış, nəsihət və şikayətlərini dirilərə çatdırmağı müsəlmanlığın vacib şərti bilib, özümə borc saydım. Həmçinin özüm üçün nəticə çıxartdım ki, öləndə gedib o darvazaların önündə qalmayım. Ona görə də mən öz vəsiyyətimi ayrıca olaraq qeyd edəcəyəm. Hələlik, burada ölümlərin xahişinə əməl edərək, onların düçar olduqları bəlanın səbəbini, nəsihət və şikayətlərini qələmə alıram.

Nə isə... Mənim əziz xalqım, mən orada yuxarıda qeyd etdiyim bəlalara düçar olmuş ölümlərə suallar verdim və qəlb qaraldan, insanı narahat edən cavab aldım.

Sual: Ey mənim ulularım, soyum-soyadım, ey mənim həmvətənlərim bura gəlib çatana qədər başınıza nə bəlalər gəlib?

Cavab: Ey xəbərsiz insan, aqah ol ki, qəbrə qoyulduqdan sonra bizi əməllərimizə görə iki qrupa böldülər. Əməli saleh olanlar, əməli saleh olmayanlar. Əməli saleh olanları cənnətə, əməli saleh olmayanları cəhənnəmə istiqamətləndirdilər və “çox incə sorğu-sual”dan sonra bizi gətirib bura çıxardılar. Bacaranlar içəri girdilər, bacarmayanlar çöldə qaldılar. Biz zavallılar da bacarmayanlardandıq.

-Sual: Axı, o bacarıq dediyiniz nə olan şeydir ki, siz, onu bilmirsiniz?

-Cavab: Burada birinci dərəcəli bacarıq dilbilməkdir. Yəni kim ərəb dilini bir balaca qırıldadırsa, sullara cavab verir və içəri daxil olur. Burada ikinci bir dil işləmir, yalnız ərəb dilində “haqq-hesab” çəkilir. Ona görə də ərəb dilində heç bir sözü başa düşmədiyimiz üçün bir cavab verə bilmədik və çöldə qaldıq. Axı, biz heç doğma ana dilimizi təmiz bilmirik, ərəb dilini haradan bilək?! Çarəsiz qalmış mələklər bizim üçün tərcüməçilər çağırıdılar. Biz yenə də cavab verə bilmədik, çünki bizi son mənzilə yola salanda Allah kəlamını ərəb dilində söylədiklərindən bizim heç bir anlayışımız olmamışdır. Tərcüməçi çağırıdıq, amma tərcüməçi ingilis və rus dilləri üzrə tərcüməçilik edirdi. Dedi ki, ərəb dili üzrə tərcüməçilər köhnə zamanda qaldı, indi dövr bizimdi. Dünya ingilise və rusa qalacaqdır. Ona görə də tərcüməçi ilə də sorğu-suala cavab verə bilmədik. Bunun üçün də gəlib bu darvazalar önündə cəza çəkirik. Nə cəhənnəmliyik, nə də cənnətlik. Bax, əsl bəlalı cəhət budur. Xoş halına, əhvalına “ərəb ölmüşlərinin”. Onlar öz ana dilində Allah kəlamı ilə cənnətə və yaxud cəhənnəmə daxil olurlar. Bəs, biz başbəlali “qılinc müsəlmanları” neyləyək?! Dərdimizi kimə deyək?! Kimə deyək ki, buqələmun kimi tez-tez adını, soyadını, əlifbasını, dilini, dinini dəyişən xalqın nəinki diriləri, ölümləri də bədbəxt dirlər. Biz demirik ki, bizi son mənzilə, qəbr evinə yola salanda bizimlə Allah kəlamı ilə danışmayın! Danışın, amma bu Allah kəlamını, Allah xatirinə, bizimlə ana dilində danışın! Ana dilində danışın ki, biz də az-çox anlayıb sorğu-sual məqamında heç olmasa tərcüməçilərə cavab verə bilək, hər hansı bir məqamı seçə bilək. Axı Allah kəlamı hər bir dildə öz qüvvəsini saxlaya bilər. Odur ki, ulu

öndər Heydər Əliyev demişdir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil böyük bir aləmdir” (1,49).

Nəsihətimiz budur ki, hər bir bəşər övladını son mənzilə yola salanda vida mərasimini ana dilində keçirsinlər. Allah dərğahında ana dili hər bir xalqın həm də dinidir. Biz-cənnət və cəhənnəmin astanasında əzab çəkən soydaşlarımız sizlərə-dirilərə nəsihət edirik ki, ana dilinizi bilin və Allah kəlamını da ana dilində öyrədin və öyrənin! Əgər belə olarsa, bizi də bu bələdan xilas edərsiniz. Allah sizə ağıl versə, dərk edin və yadda saxlayın ki, müstəqil xalqın dili onun həm dövlət dili, ədəbiyyat dili, danışıq dili, həm də son məqamda vida dilidir.

Xahiş edirik ki, ərəb təbliğatçıları bizim ruhumuzu incitməsinlər. O zaman bizim ruhumuz narahat olur ki, ərəb təbliğatçıları ölü sahibi ilə “haqq-hesab” çəkirlər, həm də insanlıqdan kənar “haqq-hesab” çəkirlər, əgər onlar “haqq-hesab” çəkmək üçündürlərsə, bizə lazım deyillər. Bizim üçün əziyyət çəkiblərsə, onda bizimlə “haqq-hesab” çəksinlər, dirilərlə işləri olmasın, yanımıza gələndə borcumuzu qaytararıq.

Bizim nəsihətimizə və xahişimizə əməl olunmazsa, Allaha şikayət edəcəyik! Sübut edəcəyik ki, işıqlı dünyada insanlar qurub yaradır, amma “ərəblərə xidmət edən ideya qulları” üzü qaradır, axirət dünyası üçün isə sağalmaz yaradırlar. Onlar Ərəb imperiyasının qalığı, ölümlər səltənətinin şahı, ərəb dilinin təbliğatçısı, fanatizm yayıcısı, xeyrindən çox ziyarı olan moizəçi, təkrar-təkrar moizələri ilə yaddaşlarda qabar yaratmaqla nifrət və hiddətə layiq olan “ərəb qulları” cəmiyyətə heç bir xeyri dəymədən daim millətin cibini soyan canidirlər.

Mən təklif edirəm ki, ərəb-fars xilafətinin tör-töküntüsünə, adət-ənənəsinə, mərasim və vərdişlərinə son qoyaq, öz dünyamıza qayıdaq, özümüz olaq, milli dilimizin (oynaq və aynaq) aydın çalarları ilə bütün məqamlarda sual verək, cavab alağ. Axı dinimizdən (VI əsrdən) əvvəl dilimiz var olubdur. Odur ki, gəlin dilimizi dinimiz, məsləkimiz, mübarizə silahımız, bütün türk dünyasının “atomu” sanaq. Bu “atomu” B.Vahabzadənin N.Xəzri, A.Əlizadənin və Ə.Nəzminin şeirləri təmsalında bir daha dərk etməyə çalışaq. Odur ki, Ana dili - Azərbaycan dili haqqında aşağıdakı şərh və şeir silsiləsinə nəzər salıb nəticə çıxaraq:

Bizim milli dilimiz olan Azərbaycan dili qədim, qədim olduğu qədər də zəngin bir dildir.

Azərbaycan dilində Qorqud nəsihəti, Babək cəsarəti, Nizami şirinliyi, Nəsimi vüqarı, Füzuli fərağı var. Bu dildə Qorqud boy boylayıb, Babək and içib, Koroğlu düşmən canına vəlvələ salıb, Vaqif Qacarı susdurub, Üzeyir bəy musiqi bəstələyib.

Bu dildə elə sözlər, elə ifadələr var ki, qılıncdan kəsərli, şimşəkdən iti, tufandan güclüdür. Odur ki, bu dildə söz döyüşünə çıxmaq belə mümkündür. Dilimizdə yaranan hər mahnı, hər musiqi gözəldir, könül oxşayandır. Bu gün dilim şərqlini də, qərblini də özünə məftun edir. Çünki dilim Kərəm yangılı, Müslüm nəğməli, Zeynəb səslidir.

Anamızın südündə, Vətənimin havasında, çörəyimdə, suyumda səni duymuşam...

Torpağımda, daşımnda, çölümdə, çəmənimdə, Kürümdə, Arazımda, qəlbimin aynasında səni görmüşəm...

Elimdə-günümdə, dərşimdə-kitabımda səni sevmişəm, səni sevmişəm a mənə tarixin eniş-yoxuşlarında xalqımın göz bəbəyi kimi qoruduğu dilim, - Azərbaycan dilim, Azərbaycan dilim!

Anam mənə ay öyrədib,
İl öyrədib,
Say öyrədib,
Ən vacibi,
Dil öyrədib mənə anam.
Bu dil ilə tanımışam,
Həm sevinci, həm də qəmi,
Bu dil ilə yaratmışam,
Hər kəlməmi, hər nəğməmi.
Kitab-kitab sözlərimin,
Yox, mən heçəm, mən yalanam,
Kitab-kitab sözlərimin,
Müəllifi mənə anam,
Mənə dilim!
Dil açanda ilk dəfə,
“Ana” söyləyirik biz
“Ana dili” adlanır,
Bizim ilk dərşliyimiz

İlk mahnını, laylanı
Anamız öz südüylə,
İçirir ruhumuza bu dildə
gilə-gilə.
Bu dil – bizim eşqimiz,
ruhumuz, canımızdır,
Bu dil- bir-birimizlə əhdi-
peymanımızdır.
Bu dil – tanıtmış bizə, bu
dünyada hər şeyi
Bu dil- əcdadımızın bizə
miras verdiyi qiymətli
xəzinədir.
-Azərbaycan dilim, mənim can dilim!
Mənim ipək dilim, mehriban dilim!
Babam Xətəidən ərməğan dilim!
Hünər meydanında, söz vuruşunda
Qılinc tək qınından sıyrılan dilim!
Mənim kişi dilim, qəhrəman dilim,
Mənim mətin dilim, pəhləvan dilim!
Bu dildə söz qoşub neçə şairim-
Nəsimim, Füzulim, Hadim, Sabirim.
Ey öz doğma dilində,
Danışmağı ar bilən,
Fasonlu ədabazlar!
Qəlbinizi oxşamır,
Qoşmalar, telli sazlar.
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq Vətən çörəyi,
Sizlərə qənim olsun. (2, 29-30).

Nəhayət, bu nəticəyə gəlmək olur ki, söz, dil bizim həyatımız, bütün varlığımızdır. Sözsüz, dilsiz, düşüncəsiz insan ola bilməz. Bunu 9 yüz il öncə dərk edən, bugünümüz və gələcək nəsillər üçün bəyan edən Nizami Gəncəvi dahiyənə ustalıqla belə təsvir etmişdir:

Söz eşqin lüğətində öz canımızdır bizim,
Biz – sözü, görkəmimiz – eyvanımızdır bizim.
Düşüncələr, xəyallar min-min əsər bitirər,
Onu sözün quşları mənzilinə yetirər.
Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda (3, 47).

İ. P. Pavlov demişdir ki, məhz söz bizi insan etdi. Odur ki, “Azərbaycan dili soy kökümüzün, adət-ənənələrimizin və tariximizin ən düzgün yaddaşdır. O, həmişə hər yerdə xalqımızın tükənməz mənəvi sərvətlər xəzinəsi, milli qeyrəti və namusu kimi qorunmalı, doğma ana tək əzizlənməlidir.”(3.8.) Demək, söz, dil, insan—bunları biri-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Sözsüz dil, dilsiz insan ola bilməz. Bəs onda “Dilimiz var ikən” Əli Nəzmi (Kefsiz) demişkən:

Dil var ikən lisan deməyə, k
Döndərib farscaya, zəban deməyə.
Hər kəsin var sözü, dili, ağzı
Ağza and içək, dəhan deməyə.
Ərəbi göndərək öz evlərinə
Farsa, qal burda mehman, deməyə.
Göz dururkən yazaq nə eyn, nə çeşm,
Gizlini gizlədib, nihan deməyə.
Var ikən türklərin oxu, yayı,
Kırpiyə tir, qaşa kəman deməyə... (5, 291).

Müəyyən zaman kəsiyində dirilərimiz rus dilində, ölülərimiz isə ərəb dilində sorğu-suala çəkilir, şəhərlərimizin hər yerində rus dilində şüarlar, afişalar, müəyyən adlar “göz oxşayırdı”. Bu gün isə dirilərimiz ingilis və rus dillərində, ölülərimiz yenə də ərəb dilində sorğu-suala çəkilir, şəhərlərimizin bəzəyi, şüarı xaoslu əcnəbi dillərdədir. Deyəsən, kələfimiz dolaşmış, açılan deyil, getdikcə kələfin ucunu çox itirəcəyik. Unutmamalıyıq ki, biz Marsa getsək də özümüz olmalıyıq, öz Şərqliyimizi, Azərbaycan türkü olduğumuzu qorumalıyıq!

Ədəbiyyat:

1. Deyilən söz yadigardır. Heydər Əliyevin aforizmləri. Azərbaycan yazarlar klubu, 2013.
2. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi (metodik məcmuə), 1986, №2(126).
3. Nizami Gəncəvi. Sırlar xəzinəsi, Bakı, 1981.
4. Xasay Cabbarov Mahmud oğlu. Dil quruculuğu və nitq mədəniyyəti, Bakı, 1996.
5. Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006

Advice of the “Dead” to the living and their complaint against Allah

Summary

The article calls on us to put an end to the origins, traditions and customs of the Arab-Persian caliphate, to return to our own world, to be ourselves, to act in our national language in all aspects.

The language of an independent nation is the state language, the language of literature, the language of speech and, finally, the farewell language. Our national Azerbaijani language is an ancient, rich language.

Советы «Мертвых» живым и их жалобы Аллаху

Резюме

В статье содержится призыв к нам положить конец истокам, традициям и обычаям арабско-персидского халифата, вернуться в наш собственный мир, быть самими, во всех аспектах действовать на основе национального мышления и национального языка.

Язык независимой нации - это государственный язык, язык литературы, язык речи и, наконец, прощальный язык. Наш национальный азербайджанский язык является древним, богатым языком.

TARİX HISTORY İСТОРИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/35-39

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
AMEA, Dilçilik institutu

KATOLİKOS BAKUR VƏ ÇAR ARVADI SPARAMA HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: Albaniya, Bizans, Xilafət, Babək, Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, xəyanət

Key words: Albania, Byzantine, Caliphate, Babek, West Azerbaijan, Karabakh, betrayal

Ключевые слова: Албания, Византия, Халифат, Бабек, Западный Азербайджан, Карабах, предательство

Moisey Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsəri Ziya Bünyadovun yazdığı kimi, Azərbaycanın X əsrə qədərki vəziyyəti barədə məlumat almağa imkan verən yeganə yerli mənbə hesab olunur¹.

Əsər üç kitabdan ibarət olub, daha çox V əsrdən X əsrə qədərki hadisələri əhatə edir. Müəllifi mübahisəlidir. Mütəxəssislərin fikrincə, ikinci, üçüncü kitablar X əsrdə, birinci kitab VII əsrdə yazılmışdır². Lakin bizim fikrimizcə, birinci və ikinci kitablar VII əsrdə, üçüncü kitab X əsrdə yazılmışdır. Bir sıra epizodlar göstərir ki, birinci kitabın müəllifi ikinci kitabdakı bir çox hadisələrdə şəxsən iştirak etmişdir. İkinci kitabın on doqquzuncu fəslində oxuyuruq: «Mən həqiqəti gizlətmirəm və deyirəm: o gün Cavanşir balalarını itirmiş dişi ayı kimi çox qəzəbləndi və hiddətləndi». Xeyirxah və cəsur katolikos Vironun Bərdə yaxınlığında düşərgə salmış xəzərlərin çadırına necə daxil olduğunu müəllif belə təsvir edir: «Biz onların çadırın içində bardaş qurub oturuqlarını gördük, elə bil, ağır yüklənmiş dəvələr oturmuşdu»³. Bu misallar hadisələrdə müəllifin iştirakını göstərir. Z.Bünyadov da bu cəhəti duymuş, birinci misaldakı *mən* sözündən sonra «yəni müəllif», ikinci misaldan sonra «Burada, deyərsən, müəllif özü də olmuşdur»⁴ - sözlərini yazmışdır.

Əsərin müəllifinə gəlincə, üçüncü kitabın başqa bir müəllif tərəfindən yazıldığına şübhə yoxdur. Çünki bir müəllifin 300 il yaşaması mümkün deyildir. Çox güman ki, son kitabın müəllifi, deyildiyi kimi, ayrı Moisey(Musa)dir, Moisey Dasxuranlıdır.

Lakin şübhəli cəhətlər çoxdur. İkinci kitabın 2-ci fəslində müəllif öz adını *Adrian* kimi təqdim edir: «Bu son sözləri qələmə alan mən, Adrian, dua edirəm ki, mənim oxucularım məni, ən ləyaqətsiz yad etsinlər və yaddan çıxarmasınlar... Bizləri yad edən sizlərə isə qoy İsa müqəddəs şəhidlər naminə mükafatını indi və əbədiyyətdə versin. Amin!»⁵. Bu qeydə əsasən, Z.İ.Yampolski *Moisey Kalankatuklu* adının tam səhih olduğuna şübhə ilə yanaşmışdır⁶.

«Albaniya tarixi»ni oxuduqda aydın olur ki, knyaz və möminlərin müxtəlif adları olmuşdur. Xristianlığın qəbulu nəticəsində əksəriyyət öz adını saxlamaqla, İsa və onun həvarilərinin və xüsusilə xristianlığın ilkin, çox zaman dini yaymaq prosesində həlak edilmiş nümayəndələrinin adı ilə adlanmış və «Kitab» («Albaniya tarixi») müəllifi bu dinin fanatiki olduğundan tarixi şəxsiyyətləri daha çox bu adlarla səciyyələndirmişdir. Bəzən də müxtəlif cəhətdən adlandırma olmuş, bir şəxs müxtəlif adlarla tanınmışdır. Bu hal Mxitar Qoşda da var. Məsələn, «Mxitar Qoş ana yurduna görə Gəncəli, qaldığı Qetik monastrına görə Qetikli və saqqalsız olduğuna görə Qoş idi»⁷.

Z.Bünyadov göstərir ki, «T.İ.Ter-Qriqoryan bu fikirdədir ki, «Tarix»in müəllifi ikidir: «Biri VII əsrə qədər baş vermiş hadisələri təsvir edir, daha doğrusu, «Tarix»in ilk iki kitabının müəllifi olan Moisey Kalankatuklu, biri də ona üçüncü kitabı əlavə edən Moisey Dasxuranlı»⁸. Z.Bünyadov Mətnidaranın 667 (18550) nömrəli əlyazmasının sonundakı bir qeydi vermişdir. Qeyddə deyilir: «Bu tarix erməni təqviminin 74-cü ilində (625-ci il) vardapet Moisey Kalankatuklu tərəfindən yazılmış «Albaniya tarixi» adlanan surətdən köçürülmüşdür»⁹. İkinci kitabda Cavanşirin fəaliyyətinə və qətli məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Cavanşir 680/1-ci ildə öldürülmüşsə, onun haqqında 625-ci ildə necə yazıla bilərdi? 625-ci ildə tarix yazan adamın ən azı 25-30 yaş olmalı idi. Onda belə düşünülə bilər ki, həmin adam (birinci kitabın müəllifi) 30 yaşlarında birinci, 80 yaşlarında ikinci kitabı yazmışdır. Bunlar o qədər də ağlabatan deyildir.

Ümumən «Tarix»də qeyri-məntiqi və dolaşq tarixlər çoxdur. Kalankatuklu ilə Adrian eyni adam deyilsə, onda bəlkə də birinci kitab Kalankatuklu Moisey, ikincisi Adrian, üçüncü kitab Moisey Dasxuranlı tərəfindən yazılmışdır. Bu bizim mülahizəmizdir. İlk kitabın müəllifi Kalankatuklu Moisey olduğundan kitabın müəllifi kimi yadda daha çox o qalmışdır.

Bəzən Kalankatuklunun yurdu məsələsi də mübahisəli görünür. Bu sarıdan V.Henninq və Ç.Dovsetin fikri doğru ola bilməz, çünki müəllif açıq yazır ki, «ana yurdum Kalankatuk»dur.

Kalankatuklu Moisey Dağlıq Qarabağın Kalankatuk kəndindəndir, alban ziyalıdır. Bunu özü də aydın qeyd etmişdir: «Uti vilayətində yerləşən ana yurdum olan böyük Kalankatuk kəndi»¹⁰. Əsəri alban – Azərbaycan dilində yazmış, alban katolikosluğunun erməni katolikosluğuna tabe etdirildiyi dövrdə (704-cü il) alban kilsəsinin bütün arxivi diofizit sənədləri kimi məhv edilmiş, bu qiymətli əsəri ermənilər öz mənafelərinə uyğun əlavələrlə erməni dilinə tərcümə edib saxlamışlar.

Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Mahmud İsmayılov yazır: «Məlum olduğu kimi, VII yüzilliyin sonlarında Azərbaycan ərazisi Ərəb xilafəti tərəfindən zəbt olunmuş, yerli xristian albanların çoxu müsəlmanlığı qəbul etməli olmuşdur»¹¹. Deməli, Qarabağ əhalisi alban əsilli adamlardır. «Alban kilsəsinə özünə tabe edə bilmiş erməni kilsəsi albanlara məxsus olan abidələri erməni abidəsi elan etmiş, yazılı abidələrini isə qədim erməni dilinə – qrabara tərcümə etməyə cəhd göstərmişdir. Eyni fəlakət, haqqında söhbət gedən «Albaniya tarixi» kitabının başına gəlmiş və ulularımızın bu abidəsi qədim erməni dilində çatmışdır»¹². Albaniya ərazisində müxtəlif dildə danışan bir sıra tayfalar olsa da, aparıcı əhali türklərdən ibarət olmuş və «...hələ V əsrdən Aran dilinin Azərbaycanın şimal torpaqlarında vahid dil olması – M.İsmayılovun dediyi kimi - indi tarix ədəbiyyatında şübhə doğurmur»¹². Z.Bünyadov İ.P.Petruşevskiyə əsaslanaraq yazır: «Beləliklə, aydındır ki, nə Arsax və nə də əhalisi erməniləşdirilmiş albanlar deyildi, hazırda isə erməni sayılan digər vilayət və rayonlar «heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzlərinə mənsub olmamışdır»¹³.

Albaniya qədim mədəniyyəti olan bir ölkə olmuşdur. «Alban tarixi»nin müəllifi yazdığı kimi qədim xalqlar sırasında midiyalıları və albanları çox aydın şəkildə xüsusi qeyd etmişdir: «Yazıya malik olan xalqlar bunlardır: yəhudilər, romalılar (bunların yazısından bizanslar da istifadə edirlər), ispanlar, yunanlar, midiyalıları, ermənilər və albanlar»¹⁴. Lakin bu bədbəxt xalqın eramızın birinci minilliyinə dair hələ də bir sətir yazısı əldə edilməmişdir. Bunun səbəbləri çoxdur və azı bir neçə səbəbi var.

Əvvələn, VII əsrdən başlayan ərəb işğalı, M.F.Axundovun dediyi kimi, bizim neçə min illik şanşöhrətimizi məhv etmişdir. Elə bir fakt kifayətdir ki, Albaniya katolikosu Nersesi Xalkedonçu kimi məhv edib, onunla birlikdə alban dilində olan bütün yazıları yandırır və çaya tökmüşlər.

İkinci böyük düşmən ermənilər olub. Daim güclünün tərəfində durmaqla, ona sığınmaqla və danosbazlıqla Azərbaycan – alban mədəniyyətinin məhvini çalşmışlar.

***

Cavanşirin vəfatından sonra (681) hakimiyyətə onun qardaşı Varaz-Perojun oğlu Varaz Tiridat keçmişdi.¹⁵ Albaniya katolikosu Yelizarin (682-688) vəfatından sonra «Nerses adlanan Bakur» Albaniya katolikosu seçilmişdi. Varaz-Tiridatın hakimiyyətinin sonu dəqiq bilinmir. Hiss olunur ki, o, 703-cü ilədək hakimiyyətdə olub. Lakin 704-cü il hadisələri dövründə knyaz Şeronun adı çəkilir.

Əvvəllər Girdiman yepiskopu olan Bakur (Nerses) 17 il yarım katolikos olmuşdur. Üçüncü kitabın əvvəlində onun katolikos seçilməsi belə izah edilir: «Albaniya katolikosu müqəddəs Yelizarin vəfatından sonra vaxtilə Girdiman yepiskopu olmuş, Xalkedon diofizit təriqətinə mənsub olan *Nerses adlanan Bakur* Albaniya knyazı Varaz-Tiridatın arvadı, həmin təriqətin tərəfdarı olan Albaniya çariçası *Sparama* ilə gizli razılığa gəlib hökmranlıq şöhrətpərəstliyi naminə onunla belə qərara gəldi: «Əgər sən məni Albaniya katolikosluğuna seçdirsən, mən bütün Albaniyaya Xalkedon təriqətini qəbul etdirərəm»¹⁶. Sparama «Albaniya yepiskopları və əyanlarını dilə tutdu» və onlar razı oldular.

Nerses vəng keşişi Zəkəriyyəni Arran yepiskopu təyin edir və üçü birlikdə xalkedonçuluğun təbliğinə başlayırlar.

Monofizit küfrü V əsrdə meydana gəlib. Banisi yepiskop Yevtux idi (378-ci ildə anadan olub). Küfrü bundan ibarət idi ki, o deyirdi: «İsada bir mahiyyət tanımaq lazımdır, iki yox». Ermənilər də monofizit idilər. 451-ci ildə Xalkedon şəhərində Bizans imperatoru Markianın (450-457) dövründə keçirilən IV Ümumkilsə qurultayında keşiş Yevtuxun monofizit küfrü lənətlənmişdir, «Xristosa (İsaya) kamil Allah və kamil insan kimi baxmaq lazımdır» fikri əsas götürülmüşdür. Ona görə də bunlar pravoslav, diofizit, bizanspərəst hesab olunurlar¹⁷.

Beləliklə, Nerses Bizanspərəst bir şəxs, diofizit təriqətinin təbliğatçısı, pravoslav kimi tanınır. Ermənilər isə monofizit, katolik idilər. Görünür, albanlar da monofizit olmuşlar. Alban katolikosu Bakurun və çar arvadı Sparamanın diofizit təriqətinə meyli, diofiziti təbliğ etməsi yerli alban feodallarını cırnadır.

Albaniyada Nersesin əleyhinə kilsə qurultayı çağırılır, Nersesin və Sparamanın əleyhdarları erməni katolikosu İlyaya məktub göndərilir. Erməni katolikosu İlya fürsəti fəvta vermədən xəlifə Abdulla Əbdülməlikə məktub yazır: «Hakimi-mütləq Allahın hökmü ilə bizim ölkə itaətlə sizin hakimiyyətinizə tabedir. Biz və albanlar vahid İsa dininə etiqad edirik. Bərdə taxtında oturan indiki Albaniya katolikosu *Bizans imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda*

ona qoşulsun. ...onun bir əyan kimi qadın həmfikri də vardır. (kursiv bizimdir – Q.K.) Böyük hökmdar, siz öz hökmünüzlə əmr buyurun ki, onlar Allaha qarşı işlədikləri günahlarına görə müstəhəqq olduqları cəzaya çatsınlar»¹⁸.

Əbdülməlik Bərdəyə böyük qoşun göndərir və erməni katolikosuna yazır: «Əmr etdik ki, bizim hökmrənliyimizə qarşı qiyam edən albanlar arasında sizin dininizə uyğun dəyişiklik edilsin. Bizim hökmümüzü nökrimiz Bərdədə, sizin gözünüzdən qabağında icra edəcəkdir. O, Nersesi və bədəfkarlıqda onunla həmfikir olan qadını zəncirləyib sarayına gətirəcək və onlar elə mühakimə ediləcəklər ki, bütün qiyamçılara nümunə olsun»¹⁹.

Erməni katolikosu İlya Bərdəyə gəlir. Nersesi tapıb gətirirlər və Sparama ilə ayaq-ayağa zəncirləyirlər. Uzaq ölkəyə göndərməyə hazırlaşırlar. «Alban tarixi»nin müəllifi yazır: «O (Nerses), səkkiz gün heç bir şey yemədiyi üçün vəfat etdi. Ölüm ərəfəsində xahiş etdi ki, onu zəncirli basdırsınlar. O özüylə mələkə Sparamanın bədbəxtliyinin səbəbkarı olan knyaz Şeronu lənətləndirdi...»²⁰

Bu əhvalatı 725-ci ildə vəfat etmiş erməni müəllifi İovannes Drasxanakertsi də təsdiq edir: «Böyük İlya katolikosunun vaxtında, o zaman Albaniyanın katolikosu olan Nerses özünü allahsızlıqla azdırıb şərli bir qiyama baş vurub özünə onunla razı olan o zamankı Albaniyanın mələkəsilə əlbir oldu. Birləşərək, onlar insana ibadət etdirən papaz Levin təlimini bütün ölkəyə qəbul etdirmək istəyirdilər. Bunu bilən ölkənin əyanları məsələni erməni katolikosuna çatdırdılar.

İlya öz hikmət və ürəyinin genişliyini işə qataraq ərəblərin Əmirəlmömini Ömərə (Əbdülməlik olmalıdır – Z.B.) məktub yazıb ərz etdi ki, «Albanlar ölkəsində bir yepiskop və onun kimi bir qadın (Sparama) vardır. Bunlar sənin böyük dövlətinə tabe olmaqdan boyun qaçırıb, oxuduğumuz dualarda sənin adını çəkmək məsələsində bizimlə (ermənilərlə – Z.B.) bir deyildirlər, əksinə, Bizans imperatorunun adını çəkib ölkəmizi onlara vermək fikrindədirlər (kursiv bizimdir – Q.K.). Əgər təcili surətdə onları aramızdan götürüb məhv etməsən, onlar vergi məsələsində və digər işlərdə tez bir zamanda bizanslılar tərəfə keçərlər».

Bunu oxuyub Əmirəlmöminin katolikos İlyanın elçisinə hörmət etdi və xadimlərinin birini göndərib əmr etdi ki, dərhal həmin Nersesi böyük mələkə ilə birlikdə onun yanına gətirsinlər. O gedib hər ikisini tutur və zəncirə bağlayaraq dəvələrə mindirir və Əmirəlmöminin yanına aparır. Dönük Nersesin yerinə İlya başqa yepiskopu təyin edir. Nerses isə on dörd il Katolikosluqdan sonra vəfat edir»²¹.

Katolikosluğa Simeon seçilir. O, «bədbəxt Nersesin bütün küfrlə dolu əsərlərini sandıqlara qoyub öz yay iqamətgahı Bərdəkür yaxınlığında Tərtər çayına atdırdı»²².

Ermənilər yalnız o dövrdə deyil, həmişə keşikdə olublar. Bizim xalq yatdıqca, onlar göz açıb fürsət gözləyiblər. İ.P.Petruşevski yazırdı: Erməni kilsəsi Albaniyada «ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdur. Onun rolu VIII əsrin başlanğıcından etibarən xüsusilə nəzərə çarpır, yəni o zamandan erməni monofizit katolikosu İlya xalkedonçu Albaniya katolikosu Nersesi (Bakuru) ərəb xəlifəsinin köməyi ilə devirmişdi və Albaniyada ruhanilər və knyazların bir hissəsini, Albaniya kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq cəhdini əks etdirən xalkedonçuluq (pravoslav, yunanpərəst, gürcüpərəst) hərəkəti ermənipərəst monofizitlər tərəfindən yatırılmışdır»²³.

Z.Bünyadov yazır: «Erməni katolikosluğu və nahararlarının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır» və A.S.Vartapetovun dediyi kimi, «Xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını yox edirdi»²⁴.

Erməni müəllifi Smbatyan isə erməni həyasızlığı ilə yazır ki, bu dövrdə Albaniya əhalisi yalnız ermənilərdən ibarət olmuşdur, ona görə də ermənilərlə Albaniya əhalisi arasında heç bir ziddiyyət olmamışdır.

Bütün bu həngamə ilə yanaşı, erməni katolikosu İlya etiraf edir ki, «o (Bakur, Nerses), katolikos kürsüsünü istedadla saxlamaqda qalırdı».

Katolikos Bakur və ölkənin birinci xanımı Sparama nə istəyirdi? Vəhşi ərəb əsarətindən xilas olmaq, dövrün mədəni dövləti Bizans ilə əlaqə saxlamaq və eyni zamanda alban kilsəsinin müstəqilliyini qorumaq. O dövrdə Albaniya iki ölkəyə xərac verirdi: İmperator II Ustinian və xəlifə Əbdülməlik arasında təxminən 685-ci ildə bağlanan sazişə görə Qafqaz ölkələrindən yığılan vergilər Xilafətlə Bizans arasında bölünürdü. Nerses və Sparama bu vəziyyətdən qurtarmaq və alban mədəniyyətini qorumaq barədə düşünmüşlər. Amma daxili düşmənlər ölkənin nicat yolunu düzgün başa düşən onun qəhrəman övladlarını öz düşmənlərinin əli ilə məhv etmişlər.

Bizə məlum olan ilk xəyanət son Midiya çarı Astiaqın (e.ə. 685-650) dövründə olmuşdur. Nəslə zadəganların hüquqlarını məhdudlaşdırdığı üçün saray daxilində müxalif qüvvələr xəyanətə əl ataraq Azərbaycan Midiya dövlətinin süqutuna səbəb olmuş və Midiya Əhəməni dövlətinə birləşdirilmişdir: "Mərkəzi hakimiyyətə müxalifət təşkil edən qüvvələrin sayəsində 2-ci Kir ordusu ilə birlikdə Midiya

torpaqlarına soxulur. O üç il (e.ə. 553-550-ci illər) davam edən bu müharibədə qalib gələrək Ekbatana şəhərini tutur". Digər rəvayətə görə, Astiaqın sarayında xidmət edən Kir Midiya sərkərdəsi Harpağın və onun tərəfində olan zadəganların xəyanəti, Astiaqdan intiqam almaq istəyi ilə Kirin tərəfinə keçməsi nəticəsində Midiya dövləti müstəqilliyini itirmişdir. (Azərbaycan tarixi, Azərbaycan dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.122) Bu xəyanət Şah İsmayıl qədərki iki min ilə bərabər bir müddətdə ölkənin müstəqilliyini kölgədə qoymuşdur.

Bu, bildiyimiz birinci xəyanətdir.

İkinci xəyanət həmin bu çar arvadı Sparama və katolikos Bakura qarşı olan xəyanətdir. Hadisələrdən hiss olunur ki, o dövrdə çar Varvz Tridat Bizansda girov kimi saxlanmışdır. Ölkəni onun arvadı Sparama idarə etmişdir. Sparama ölkənin katolikosu ilə birləşərək ərəbləri geri oturtmaq və Bizansla əlaqəni möhkəmləndirmək istəmişdir. Nerses də, Sparama da diofizit idilər. Həm xərəcə azaltmaq, həm də alban kilsəsini erməni kilsəsindən fərqləndirmək, müstəqillik əldə etmək istəyirdilər. Feodallar onların əleyhinə qurultay çağıraraq, ermənilərin əli və ərəblərin ordusu ilə onları cəzalandırılmışlar. Nəticədə Albaniyanın kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edilmiş və kilsədəki bütün yazılı mənbələr məhv edilmiş, çaya tökülmüşdür. Xəyanət dövründə hakimiyyət knyaz Şeronun əlinə keçmişdir.

Üçüncü xəyanət IX əsrdə Babəkə qarşı olan xəyanətdir. Babək 20 illik müharibədən sonra məğlub olduqda Bizansa getmək və onların köməyi ilə ərəbə qarşı müharibəni davam etdirmək fikrində olmuşdur. Yerli feodalların satqınlıq və xəyanəti ilə ərəblər tərəfindən ələ keçirilmiş və o bu arzularını həyata keçirə bilməmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bax: Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, AVRASIYA PRESS, Bakı, 2006, s.9.
2. Yenə orada, s.5.
3. Yenə orada, s.117.
4. Yenə orada, s.236.
5. Yenə orada, s. 84-85.
6. Əmpolskiy Z.İ. K izuçenii letopisi Kavkazskoy Albani, İzv. AN Azerb. SSR, 1957, № 9, s.150.
7. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, s.13.
8. Yenə orada, s.13.
9. Yenə orada, s.11-12.
10. Yenə orada, s.102.
11. Yenə orada, s.5.
12. Yenə orada.
12. Yenə orada.
13. Yenə orada, s.14.
14. Yenə orada, s.18.
15. Yenə orada, s.160.
16. Yenə orada, s.186.
17. Yenə orada, s. 230-231.
18. Yenə orada, s. 187-188.
19. Yenə orada, s. 188.
20. Yenə orada, s.189.
21. Yenə orada, s. 246-247; «Erməniyyə tarixi», s.97.
22. Yenə orada, s. 189.
23. Yenə orada, s.246; İ.P.Petruhevskiy. O doxristianskix verovaniəx krestğən Naqornoqo Karabaxa, Baku, 1936, s.80
24. Yenə orada, s. 246; A.S.Vartapetov. K voprosu ob istoriiçeskom issledovanii xristianskix pamətnikov Naqornoqo Karabaxa, Arxiv İn-ta İstorii AN Azerb. SSR, № 2, 152.
25. Azərbaycan tarixi, Azərbaycan dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.122.

The Catholicos Bakur and his wife, Queen Sparama

Summary

At the end of the 7th century, in the early years of the 8th century, the state of Albania depended on Byzantium and the Caliphate. In accordance with the agreement of 785, Albania taxed both the Byzantines and the Arabs. Varaz Tridat, the Albanian king, was held hostage in Byzantium. The country was ruled by

Sparam. According to Moses Kalankatuklu in his “Albanian History”, Queen Sparama wanted to strengthen the diocesan religion together with Catholicos Bakur, but local feudal lords condemned their actions, ignored the Armenian Catholics, as a result, all Albanian cultural monuments were destroyed, and the Albanian church was subordinated to the Armenian church. This was the second treacherous betrayal in the country after the betrayal of Harpak and left a heavy mark on the fate of the Azerbaijani people.

Размышления о католикосе Бакуре и его жене царице Спараме

Резюме

В конце VII века, в первые годы VIII века, государство Албания зависело от Византии и Халифата. В соответствии с соглашением 785 года Албания облагала налогом как византийцев, так и арабов. Вараз Тридат, албанский царь, был заложником в Византии. Страной управляла Спараме. Моисей Каланкатуклу в своей «Албанской истории» отмечает, что царица Спараме хотела укрепить епархиальную религию вместе с католикосом Бакуром, но местные феодалы осуждали их действия, игнорировали армянских католиков, в итоге все албанские культурные памятники были уничтожены, а албанская церковь была подчинена армянской церкви. Это было второе вероломное предательство в стране после предательства Харпака и оставило тяжелый след в судьбе азербайджанского народа.

AZƏRBAYCAN NEFTİNİN ZƏNGİN TARİXİ

Açar sözlər: *neft, sənaye, kapital, müqavilə, iqtisadiyyat, rəmz*

Key words: *oil, industry, capital, contract, economy, symbol*

Ключевые слова: *нефть, промышленность, капитал, контракт, экономика, символ*

Azərbaycan neftinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki roluna ilk dəfə ən yüksək qiyməti Ulu Öndər, Ümummilli Lider H.Ə.Əliyev vermişdir. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabr ayının 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin təntənəli imzalanma mərasimində geniş nitq söyləyərək demişdir: “Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərpasını, Azərbaycanın müstəqil dövlət olmasını, həmçinin xalqımızın öz sərəvətlərinin tam sahibi olduğunu bir daha dünyaya nümayiş etdirdik” [6, s.135].

Azərbaycan neftinin tarixi Azərbaycanın tarixi qədər qədimdir. Dünya təcrübəsində qəbul olunan qeyri-standart yanaşmaya əsasən, xalqların və dövlətlərin beynəlxalq aləmdə təqdim olunmasında bir “tanıtma nişanı” olur. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın “tanıtma nişanı” “Odlar yurdu” və ya “Neftli torpaq” adı ilə bağlı olmuşdur. Mənbələrdə Azərbaycan neftinin tarixi ilə bağlı zəngin məlumat öz əksini tapıb. Ən qədim zamanlardan Azərbaycan adının mənası “od ilə zəngin olan ölkə” mənasını vermişdir. Elmi dəlillərlə sübut edilmişdir ki, Xəzər dənizinin qərb sahili ilə Urmiya gölünün qərb sahilləri və Dərbənd ilə Bağrıdağ (Cənubi Azərbaycandır) arasında olan ərazi çox qədimdə və indi də əbədi yanar odlar və yeraltı yanar qazlarla zəngin olmuşdur. Demək olar ki, bu məmləkət öz adını əbədi yanar oddan götürmüşdür [1, s.21-32]. Təbiət hadisələri qarşısında aciz olan qədim insanlar əbədi yanar od və yerüstü mazut görərkən ona Allahın möcüzəsi kimi baxaraq, bundan inanc və şəfa mənbəyi kimi istifadə etmişlər. Dünyanın ən qədim monteist (təkillahlığı qəbul edən) dini olan Atəşpərəstlik (Zərdüştlük) dininin yaranmasının əsas səbəbi bu təbii sərəvətimizlə bağlı olduğu üçün Azərbaycan Zərdüştlük dininin vətəni hesab olunur. Azərbaycan neftinin əsas mərkəzi Abşeron yarımadası olduğundan vətənimizin zəngin təbii sərəvətlərə malik olan bu ərazisinin tarixinə qısa nəzər yetirmək istəyirəm. Orta əsrlərdə Abşeron yarımadası “Bakı adası” adlanırdı. XII əsr anonim müəllif tərəfindən Xəzər dənizi sahillərində ağ-qara neft çıxan, daim hərəkətdə olan (zəlzələ və vulkan püskürməsi nəzərdə tutulur) və gur alovlanan torpağı olan “Bakı adası” haqqında məlumat verilir. Yarımadanın adı nə üçün Bakı deyil, Abşeron adlanır. XIII əsrin ortalarında Xəzər dənizində güclü qabarma baş vermiş, nəticədə 100 il ərzində dəniz səviyyəsi 10 m-dən çox qalxmış və “Bakı adası” su altında qalmışdır. Bu haqda XIV əsr coğrafiyaşünası H.Qəzvinin əsərində məlumat öz əksini tapıb. H.Qəzvinidən 400 il sonra XVIII əsr Avropa coğrafiyaşünası və səyyahları olan Bella, İ.Y.Lerx və V.N.Tatışevin əsərlərində Abşeron yarımadasının tarixi ilə bağlı məlumat verilib. Lerx gündəliyində Pirallahı adası ilə yarımada arasında Abşeron kəndi olduğunu qeyd edir. Lerx yazır ki, bu kənd 1720-1723-cü illərdə Hacı Davudun Bakıya yürüşü zamanı tamamilə dağıdılmışdır. Abşeron kəndi Abşeron mayakından 2 km. şimalda mövcud olmuşdur. Bərpa olunduqdan sonra Abşeron yarımadası adı ilə Bakı şəhərinin iqtisadi və siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan neft sənayesinin tarixində Xəzər dənizinin də özünəməxsus yeri var [7, s.11-22]. “Azərbaycanın Xəzər nefti” adı ilə ölkəmizi dünyaya tanıdan bu dəniz geostrateji əhəmiyyətinə görə beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm rol oynayır. Xəzər regionunun geostrateji əhəmiyyəti, onun region və sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşməsi, zəngin karbohidrat ehtiyatlarına malik olması, eyni zamanda iqtisadi, siyasi strateji cəhətdən digər təbii resurslara sahib olması ilə xarakterizə olunur. Xəzər dənizinin geosiyasi arealı Mərkəzi Asiyanın qərb hissəsini, Rusiyanın cənubunu, Şimali və Cənubi Qafqazı, o cümlədən İrənin şimalını əhatə edir. Bütövlükdə Xəzər dənizi arealı, Ön və Mərkəzi Asiyanın ən zəngin təbii ehtiyatları və əlverişli coğrafi mövqeyini əhatə etdiyi üçün daim dünyanın aparıcı dövlətlərinin maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Xəzər regionu üzərində nəzarəti ələ keçirmək cəhdlərinin çox dərin tarixi kökləri var. Ona görə də, Xəzər regionunun siyasi tarixi 5 dövrə bölünür: antik, orta əsrlər, XVIII-XIX əsrlər, XX əsr və müasir dövr. Abşeron neftinin tarixini tam üzə çıxarmaq üçün dünya müəlliflərinin qeydlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Azərbaycan neftinin ilk dəfə ixrac olunması ilə bağlı birinci qeyd X əsrə aiddir. Ərəb müəllifi Məsudi 915-ci ildə Bakıda olmuş və öz qeydlərində bu ərazidə 10-12 metr dərinliyində neft quyularının olması haqqında məlumat vermişdir. O yazır: “Ağ neft mənbələri olan Bakıya davamlı olaraq gəmilər üzürdü. Çünki, Bakıdan başqa dünyanın heç bir yerində ağ neft

çıxarılmırdı...Bakı Şirvan çarlığının sahilində yerləşir...” [7, s.6-11].

Bakı nefti ilə bağlı ətraflı məlumat Məsudidən üç əsr sonra Yaqut Həməvi tərəfindən verilmişdir. O yazır: “Şirvana məxsus olan və Dərbəndlə qonşuluqda yerləşən bu şəhərdə böyük neft mənbələri mövcuddur. Hansı ki gündəlik orta hesabla bu sahədə gələn gəlir min dirhəmə qədər yüksəlir...” Müəllif daha sonra gündəliyində qeyd edir ki, “Bir tacir mənə söylədi ki, bu torpaqda gecə və gündüz davamlı olaraq gur alovlanan ocaqlar mövcuddur. Bunun əsas səbəbi yeraltı maye minerallardır”. Avropa səyyahları Bakıya XIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Marko Polo 1271-1273-cü illərdə qədim İpək yolu ilə Bakıya səyahət etmiş və Bakı nefti haqqında demişdir: “Gürcülər ilə sərhəddə zəngin neft mənbələri vardır” [5, s.15-26].

1543-cü ildə məşhur səyyah İosıray Barbaro özünün Persiyaya səyahəti haqqında kitabını nəşr etdirib. Barbaro kitabında yazır: “Xəzər dənizinin sahilində Bakı adında şəhər yerləşir. Hansı ki torpağında kəskin çoxulu çoxlu sayda qara mazut qaynaqları var. İnsanlar bu mazutdan gecələr işıq vasitəsi kimi və bir də ildə iki dəfə dəvələrin silinməsində istifadə edirdilər. Bu vasitədən dəvələrdə dəri xəstəliklərinin qarşısını almaqda istifadə olunurdu”. XIII əsrin sonundan etibarən Xəzər dənizi beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynamağa başladı. Bu dövrdən başlayaraq Genuya və Venesiya tacirləri Xəzər dənizi vasitəsi ilə Azərbaycana gəlmişdilər. Həmin dövrdə Qərbi Avropada Xəzər və Azərbaycan haqqında ətraflı məlumat əldə edilmişdir. Bu haqda Avropa müəllifləri V.Rubruka, Marko Polo (XIII əsr), Klavixio, Kontarini, Barbaro(XV əsr), Pavla İoviya, Entoni Cenkinson(XVI əsr), A.Oleariy və Y.Streysin (XVII əsr)əsərlərində geniş məlumat verilmişdir.

XV əsrin ortalarında Xəzər regionu Asiya ilə Avropa arasında beynəlxalq ticarətin təşkilində mühüm rol oynayan ticarət yollarının kəsişdiyi ərazi idi. Xəzər regionu Hindistan, Çin, Mərkəzi Asiya ilə Aralıq və Qara dəniz hövzəsini, o cümlədən Fars körfəzi ilə Volqa boyu xanlıqları və Moskva dövlətini birləşdirən ticarət yollarının kəsişdiyi ərazi idi. Bu ticarət yolu ilə dünya bazarına ipək, duz, neft və zəfəran ixrac olunurdu. Gilan tacirləri vasitəsilə Bakıdan Manqışlak yarımadasına neft daşınırdı. Oradan isə karvan yolu ilə neft mərkəzi Asiya ölkələrinə çıxarıldı. Bakı nefti o cümlədən, rus tacirləri vasitəsilə öncə Həştərxana, oradan isə Qərbi Avropa ölkələrinə göndərilirdi. XV əsrin ortalarından etibarən Osmanlı imperiyasının və güclü Azərbaycan dövlətləri olan Ağqoyunlu və Səfəvilərin yaranması, Yaxın və Orta Şərqdə yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxardı. XVI əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyası Aralıq və Xəzər dənizi hövzəsindəki bütün beynəlxalq ticarət yollarını ələ keçirdi. Bununla da Asiya-Avropa ticarəti osmanlılar tərəfindən idarə olundu [8, s. 31-43].

1578-1590-cı ildə baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibəsinin nəticəsi olaraq Bakı ələ keçirildi. Türklərin məqsədi Xəzər dənizində öz donanmasını yaratmaq idi. Bu dövrdə mühüm geosiyasi faktorlardan biri Rusiyanın Xəzər regionunda möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Rusiya 1552-ci ildə Kazan və 1556-cı ildə Həştərxan xanlıqlarını ələ keçirməklə, Xəzər dənizinin sahillərinə çıxdı,Volqa-Xəzər su ticarəti yoluna tam nəzarət etmək hüququnu əldə etdi. Bu dövrdə Bakı nefti ilə bağlı yeni mənbələr yaranmışdır. Belə ki,1560-cı ildə Bakıda olmuş ingilis missioneri Con Kartrayt yazır: “Bakı çox qədim şəhərdir. Buraya zaman-zaman müxtəlif ticarət gəmiləri daxil olur. Bu şəhərin yaxınlığında insanları heyrətə salan yerdən çıxan qara mazut fantanları mövcuddur. Bu mazutdan bütün Persiya əhalisi evlərin işıqlandırılmasında istifadə edirdilər. Bu regionda qara mazutu xüsusi tuluğlarda qatır və uzunqulaq vasitəsilə daşıyırdılar. Yol boyu belə 300-400 yükdaşıyan heyvana rast gəlmək olar”.

XVI əsrin ortalarından etibarən Rusiya Xəzər dənizinə sərbəst çıxışı təmin etmək məqsədi ilə bu regionda ekspansionist siyasətini artırdı. Bu dövrdən başlayaraq,Volqa-Xəzər su ticarət yolu Rusiyanın nəzarətinə keçir. Volqa-Xəzər su ticarət yolu Şərqi Avropadan keçməklə (Ağ dənizdən Şimali Divinə, Azərbaycan və İrandan keçmək şərti ilə Volqa və Xəzər dənizi daxil olmaqla) Hindistana qədər uzanırdı. Bu yol XVII əsrdə iqtisadi baxımdan Avropa-Asiya tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Rusiya bu ticarət yolunu nəzarətə götürdükdən sonra Azərbaycan ərazisi don və terek kazaklarının davamlı hücumlarına məruz qalmışdır. Məqsəd Azərbaycan vasitəsi ilə keçən ticarət gəmilərini və karvanlarını qarət etmək və bu yolla ələ keçirdikləri nefti dünya bazarlarına çıxarmaq idi. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın qarət edilməsində Stepan Razin xüsusi fərqlənirdi. O, Dərbənddən Kür çayına qədər quru və su ticarət yollarında qarətçiliklə məşğul olmuş, Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurmuşdur. XVII əsrin I yarısından etibarən Bakı nefti ilə bağlı bir sıra yeni qeydlər əldə olunmuşdur. Bu qeydlərdə verilən məlumatlardan bəlli olur ki, həmin dövrdə neft geniş şəkildə həm yanacaq kimi, həm də dəridə əmələ gələn ləkələrin qarşısının alınmasında bir məhlul kimi istifadə olunmuşdur [11, s.25-35].

Bakı neft quyularının maraqlı təsvirinə 1683-cü il yanvar ayının 6-dan 8-nə kimi Bakıda olmuş, İranda İsveç səfirinin katibi E.Kempferin “Bakı yarımadasının yeddi möcüzəsi” kitabında rast gəlinir. O kitabında qeyd edirdi: “Əbədi alovdan şimal-qərbə tərəf min addımlıqda başqa bir qərribə şey-məhz ağ neft mənbələri

yerləşir, ancaq elə bir ucqar yerdə ki, heç kim bu mənbələrin burada yerləşməsinə təxmin edə bilməzdi, qabaqcadan bilməsəydi ki... Ağ neft yataqlarından qərbə tərəf iki saatlıq yolda...çirkli, demək olar qara rəngdə qara neft istehsal edən qərribə məntəqə yerləşir... Neft çıxarmaq üçün çoxsaylı şaquli quyular qazılmışdı, onların bir çoxunda neft axını bol və daimidir... Möhkəm gilli torpaq divarları möhkəmləndirmədən, yerqazanları təhlükə ilə üzləşdirmədən istənilən dərinliyə enməyə imkan verir. Quyulardan neftin çıxarılması mexaniki üsulla, dəri vedrələrdə və ya kiçik boğazlarla həyata keçirilir... Neftin qaldırılması bir-birinin ardınca dövrə vuran iki atla hərəkətə gətirilən xüsusi mexanizmlə həyata keçirilirdi. Gecə vaxtı bir neçə saati istisna etməklə burada iş dayanmırdı...Neft dörd təkərli arabalarda tuluqlarla Şamaxı və Bakı şəhərlərinə daşınırdı; birinci məntəqədən neft dəvələrin belində ölkənin daxilinə, ikinci məntəqədən isə dənizlə Qirkaniya, Özbəkistan və Çərkəs vilayətinə və Dağıstana aparılırdı..." E.Kempfer Suraxanıdakı "əbədi alovu" belə təsvir edirdi: "Çoxsaylı quyulardan Suraxanı kəndinə sarı alov burulub-qalxırdı. Kəndin sakinləri daş parçaları ilə əhəng yandırırtdılar..."

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Xəzər regionu və Azərbaycan ərazisi güclü hərbi yürüşlərin təsiri altına düşmüşdür. IV-VIII əsrlərdə şimaldan çoxsaylı türk tayfalarının (hunlar, sabirlər, xəzərlər və digərlərinin), IX-XI əsrlərdə rusların, VII-VIII əsrlərdə qərbdən-ərəblərin, XI əsrdə şərqdən-səlcuqların, XIII əsrdə monqolların və ən nəhayət XIV əsrin sonunda teymurilərin yürüşünə məruz qalmışdır. Bütövlükdə həmin dövrdə xalqların böyük köçünün-türk tayfalarının, ərəblərin, səlcuqların, rusların, monqolların, qızılordanın və teymurilərin yürüşlərinin məqsədi dünyanın əsas ticarət yollarından biri olan və Xəzər regionunu əhatə edən hissəsində strateji baxımdan nəzarəti ələ keçirməkdən ibarət idi.

XVIII əsrin əvvəllərində Xəzər regionu, xüsusən Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqdə geosiyasi rəqabət meydanına çevrilir. Beynəlxalq gücləri təmsil edən orbitə Türkiyə, İran, Rusiya, İngiltərə və Fransa daxil idi. Bu dövrdə Qara dənizə çıxışı olmayan Pyotr Rusiyası Xəzər regionu vasitəsi ilə Avropa-Asiya və türk-aralıq dənizi ticarətini təmin edən Baltik-Xəzər yolunu ələ keçirmək istəyirdi.

Unutmaq olmaz ki, XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Səfəvi-Osmanlı müharibələri istisna olmaqla, təqribən 250 il Azərbaycan vahid mərkəzləşmiş dövlət olduğu üçün düşmən işğalına məruz qalmamışdır. 1590-cı ildə Səfəvilər ilə Osmalılar arasında imzalanmış İstanbul sülh müqaviləsi şərtlərinə uyğun olaraq bütöv Azərbaycan, Xəzər sahili əyalətlər daxil olmaqla Türkiyənin asılılığına keçmişdir. Bununla da, Azərbaycanın təbii sərvətləri və məhsuldar torpaqları Osmanlıların istifadəsinə keçmişdir. Yalnız 1607-ci ildə I Şah Abbas Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz regionunu türklərdən geri alması ilə vəziyyəti Azərbaycanın xeyrinə dəyişmişdir. Beynəlxalq güclər Azərbaycana və Xəzər regionuna olan iddialarından əl çəkmək niyyətində deyildilər [9, s.65-82].

XVI əsrin 60-80-ci illərində İngiltərə Rusiyanın "rus şirkəti"nin vasitəçiliyi ilə Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizində möhkəmlənmək istəyirdi. Ancaq XVI əsrdə ingilislərin bu cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. XVIII əsrin 20-30-cu illərində Xəzər sahili vilayətlərin I Pyotr tərəfindən işğal olunması nəticəsində 1735-ci ilə qədər Azərbaycanın təbii sərvətləri Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. Bu haqda xüsusən Bakı nefti ilə bağlı məlumatlar o dövrdə yazılmış rus mənbələrində öz əksini tapmışdır. 1733-cü ildə İranda rus səfirliyinin əməkdaşı olmuş doktor İ.Lerx Bakı nefti haqqında yazırdı: "30 iyunda mən əbədi alovdan Balaxaniya qədər qara neft quyularına doğru beş verst gəldim. Həmin quyular İran şahının vaxtından məlumdur-52...dərinliyi 50 sazına qədər olan quyulardan biri çox güclü çağlayır və oradan hər gün 500 batman neft çıxarılır. Quyulardan çıxarılan nefti böyük və dərin çalalara tökür, burdan isə böyük dəri kisələrlə arabada Bakıya aparır, qalıqları 3 çalaya tökür və Gilanda, Şamaxıda və digər yerlərdə satırlar, yerdə qalanından isə şəhərdə istifadə edirdilər (1 batman= 8,2 kq).

1739-cu ildə akademik İ.V.Veytberxtin Abşeron nefti haqqında maksimum məlumatı əks etdirən ilk "Neft haqqında" əsəri işıq üzə gördü. Bu "Neft haqqında" traktat məşhur hidroqraf, daha sonralar dövlət xadimi olmuş F.İ.Soymonovun səhih məlumatlarına əsaslanırdı. İ.V.Veytberxt əldə etdiyi tədqiqat sənədlərini, hətə 1728-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərmişdi. O bir neçə dəfə Azərbaycanda (Abşeronda) olmuş, oradakı neft quyularını təfsilatı ilə təsvir etmiş və neft qazları yataqlarının planını təqdim etmişdi.1719-cu ildən 1722-ci ilə qədər Xəzər dənizini tədqiq etmiş F.İ.Saymonovun ümumi rəhbərliyi altında 1731-ci ildə Xəzər dənizinin ilk atlası mətnlə bərabər çap edilir. Abşeronun neft mənbələri haqqında mötəbər məlumatları 1770-ci ildə Bakıda olmuş akademik S.Q.Qmelinin qeydlərində oxuyuruq. Alim özünün hesabatında (1771-ci il) qeyd edirdi: "...quyunun ağzı daşla bağlanmışdır, onların arasına bir paça gil qoyulmuş və üzərində Bakı xanının adı yazılmışdı, bu o deməkdir ki, buraya Bakı xanının qoyduğu qoruqçu quyunun ağzını açmazsa, buradan başqa heç kəs neft götürə bilməz. Bakı xanının duzdan və neftdən əldə etdiyi gəliri yerli sakinlərin məlumatlarına görə 35-40 manat təşkil edirdi. Duzun pudu 7-8 qəpiyə, yandırma məqsədinə sərf edilən 15 funt-batmanlıq qara neft isə 5 qəpiyə satılırdı" [9, s.85-89].

Qmelinin qeydləri başqa bir məşhur səyyah Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasına qədər Bakıda olmuş A.Yartsev məlumatları ilə təsdiqlənir. Yartsev 1812-ci ildə yazırdı: "...Bir Bakı knyazı ölkənin bütün mədən yağını sata bilərdi. Balaxanıda tacirlər bu məmulatı aldıqdan sonra yerdə qalanı Bakı şəhərinə daşınır; burada ehtiyat dükanlar olmasa da şəhər kənarında ən möhkəm gips daşlarına çatana qədər saxlanılır" [7, s.159-165].

1796-cı ildə Bakıda olmuş marşal fon Biberşteynin qeydləri maraqlıdır: "Abşeron yarımadasında tükənməz neft ehtiyatı var...Bu neftin əsas bazarı Gilandır, çünki bu əyalətdə ipəkqurdu böyüdən şəxslər ya təcrübəyə görə, ya da sadəcə hamıya hakim kəsilən xürafata görə əmindirlər ki, neft ipəkqurdunun yetişdirildiyi evləri işıqlandırmaq üçün həşaratlara ziyan vermədən yanan yeganə maddədir".

Biberşteyn Fridrix (1768-1826-cı illər) - məşhur təbiətşünasdır. Ştuttqartda anadan olmuş və təhsil almışdır; 1790-cı ildə Rusiyaya hərbi xidmət keçməyə gəldi, 1796-cı ildən etibarən isə əsasən Qafqaza və Kırma səfər etməyə başladı, burada ona ipəkçiliyin vəziyyətinə nəzarət və müşahidələr aparmaq tapşırılmışdı. Təbiətşünaslığa dair əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Flora Taurico-Caucasica" (Xarkov,1808-1819-cu illər) və "Centuria plantarum Rossiae Meridianalis"

Sənədlər şahadət verir ki, ən qədim neft quyuları (cəmi 120, dərinliyi 2-dən 30 sajinə qədər) Abşeronun aşağıdakı kəndlərində yerləşirdi: Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Binəqədi, Sabunçu, Ramanı və Şubanı. Quyuların əksəriyyəti Balaxanıda yerləşmişdi. Səciyyəvi detal: köhnə quyular uzun müddət işlədikdən sonra təmirə dayanır və yalnız o quyularda müvafiq həcmdə neft yığıldıqdan sonra bərpa edilirdi. Hazırda Abşeronda ilk neft mənbəyi dərinliyi 35 m olan, Balaxanıda Allahyar Məmmədli Nur oğlunun 1594-cü ildə tikdiyi quyu sayılır.1803-cü ildə isə Bakılı Qasımbəy ilk dəfə olaraq Bibi-Heybət buxtasının sahilindən 18 və 30 metr məsafədə yerləşmiş iki quyudan dənizin dibindən neft çıxarılmasına başlamışdır. Burada Qara dəniz qazax ordusu tərəfindən Kubana dəvət edilmiş, çarın fərmanı ilə 1833-cü ildə "Əməyə və quyuların açılması və inşasında göstərdikləri şücaətə görə" gümüş medalla təltif edilmiş Bakılı Kərbəlayi Yusif Əmirbəy oğlu və Hacı Nəbi Səfi oğlunun adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Balaxanıda 1823-cü ildə yerli sakinlər üzərində "Xələfi" quyusunun 200 il qabaq inşa edilməsi haqqında yazı olan daş tapdılar. Digər qədim quyular: XVIII əsrdə inşa edilmiş "Çambu", "Hacı Zurabi", "Dostakov", "Sapahi", "Urusi", "Qazı", "Şah Səfi", "Ağayi", "Əli Bəyi", "Xanəli", "İrzaqulu" və başqaları Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından xeyli qabaq bərpa edilmişdilər. Suraxanıda quyuların təfərrüatlı təsvirini 1825-ci ildə Bakıda olmuş E.Eyxvald vermişdir. Eyxvald özünün "Reize auf dem Caspishen Meer und Caucasus" əsərində qiymətli ağ neft quyularını xüsusi olaraq təsvir etmişdir: "Ağ neft quyuları Suraxanı kəndindən şimal-qərb istiqamətində, ondan təxminən 1,5 verst məsafədə yerləşir. Ağ neft hasil etmək üçün divarlarına daş hörülmüş 16 quyu inşa edilmişdir. Bu quyularda neftin və suyun yaxşı yığıla bilməsi üçün içəridə daşlar böyük diametrdə, üst tərəfdən isə kiçik diametrlə düzülmüşdür - bütün hallarda diametr bir futdan artıq olmamalı idi. Onlar neftin buxarlanmasına yol verməmək üçün üst-üstə qoyulan şinlərlə örtülmüşdür...Neftin yavaş axını onu göstərir ki, burada qara neftin sublimasiyası baş verir və yeni məkanda artıq çökür. Bir çox quyularda ağ neft çoxlu su kütləsi ilə birlikdə yığılır, hər quyu yayda çox, qışda isə az olmaqla müəyyən miqdarda ağ neft verir, ağ neft pis hava ilə müqayisədə yaxşı havada daha çox çıxarılır. Belə ki, dərinliyi 3 sajin 6 fut olan Mustafa quyusu yayda 10 gün ərzində 3 pud neft, soyuqlar düşəndə isə 1 pud 10 funt neft verir...kiçik tuluqlarda çıxarılan ağ neft anbarlarda saxlanılmaq üçün Bakıya göndərilir. Onun rəngi heç də tam ağ deyildir, ancaq bəzən sarıya çalır. Havada nə qədər çox qalsa, daha çox sarıya və qaraya çalacaq" [7, s.60-63].

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1813 və 1828) neft quyuları dövlətin mülkiyyətinə keçdi; rəsmi olaraq iltizam üsulu tətbiq edildi, bu sistemə uyğun olaraq, neft quyuları dövlət tərəfindən iltizama verilmirdi və ya birbaşa dövlətə tabe olurdu. Bu mənada Qafqazda ali baş komandan general N.F.Rtişevin 30 iyul 1813-cü il tarixli raportu səciyyəvidir, bu raportda dövlətin neft quyularından və digər mənbələrdən əldə etdiyi gəlirlərdən bəhs edilərkən göstərilirdi ki, "bu mənbə, o cümlədən digər çox böyük əhəmiyyət daşımayan mənbələrlə birlikdə ilk 4 il ərzində 450 min rubl otkup məbləğində mənfəət gətirmişdi". Burada qeyd etmək lazımdır ki, Abşerondan başqa neft cüzi miqdarda Quba və Şirvan qəzalarında da çıxarılırdı. Bu qəzalardakı neft quyuları onların Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra dövlətə tabe edilmişdi və iltizama verilmişdi. Məsələn, bu quyuları iltizama verən Quba şəhər komendantı "quyuların sayının ifrat dərəcədə artırılması yolu ilə neftin çıxarılmasının nəzarətsiz artmasına" diqqət yetirməli idi, çünki əks halda dövlət üçün Quba ilə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı neft sənayesinin qiyməti sarsıla bilərdi".

Abşeron neft quyuları 1806-cı ilin sonundan 1824-cü ilə qədər, 1826-cı ildən 1834 və 1850-ci ildən 1872-ci ilə qədər müxtəlif iltizam sahiblərinə məxsus idi. 1806-cı ildən etibarən 18 il ərzində Bakı

quyularının birinci əsas iltizam sahibi quberniya katibi M.M.Tarumov, 1806-cı ildən etibarən iltizam sisteminin ləğv edilməsinə qədər isə (1872-ci il) İ.M.Mirzoyev idi. Çar hökuməti otkup sahiblərinin hərəkətlərini nəzarət altında saxlamaqla onların inhisar hüquqları və maraqlarını qoruyurdu və bu zaman iltizam sahiblərindən başqa digər şəxslərə neftin satışı ilə məşğul olmaq qadağan edilirdi. Məsələn, dövlətlə Tarumovlar arasında 1821-ci ildə bağlanmış kontraktın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq qeyd edilmişdi ki, “bu halın aşkarlandığı halda isə belə bir gizlin və naməlum satıcı ilk dəfə olaraq dövlət xəzinəsinin nəfinə min rubl məbləğində cərimələnirdi və onun əlindəki bütün neft otkup sahibinin xeyrinə bütünlüklə müsadirə edilirdi, digər- ikinci və üçüncü gizlin neft satışının üstü açıldıqda isə dövlət xəzinəsinin və iltizam sahibinin nəfinə müsadirədən əlavə qanunla gizlin və qeyri-qanuni neft satan şəxsə cəza verilir [10, s.130-142].

Ümumiyyətlə, iltizam sisteminin qalib-qalmamasına münasibətdə fikir ayrılığı var idi. Otkup sisteminin tərəfdarları və əleyhdarları arasında qızgın mübahisə gedirdi. İltizam sisteminin qızgın tərəfdarlarından biri artıq bizə məlum olan 30 iyul 1813-cü il tarixli raportunda aşağıdakı hesabatı verən general N.F.Rtişev idi: “Xəzinə üçün əsl mənfəət o zaman yarana bilər ki, əldə olan bütün mənbələr ayrı-ayrı şəxslərin otkup nəzarətində olsun... Bu müəssisə və mənbələrin birbaşa xəzinənin nəzarətinə keçdiyi halda isə həmin kateqoriyaya aid olan məmurlardan, onlara verilən maaşlar və fəhlələrin saxlanması dövlət xəzinəsindən xeyli vəsaitin xərclənməsini tələb edir”. Çar senatoru P.P.Qaqarin onun fikirlərini tam dəstəkləmişdi.

Bu sistemin əleyhdarları (Bakı neft mədənlərinin nəzarətçisi Reut, mədən ekspedisiyasının rəhbəri E.Eyxvald, baş katib M.P.Vronçenko, böyük neft sənayeçisi V.İ.Raqozin, D.İ.Mendeleyev və başqaları) hər vaxtlar iltizam sisteminin ləğv edilməsi və Bakıda neft mədənlərinin dövlət idarəsinə keçirilməsi üstündə ısrar edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Bakı neft-mədənləri 1825-ci ilin yanvar ayının 1-də çar xəzinəsinin birbaşa idarəçiliyinə keçirildi. Elə bu zamandan ekspedisiyanın göstərişinə əsasən, çox istedadlı mədən mühəndisi N.İ.Voskoboynikov (1801-1860) Bakıya ezam edildi, bu ezamiyyətin məqsədi “Bakı komendantının ezam etdiyi praporşik Talalayevlə birlikdə mövcud quyulara baxış keçirmək və otkup sahibi Tarumovdan Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı və Bakıda yerləşən qara və ağ neft quyularını dövlət idarəçiliyinə qəbul etmək və mövcud quyuların və neft anbarlarının sayı, onların vəziyyəti, hər bir anbarda nə qədər satılmamış neftin olması, burada hansı avadanlıqların iltizam sahibinə və dövlətə məxsus olması, o cümlədən Masazır və Zığda nə qədər satılmamış və ehtiyat neftin olması, münasib yerdə yerləşdirilməsi və sair haqqında təfərrüatlı siyahı tutmaqdan ibarət idi.

Tapşırığı uğurla yerinə yetirən Voskoboynikov 12 yanvar 1825-ci ildə mədən ekspedisiyasına Abşeronun neft və duz yataqlarının vəziyyəti haqqında təfərrüatlı hesabatını göndərir. Səciyyəvidir ki, onun təqdim etdiyi materiallar bu gün də iltizam sistemində və xəzinə idarəçiliyinə keçid dövründə Abşeron dövlət və özəl neft quyularının vəziyyətini təsvir edən yeganə etibarlı mənbə sayılır. Quyuların dövlət idarəçiliyinə verilməsinə hər cür vasitə ilə maneçilik törədən dövlətin yolu üzərinə müxtəlif maneələr qoyduğu (maliyyə naziri E.F.Kankrin; Qafqazda ali baş komandan general E.A.Qolovin, onun əvəz etdiyi general A.P.Yermolov və başqaları) Voskoboynikov Abşeronda kompleks tədbirlər planını həyata keçirdi ki, bunlar da son nəticədə Azərbaycanda neft sənayesinin yaradılması və inkişaf etməsinə səbəb oldu; məhz neft anbarlarının dibinə beton vurulması, Suraxanı neftini distillə etməklə işıqlanma məqsədi daşıyan ağ neftin alınması üçün qurğu, neft anbarlarında uçotun aparılması, skipidar, qatran və balıq yağı ilə birlikdə evlərin, küçə lampalarının və mayakların işıqlandırılması üçün ağ və qara neftin tətbiqi.

1837-ci ildə Voskoboynikovun təşəbbüsü ilə bütün Qafqazda neft istehlakı haqqında məlumatları toplamaqla məşğul olan Sənaye və Ticarətin Stimullaşdırılması Cəmiyyəti yaradıldı. Bu Cəmiyyətin fəaliyyəti Azərbaycanda və bütün Qafqazda neft satışına stimula verdi. Balaxanıda 1837-ci ildə Abşeronda Voskoboynikovun ilk neftayırma zavodu fəaliyyətə başladı, bu zavod “distillə üçün xüsusi aparat və dəmir baklar təşkil etdi. Ancaq neftin ayrılması və ağ neftin əmələ gəlməsi prosesini başa çatdırmaq ona nəisib olmadı; 1846-cı ildə Voskoboynikov təqaüdə çıxdı və Abşeronu birdəfəlik tərk etdi.

Dövlət Əmlak Nazirliyinin Xəzər dövlət əmlakı palatasının 1842-ci il üzrə məlumatlarına əsasən, Abşeronda 136 quyu mövcud idi ki, hər il 3,8 min tona qədər neft verirdilər, üstəlik çıxarılan neft böyük miqdarda İrana daşınırdı. Quyuların maksimum dərinliyi 14 sajına çatırdı. 1846-cı ildə Bibi-Heybətdə, Qafqaz Baş İdarəsi Şurasının üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə neft kəşfiyyatı məqsədi ilə dərinliyi 21 m olan dünyada ilk quyu qazıldı. Qazma işlərinə mədən mühəndisləri korpusu, Bakı neft mədənləri idarəsinin direktoru mayor Alekseyev rəhbərlik edirdi. Azərbaycan Amerikanı 13 il qabaqlamışdı: Amerikada ilk neft quyusu 1859-cu ildə qazılmışdı. Ancaq məhz 1859-cu ildə, Venanoda (Pensilvaniya) böyük artezian mənbənin tapılmasından sonra kommersiya xarakterli neft işinə start verilir.

Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov (1782-1856-cı illər) Bibi-Heybətdə dünyada ilk neft

quyusunun qazılması faktını rəsmən təsdiq etmişdi: “Mən Şamaxı Dövlət Palatasına Bakı qəzasında, Xəzər dənizinin sahilində Beybad təbii mərzində torpaq burovlarının köməyi ilə tərəfinizdən 1845-ci ildə bu obyekt üzrə ayrılmış 1000 rubl məbləği sərf etməklə yeni neft kəşfiyyatı işlərini aparmağa icazə verdim. Bunun nəticəsində Bakı və Şirvan mineral yataqları idarəsinin direktorunun vəzifəsini icra edən şəxs Beybadda neft tapılması haqqında məlumat verdi...”

Bir qədər irəli gedərək, 1911-ci ildə (Amerika neft quyusunun 52-ci il dönümündə), 1859-cu ildə Pensilvaniyada ilk quyuyu qazmaqla Amerika neft işinin özülünü qoyan Edvin Dreykin şəərəfinə (1819-1880) neft muzeyi təsis edildi (Drake Memorial Museum). “Neft işi” qəzet-jurnalı (1911) qeyd edirdi ki, “...muzeydə onun özülünü qoyan şəxsin niyyətinə görə neft sənayesinin tarixi nümayiş etdiriləcəkdir, bu məqsədlə həmin dövrə aid qum, neft, alət və predmetlərin nümunələri yığılacaq, o cümlədən neft sənayesinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair kitabxana yaradılacaqdır. Muzeyin özülünü qoyanlar onu neft sənayesi ilə maraqlanan bütün şəxslərin Məkkəsinə çevirmək niyyətindədirlər”. Belə bir muzeyin Bakıda (Bibi-Heybətdə) yaradılması zamanı çoxdan çatmışdır. Qeyd edək ki, Bibi-Heybətdə ilk neft qülləsi Amerikadan keyli əvvəl qurulmuşdur.

Rusiyada faktiki olaraq 1869-cu ilə qədər neft quyularını qazmaq qadağan edilmişdi (hökumət neft çıxarmaq üçün qazmanın perspektivsiz olmasına dair xarici mütəxəssislərin nəticələrinə riayət edirdi). Məsələn, 1866-cı ildə Zaqafqaziya Ticarət Cəmiyyəti hökumət qarşısında qazma işlərinə başlamaq haqqında məsələ qaldırdıqda rədd cavabı aldı. Məhz ABŞ-da neft işinin əldə etdiyi uğur əvvəlcə Avropa (Qalisiy), sonra isə Qafqaz (Abşeron) neft yataqlarına diqqət yetirməyə məcbur etdi. 1869-cu ildə Balaxanıda dərinliyi 64 m olan ilk quyuyu qazıldı, ancaq uğursuzluğa düşər oldu. 1871-ci ildə demək olar eyni yerdə dərinliyi 45 m olan ikinci quyuyu qazdı, nəticə son dərəcə uğurlu oldu: bu quyuyu orta hesabla sutkada 2 min pud neft verdi. 1872-ci ildən dərinliyi 45-50 m olan quyuların intensiv şəkildə inşasına start verildi ki, bu da yeni quyuların inşasına tam olaraq son qoydu.

Məşhur coğrafiyaçı və şərqşünas, təxminən 30 il ərzində Avropanı, Yaxın və Orta Şərqi səyahət edən P.A.Çixaçevin (1809-1890) “Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada neft” adlı məqaləsində Amerika və Abşeron neft quyularının debiti müqayisə edilirdi: Abşeron quyuları Amerikan quyuları ilə müqayisədə 3 dəfədən çox neft verirdi və Bakı neft rayonunda neft fontanlarının hündürlüyü 84 m-ə, ABŞ-da isə 19 m-ə çatırdı. İlk güclü fontan-“Vermişevskiy” Abşeronda 13 iyun 1873-cü ildə “Xələfi” ticarət cəmiyyətinin torpaq sahəsində qazılan quyuda baş verdi: Üç ay ərzində 90 milyon puddan artıq neft hasil edildi. 14 oktyabr 1875-ci ildə isə 96 metr dərinlikdə “Şəriklər” cəmiyyətinin mədən sahəsində ikinci güclü fontan vurdu: ay ərzində quyudan sutkada 200 puda qədər neft əldə edildi. Lisiçnikin məlumatlarına görə, 1873-cü ildə fəaliyyətdə olan quyuların ümumi sayı 158, neft quyularının sayı 9 idisə, 1876-cı ildə fəaliyyətdə olan quyuların sayı 62-yə çatırdı [9, s.188-194].

XIX əsrin sonlarından etibarən neft ən önəmli xammal olaraq dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynamağa başladı. Neft əsas dəyərini alman alimi Rudolf Diesel tərəfindən daxili yanma mühərrikini kəşf etdikdən sonra qazandı. Bu baxımdan, dünyadakı texniki nailiyyətlərin təməlinə neft dayanır. Enerji sərfiyyatında neftin kömürdən üstün olması, mayenin bərk maddəyə nisbətən asan işlənməsi ilə bağlıdır. Neftin isitmə mənbəyi olaraq kömürdən avantajlı olması, elektrik enerjisi istehsalında, xüsusən neft-kimya sənayesində xammal kimi rolu nəzərə alındıqda neftin önəmi anlaşılır. Dünyanın ən önəmli enerji qaynaqlarından biri olan neft digər enerji qaynaqlarına görə daha geniş istifadə sahəsinə sahibdir. Bir xammal olaraq istifadəsi ilə neftdən fərqli ehtiyacları ödəmək üçün fərqli məhsullar əldə edilməkdədir. Neft məhsullarının əldə olunmasında təməl yeri tutan neftin torpaqdan çıxarılması, daşınması və ixracı üçün görülən işlər orta hesab olunur. Ona görə də, digər enerji qaynaqları ilə müqayisədə neftin əldə olunması ucuz başa gəlir. Bir tərəfdən sənayeləşmə ilə birlikdə neft hasilatında sürətli artım, digər tərəfdən neftə alternativ bir enerji qaynağının hələ aşkar olunmaması neftin önəmini daha da artırmışdır. Beləcə, iyirminci yüzilin də ən güclü enerji qaynağı olan neft, iyirmi birinci yüzildə də önəmini qoruyacağı görünməkdədir. Digər enerji qaynaqlarına görə neft və ondan sonra ikinci yerdə duran təbii qazın daha geniş istifadə olunması göz önündədir. Dünya enerji sərfiyyatında neftin payı 1938-ci ildə 20.7% , 1950-ci ildə 27.7% , 1960-cı ildə 34.7% , 1970-ci ildə 44.1% , 1980-ci ildə 44.9% , 1990-cı ildə 40.5% olması məlum olmuşdur. Günümüzdə isə bu miqdar 40%-ə yaxındır. 2010-cu ildə bu rəqəm 50%-dən çox olmuşdur. 1999-cu ilin iyunundan etibarən neftin qiymətinin OPEK təşkilatında 87% artması, sürətlə inkişaf etməkdə olan dünya iqtisadiyyatında neftə tələbatın artmasının bir göstəricisidir.

Dünyada hər il neftə olan tələbatın 1.3%-ə qədər artımı müşahidə olunur. 2000-ci ildə 77 milyon barel olaraq hesablanan dünyanın neftə olan tələbatı, 2010-cu ildə 95 milyon barel çatmışdır. Dünyada istifadə olunan neftin 25%-i ABŞ-ın payına düşür. Avropa ölkələrinin payına isə 56% düşür. Dünya enerji

təşkilatının hesablamalarına görə, 2040-2060-cı illər arasında dünyada neft ehtiyatı tükənəcəkdir. Azərbaycanda, indiki Bakının yaxınında neft ishehsalatı çox qədim zamanlardan quyulardan çəkmək üsulu ilə icra edilməkdə idi. Çıxarılan neft bütün Orta Asiyaya (Hindistana və İrana) nəql olunurdu, oralarda Zərdüştün dinində olanlar tərəfindən alınır, dərman yerinə işlənir və yaqın ki yanacaq və işıq üçün sərf olunurdu. O zaman neft ishehsalatı əhəmiyyətsiz bir miqdarda idi. Xan dövrünün quyularının kirayəsindən alınan neft sənayesinin gəliri 40000 manatdan artıq deyildi. Bu sənayenin ən başlıca tərəqqisi XIX-cu əsrin axırlarından (1872-ci ildən) başlanıb, o zamandan da Azərbaycanda neft işləri dünya əhəmiyyəti kəsb etmişdir [4, s.151-158].

Azərbaycanın neft mənbələri Bakının ətrafında aşağıdakı kəndlərdir: Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Suraxanı, Bibiheybət, Binəqədi və Abşeron yarımadasının digər kəndləri, həmçinin az bir miqdarda Gəncə qəzasının heyran məntəqəsində, Naftalan adlanan məhəldə və Cavad qəzasının Salyan şəhərinin yaxınında çıxmaqdadır. Adi neftdən əlavə, Suraxanı kəndində bir də qaz istehsal olunurdu ki, onun da miqdarı ildə 500.000 pud idi. Bundan əlavə, 2.000.000 pud miqdarında ağ neft (Suraxanıda) çıxarılırdı. Pirallahı adasında, Suraxanı kəndində və Ələt məntəqəsində qır və asfalt çıxarılırdı. 1907-ci ildən 1914-cü ilə qədər çıxarılan neftin miqdarı orta hesabla təxminən ildə 470.000.000 pud və ya ümumdünya istehsalının 15%-i təşkil etməkdə idi. Bu baxımdan, Azərbaycan dünya dövlətləri arasında ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. İstehsal edilən neftin ən böyük miqdarı 1901-ci ildə olmuşdur (650 milyon pud) ki, Azərbaycan dünya istehsalının 50,7 faizini təşkil etməklə birinci yeri tuturdu. 1912-1914-cü illər neftin pudunu 35 qəpikdən hesab etdikdə neft işlərinin 157,5 milyon manat gəlir verdiyi meydana çıxar. Lakin bu qədər pulun ölkə daxilində qaldığını və onun tərəqqisinə sərf olunduğunu göstərmir. Bu miqdarın çox hissəsi Azərbaycandan xaricə, xüsusən Qərbi Avropaya axırdı, beləliklə, Azərbaycanın ümumi neft sənayesinin ən böyük faizi və əldə edilən neftin də ən böyük hissəsi xaricilərin, xüsusən avropalıların olmuşdur. Ölkə daxilində az miqdarda pul qalırdı ki, o da yerli sənayeçilərin gəliri, neft məhsulata olan aksiz, işçilərə verilən əmək haqqı, xüsusi adamlara və ya xəzinəyə verilən icarə haqqı formasında olmuşdur.

Abşeron yarımadasında çıxarılan ümumi neft on beş neft borusu vasitəsilə Qaraxəhərdə olan 29 emalatxanaya gedir. Burada neft, müxtəlif çeşid neft məhsullarına bölünürdü. I dünya müharibəsindən əvvəlki illərdə hər il orta hesabla ümumən 309.582.000 pud neft məhsulları hasil olunurdu. Neft çıxarılıb emal edilərkən 60 milyon puda qədəri və ya 13 faizi məhəlli ehtiyaca, neftin çıxarılıb emalı üçün yanacaq və həmçinin qablarda daşınarkən itkiyə sərf olunurdu, yerdə qalan isə Azərbaycandan xaricə çıxarılırdı. Bu sürətlə, xaricə çıxarılan neft və neft məhsullarının böyük hissəsi Rusiyaya və Ukraynanın Qara dəniz limanlarına aparılırdı. Neftimiz bu regionun bütün dövlət və ictimai təsərrüfatlarında mühüm rol oynayırdı. Demək olar ki, Rusiyanın və Ukraynanın bütün ticarət və hərbi gəmiləri, dəmir yolunun böyük bir hissəsi və sənaye müəssisələrinin böyük bir qismi Azərbaycan neftinin hesabına işləmişdir. 1918-1920-ci illər iqtisadi blokadası göstərdi ki, Azərbaycan nefti olmadan Rusiya kimi dövlət iflic ola bilər.

Azərbaycan neftinin ixracında Rusiyadan sonra ikinci yeri tutan Avropa və Asiya ölkələridir. Bu regionlara ildə 38 milyon pud ancaq cəvhər (ağ neft) və digər maşın yağları aparılır. Bu neft məhsulları 1912-ci il ərzində ümumən 37.999.300 pud olmuşdur. Bu ölkələrə aparılan neftin miqdarı, xüsusən Qərbi Avropaya çıxarılan neft, sonralar daha da artmışdır. Çünki onların böyük ticarət və hərbi gəmiləri daş kömürdən neftə keçmişdir və bir də dünyanı neft cəhətindən təmin etmək üçün yalnız Azərbaycan mövcud idi. Beləliklə, Amerika dörd milyard pud nefti ilə dünyanı təmin etmək gücündə deyildi. Amerika özünü və yaxın qonşularını ancaq təchiz edə bilərdi. Neftimizin ixrac olunduğu ölkələr içində üçüncü yeri qonşumuz olan Gürcüstan tutur. Bu yerlərə adi halda 20 milyon pud neft və neft məhsulu aparılırdı: 10 milyon xam neft və ya mazut- dəmir yolları üçün və 10 milyon pud da digər ehtiyac üçün göndərilirdi. Bu ölkələrdən sonra Türkiyə (12,2 milyon pud), Dağıstan (6,5 milyon pud; Dağıstandan neftimizin çoxu Rusiyaya daşınırdı) və İran (4,1 milyon pud) olmaqla ixrac olunurdu. İrana ancaq cəvhər (ağ neft) dənizlə 1,6 milyon pud və quru yolu ilə (adətən dəvə ilə) 2,5 milyon puda qədər aparılırdı. Neft məhsullarını xaricə çıxarmaq üçün Xəzər dənizi üzərində 91 ədəd gəmi vardır ki, onların ümumi həcmi 7 milyon 295 min puddur (ticarət-dəniz nəqliyyatı şöbəsinin məlumatı). Dəmiryolu ilə daşımaqdan ötrü qazanlar var idi ki, miqdarı 1000-ə yaxın idi. (məlumat-Azərbaycan cümhuriyyətinin 1920-ci il üçün adres kalendarı).

Batumiyə neft məhsulatu yalnız dəmir yolu ilə deyil, eyni zamanda neft borusu ilə də, ağ neft kəməri ilə də nəql edilirdi. Dünyada ən uzun neft borusu hesab olunan bu yol Rusiya hökuməti tərəfindən 1896-cı ildə başlanıb, 1906-cı ildə tamam olmuşdur. Batumidən Bakıya qədər əsl borunun (kəmərin) uzunluğu 840 verstdir. Azərbaycan daxilində isə Bakıdan Poyluya qədər uzunluğu 435 verstdir. Bu borunun çəkilməsi Rusiyaya 21 milyon manata başa gəlmişdir. Bu boru çəkilərkən ildə 60 milyon (pud) neft aparacağı təxmin edilmişdi. Fəqət 1905-1914-cü ilə qədər olan dövrdə, orta hesabla ildə 22 milyon aparılmışdır, beləliklə artıq

aparmağa ehtiyac görülməmişdi. Hərgah Batumi və ya Potiyə qədər əlavə olaraq iki ədəd daha neft və ya cövhər (ağ neft) borusu çəkilsə və bu borunun dairəsi mövcud borudan iki dəfə gen olsa, o zaman Qərbi Avropa, Türkiyə və digər dövlətlərlə neft ticarətimiz ildə 300 milyon puda yetişərdi. Bunun nəticəsində bizim neft sənayemiz və illik hasilatımız dəfələrlə artardı, bunun sayəsində vətənimizin abadlığı dəfələrlə gözəlləşmiş olardı. Digər tərəfdən neft mədənlərindən kənarında olan yaşayış məntəqələrimiz həmişə yanacağa və işığa böyük ehtiyac hiss edib. Söhbət 1890-1917-ci ildən gedir. Bu təəccüblü olsa da bir acı həqiqətdir. Arzu edilməyən, bəlkə də qara ləkəni məhv etmək üçün regionlarımıza baş borudan qollar aparılmalıydı. Hal-hazırda mövcud olan cövhər borusu xəzinəyə sülh zamanında, cövhərin puduna 13 qəpik gəlir verirdi, bu da ildə 22 milyon pud üçün 2.860.000 manat edir. Bu məbləğdən Azərbaycanın hesabına 1.480.000 manat, Gürcüstana isə 1.380.000 manat düşmüş olacaqdır [2, s.118-124].

Neft məhsullarının dəmir yolu vasitəsilə aparılmasına gəldikdə, demək olar ki, ildə bu vasitə ilə 45 milyon pud xam neft, onun digər məhsulları aparılırdı. Fəqət susterilərin (qazanlı vaqonların) və parovozların miqdarı artsa və ikinci bir dəmir yolu xətti çəkilmiş olsa, mövcud rəqəm dəfələrlə arta bilər. 45 milyon pudan 36 milyon puda qədər Gürcüstan, 8 milyon puda qədər isə Dərbənd-Rostov istiqamətinə aparılırdı. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nefti Rusiyanın neft səltənətinin paytaxtı olan Bakı şəhərinin etnik-dini və ictimai-siyasi mənzərəsini dəyişmişdir. Çar hökumətinin əsas hədəfi Rusiyada yaşayan xristianların və avropalıların hesabına Bakı şəhərinin etnik mənzərəsini xristian əhalinin xeyrinə dəyişmək və Bakı şəhərini çoxmillətli bir şəhərə çevirmək idi. Çar hökuməti dövrü Tiflis şəhəri Cənubi Qafqazın siyasi-inzibati mərkəzi olmasına baxmayaraq, XIX əsrin sonlarında neft sənayesi, ticarət və nəqliyyatın genişlənməsi Bakını nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də Rusiyanın mühüm şəhərlərindən birinə çevirmişdi. Bu dövr Bakı haqqında əfsanələr dolaşan bir şəhər idi. Neft sənayesinin güclü inkişafı bir tərəfdən yadellilərin, macəra və möcüzə axtaran xristian əhalisinin Bakıya axını ilə nəticələnmiş, digər tərəfdən isə bu axın şəhərin sosial həyatına güclü şəkildə təsir göstərmişdi. Bakı neft sənayesinə işləməyə gələnlərin arasında Cənubi Azərbaycandan da çoxlu mühacir var idi. Təbrizdəki rus konsulluğu 1891-1904-cü illər arasında 312 min adama viza vermişdi ki, bu adamların da böyük bir hissəsi iş və çörək tapmaq arzusu ilə Bakıya gəlmişdi. Ona görə də Bakıda baş verən sənaye inqilabı və onun sosial münasibətlərə təsiri Avropa ölkələrinin şəhərdəki konsulluq idarələri tərəfindən çox diqqətlə izlənilirdi. Məsələn, 1903-cü ildə Almaniya konsulu Bakı sənaye rayonunda baş verən fəhlə çıxışları haqqında Berlinə geniş məruzə göndərmişdi. Bundan təxminən üç həftə sonra Almaniya konsulu Bakıdakı vəziyyət haqqında reyxskansler Bülova əlavə məruzə hazırlamışdı.

Kənardan işçi qüvvəsinin axını Bakı əhalisinin sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdı. 1863-cü ildə cəmi 14500 nəfər əhalisi olan Bakıda 1903-cü ildə 143786 nəfər adam yaşayırdı. Öz əhalisinin sayına görə XX əsrin əvvəllərində Bakı Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri olmuşdu. Əsasən gəlmələrin hesabına şəhərin əhalisi sürətlə artır, əhalinin milli-etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Digər tərəfdən, neft gəlirlərinin böyük axını fonunda cədidizmin genişlənməsi Bakını milli-siyasi qüvvələrin, türklük və müsəlman ideologiyasının ictimai fikir mərkəzinə çevirirdi. XIX əsrin son 30 ilində Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı bütün Rusiya imperiyasının iqtisadi həyatını hərəkətə gətirməklə yanaşı, şəhərin ictimai, siyasi və mədəni həyatını da canlandırmışdı.

Başlıca strateji məhsula çevrilən neft dünyanın heç bir yerində Bakıda olduğu qədər möcüzəli artım sürətinə malik olmamışdı. Neft sənayesinin artım sürətini izləmək üçün XIX əsrin son üç onilliyinin istehsal rəqəmlərini müqayisə etsək, bu mənzərə daha qabarıq şəkildə ortaya çıxar. Əgər 1872-ci ildə Abşeron yarımadasında 26 min ton neft çıxarılırdısa, 1882-ci ildə bu rəqəm 818 min tona, 1892-ci ildə 4.658 min tona, 1902-ci ildə isə 10.979 min tona çatmışdı. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, 30 il ərzində Abşeron yarımadasında neft sənayesi 400 dəfədən çox artmışdı və belə artım Bakını dünyanın cazibə mərkəzinə çevirmişdi. Yəni, XX əsrin ilk illərində Bakıda 671,7 milyon pud neft istehsal edilirdi ki, bu da dünya neftinin yarısından çoxu demək idi. Bu artımı müşahidə edən Həsən bəy Zərdabi haqlı olaraq yazırdı ki, "Bakıda neft sənayesi günlərlə deyil, saatlarla inkişaf etməyə başlamışdı. Xəzər dənizi öz yelkənli gəmiləri ilə bütün Bakı neftini daşıya bilmədi. Bakını dəmir yolu vasitəsilə Tiflis və Batumla birləşdirmək lazım gəldi. Zaqafqaziya dəmir yolu çəkildi. Keçmişdə uzaq sürgün yeri olan Bakı şəhərinin siması dəyişildi və qısa vaxtda o, tanınmaz şəkildə düşdü. Qumların altından coşqun sel kimi vuran neft fontanları Bakıda onlarca milyon yetirdi, Rusiyanın və eyni zamanda xarici ölkələrin milyonlarını çəkib öz qoynuna gətirdi. Həmin dövrdə dünya neft istehsalında böyük göstəriciləri olan Şimali Amerikada Bakı nefti haqqında əfsanələr dolaşırdı. Yaxın Şərqdə işləyən Britaniya xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşı P.Hopkirk Bakı nefti haqqında belə yazırdı: XIX əsrin sonlarında Bakı dünyanın ən zəngin şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Rusiya imperiyasının ucqarında yerləşən bu diyarda neft ehtiyatlarının aşkar edilməsi müxtəlif xalqların bura

axınının başlıca səbəbinə çevrilmişdi. Macərə axtaranlar və bütün təbəqələrdən olan avantüristlər bura can atırdılar. Mütəxəssislər belə hesab edirdilər ki, Bakı bütün Yer kürəsini işıqlandırmaq və isindirmək iqtidarındadır. Neft Bakının bütün ətrafını dövrəyə almışdı. Bir kibrit yetərli idi ki, bir dəqiqə ərzində Xəzər dənizini alov bürüsün. Qısa zaman ərzində Bakı bir anın içərisində kazinoda varlanan xoşbəxtləri xatırladırdı. Azsavadlı olan bu adamlar dəniz sahilində təmtəraqlı saraylar ucaltmışdılar. Həmin vaxtlar Bakı ABŞ-ın bütövlükdə istehsal etdiyindən daha çox neft verirdi. XX əsrin əvvəllərində ABŞ-ı üstələyərək Bakı dünyanın iki böyük neft istehsalı mərkəzindən birinə çevrilmişdi.

1888-ci ilin 8 və 9 oktyabr tarixlərində rus imperatoru III Aleksandr (1845-1894) ailəsi ilə birlikdə Bakıda iki günlük səfərdə olmuşdu. O, “Nobel qardaşları” firmasının Qara şəhər neft zavoduna və Balaxanı və Sabunçuda Rotşild “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti” və Şəmsi Əsədullayev neft mədənlərinə baş çəkmişdi. Maraqlıdır ki, çar hökuməti böyük firmaların yaranmasına və inkişaf etdirilməsinə fəal kömək edirdi, belə ki, istehsalat baxımından daha mütəşəkkil olanlar sənayenin maraqlarını daha yaxşı təmsil edirdilər. Tezliklə Rusiyada artıq Amerikadakından bir qədər fərqli rus ağ neftinə uyğun olan lampalar meydana çıxdı. Burada ağ nefti ayırıqdan sonra neft artığının sürtkü yağlarının alınması üçün istifadə olunmasını ilk dəfə təklif edən D.İ.Mendeleyevin rolunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Alim Rusiyada neft işini möhkəm öyrənmişdi; bir neçə dəfə 1863, 1880 və 1886-cı (iki dəfə) illərdə neft mədənlərinin iqtisadi və texniki təchizatının vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə Bakıya gəlmişdi.

80-90-cı illərdə ən aktual məsələ Bakıda mədənlər və Qara şəhər arasında neft kəmərlərinin inşası idi ki, bunun da həlli ilə ən fəal firmalar: “Nobel qardaşları”, “H.Z.Tağıyev” və “Bakı neft cəmiyyəti” ciddi məşğul olmağa başladı. 1877-ci ildə Sabunçu mədənləri və Qara şəhərin zavodları arasında Rusiyada ilk neft kəmərinin inşası başa çatdı. 1890-cı ildə Bakının neft rayonunda mədənlərdən zavodlara sutkada 1,5 milyon pud neft vuran, uzunluğu 286 km-ə qədər olan 25 neft kəməri xətləri çəkilmişdi. Bakıdakı neft kəmərlərinin inşasında əsas rəhbərlərdən olan istedadlı mühəndislər A.V.Bari və V.Q.Şuxovu və Transqafqaz Bakı-Batumi boru kəməri layihəsinin müəllifi, Sankt-Peterburq Texniki İnstitutunun professoru N.L.Şukini (1848-1924) yada salmaq lazımdır.

Neft və neft məhsullarının daşınması üçün maye daşıyan gəmilərin yaradılması, neft işində bununla yeni era açaraq Xəzər donanmasının inkişafına çox mühüm təsir etdi. İsveç şəhəri Montalada 1877-ci ildə Lüdviq Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk dəfə “Zoroastr” neftdaşıyan gəmisi düzəldildi; onun ardınca “Nobel qardaşları” firması tərəfindən “Məhəmməd”, “Spinoza”, “Darvin”, “Nordenşeld”, “Linney”, “Budda”, “Quran”, “Talmud”, “Xilasetmə” və s. neftdaşıyan gəmilərin daxil olduğu çoxlu donanmalar yaradıldı. Nəhəng neft daşıyan donanmaya və 2 mindən çox vaqon-sisternlərə malik olan “Nobel qardaşları” firması Rusiyanın Nijni Novqorod, Saratov, Sarısin, Astarxan, Y aroslavl və bir çox şəhərlərində onun tərəfindən tikilmiş saysız-hesabsız çənlərlə neft və neft məhsullarını daşıyırdı. Sonradan Rusiyanın su magistralları ilə digər firmalara da məxsus gəmilər üzürdü. Məsələn, Alfons Rotşild tərəfindən 1898-ci ildə yaradılmış “Mazut” ticarət-nəqliyyat cəmiyyətinin Xəzərdə 13 tankeri: “Bibi Heybət”, “Aleksandr Kolesnikov”, “Nikolay” və s., həmçinin “Ventur”, “Çeleken” və s. paroxodları var idi [10, s.184-195].

1880-ci ildən Batumi limanından Bakı ağ nefti ilə bir çox ölkələrə maye daşıyan gəmilər göndərilirdi: 80-90-cı illərdə Rusiya (Bakı) nefti Amerika nefti ilə rəqabət aparır və hətta onu Avropa və Asiya bazarından sıxışdırıb çıxarır. Bakıdan aparılan ağ neft Rusiyanın tələblərini tam ödəyir və 1883-cü ildən Amerika ağ neftinin imperiyaya gətirilməsi demək olar ki, dayandırılır. Rusiyada və ABŞ-da neftçıxarma üzrə müqayisəli məlumatlar göstərdi ki, 1859-cu ildə ABŞ-da (Pensilvaniya) 82 min bərel, 1889-cu ildə 14 milyon bərel neft çıxarıldı. Rusiyada (Bakıda) isə elə 1889-cu ildə 16,7 milyon bərel neft çıxarılmışdı. Burada Pyotr Çixaçovun “Neft Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada” (1885-ci il) məqaləsindən çıxarışı göstərmək yerinə düşərdi ki, burada ABŞ-da, Rusiyada və dünyanın neft çıxaran digər ölkələrində neftçıxarmanın vəziyyəti müzakirə olunur və qeyd edilir ki, bütün dünyadakı neft məhsulunun yarısından çoxu ABŞ və Rusiyanın payına düşür. Çixaçov qeyd edir ki, 1881-ci ildə Bakıda orta hesabla quyuların gündəlik debiti 40 ton, ABŞ-da isə 11,5 ton təşkil edirdi və “Abşeronu suya salınmış süngərlər” müqayisə edən Çariz Marvinin sözlərini misal gətirir. Sonra Çixaçov qeyd edir ki, mühəndis O.K.Lens tərəfindən ixtira olunmuş üsulun köməyi ilə neft distilləsi zamanı yaranan və tərkibinin 60%-ni mineral yağlar (yerli əhali tərəfindən mazut adlandırılan) təşkil edən ağır qalıqlar sonradan Qara şəhərin zavodlarında və Suraxanıda paroxodların qızdırılması üçün istifadə olunmaqla böyük miqdarda emal edilirdi (Əvvəllər bu məqsəd üçün saksual və bahalı amerikan daş kömür istifadə olunurdu). Müəllif hesab edir ki, Abşeronun yeraltı sərvətləri həm quyularının yüksək debiti (onlar ABŞ-dakı neftdən 3 dəfə çox neft verirdi), həm də neft fontanlarının hündürlüyü ilə təsdiq olunur (Bakı rayonunda bu 84 metrə, ABŞ-da isə 19 metrə çatmışdı).

Dünyanın bir sıra xalqlarının həyatında misilsiz iz qoyan tarixi şəxsiyyətlər haqqında kifayət qədər

zəngin əfsanə və reallıqlar mövcuddur. Çünki, o şəxslər öz xalqlarının tərəqqisi üçün yorulmadan diplomatik və siyasi fəaliyyət göstərərək dünyanın siyasi xəritəsinin dəyidirməsinə nail olublar. Arman Rişelye, Şarl Taleyran-Periqor, Uinston Çorçill, Otto Bismark, Vudro Vilson, F.Ruzvelt, H.Kisincer, Zbiqnev Bjezinski, M.K.Atatürk, Den Syaopin və digərlərini buna misal göstərmək olar.

XX-XXI əsrin kəsişməsində dünya siyasətinin formalaşmasında müstəsna rolunu oynayan tarixi şəxsiyyətlər içərisində Ümummilli Lider H.Ə.Əliyevin xüsusi dəsti-xətti və imzası var. H.Ə.Əliyevin siyasi portreti Azərbaycan sərhədlərini aşaraq nəinki Qafqaz və MDB məkanında bütövlükdə müasir Beynəlxalq münasibətləri əhatə edir. H.Ə.Əliyev Azərbaycan Respublikasının Milli inkişaf strategiyasının arxitektorudur. Ömrünün çox hissəsini Sovet cəmiyyətində keçirməsinə baxmayaraq, Ulu Öndər elə gənclik yaşlarında bir Azərbaycanlı kimi hər zaman öz xalqını bölünməz, vahid görmək həsrəti ilə yaşayırdı. 1947-ci ildə Naxçıvanda DTX-nin 5-ci şöbənin rəisi olarkən tale Azərbaycanın gənc zabitanə, H.Ə.Əliyevə çox böyük tarixi görüşlərin iştirakçısı olmaq şansı vermişdi. 1945-1947-ci ildə Naxçıvan Cənubi Azərbaycandakı S.C.Pişəvarinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumət ilə Azərbaycan SSR hökuməti arasında keçirilən görüşlərin mərkəzi seçilmişdi. H.Ə.Əliyev S.C.Pişəvari ilə M.C.Bağirov arasında keçirilən görüşlərdə iştirak etdiyi üçün əsrlər boyu iki yerə bölünmüş xalqımızın birləşdirilməsi uğrunda keçən gərgin danışıqların şahidi olmuşdu.

H.Ə.Əliyevin həyatında Naxçıvan dövrü, çox sərt ideoloji prinsiplərə söykənən Sovet sistemində öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması işində böyük bir həyat məktəbi oldu. H.Ə.Əliyev tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın bütöv və bölünməz xalq kimi birləşmə fürsətinin əldən verilməsi sınıxtısını uzun müddət yaşadı. Ona görə də Azərbaycan SSR DTK-ə yeni vəzifəyə təyinat alandan sonrakı mərhələdə H.Ə.Əliyev Azərbaycan miqyasında milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq üçün çox böyük töhvələr verdi. Bunun nəticəsi olaraq Ulu öndər H.Ə.Əliyev Azərbaycan SSR DTK-in sədri olduğu müddətdə, yəni 1967-1968-ci illərdə cinayət məəcəlləsinin 188.1 maddəsi ilə ("bilə-bilə sovet dövlət və ictimai quruluşunu ləkələyən uydurmalar yayma") heç bir cinayət işi qaldırılmayıb.

1969-cu ildən sonra isə bu maddə praktik olaraq tətbiq olunmurdu. Həmin dövrdə vətənpərvər ziyalıların böyük bir qrupu sovet cəza sistemindən xilas edildi. Bəxtiyar Vahabzadə, Aslan Kənan, Xəlil Rza Ulutürk, Aslan Zamanov, Xudu Məmmədov və digərlərini bu siyahıya daxil etmək olar. 1969-cu il H.Ə.Əliyev Azərbaycan SSR KP MK-nın birinci katibi seçiləndə Azərbaycanda hər bir sahədə çox ciddi problemlər var idi. Xüsusən Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesi böyük çətinliklə üzləşmişdi. II Dünya müharibəsindən sonra Bakı neftinin qızıl əsri bir xatirəyə dönürdü. Bu da neft mədənlərinin durmadan güclü istismarı və neft axtarışı işlərinə kifayət qədər sərmayə qoyulmasının nəticəsi idi.

SSRİ-də neftçıxarılma mərkəzi Xəzər sahilindən Volqa hövzəsinə və Ural dağlarına keçdi. 1960-cı illərdə Sibir neft mədənləri, xüsusilə Tümen vilayətində yerləşən mədənlər inkişaf etməyə başladı ki, bununla da Sovet neft sənayesində SSRİ-ni dünya neft istehsalçıları arasında birinci yerə çıxaran yeni dövr açıldı. Neftçıxarma mərkəzinin dəyişməsi Azərbaycan üçün çox sarsıdıcı bir zərbə oldu. Nəticədə Bakı neft istehsalı azalaraq ümumsovet neft istehsalının 3 faizini təşkil edirdi. II Dünya müharibəsindən əvvəlki onilliklərdə sürətli iqtisadi artım ilə müqayisədə, Azərbaycan 1950-1970-ci illər arasında bütün Sovet respublikaları içərisində sənayenin inkişaf sürətinə görə axırıncı yeri tuturdu. Neft sənayesinin tənəzzülü ilə mərkəzi planlaşdırılma orqanları vaxtilə kifayət qədər axan kapital qoyuluşunu və texniki yardımını dayandırdılar. Sərmayənin azaldılması məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb oldu [8, s. 251-259]. Azərbaycanda məhsuldarlıq SSRİ orta məhsuldarlığının beşdə dörd hissəsini təşkil edirdi. 1960-cı illərin sonunda Azərbaycanda adambaşına düşən gəlir SSRİ-dəkinin üçdə ikisini təşkil edirdi. Sosial-iqtisadi inkişaf aşağı düşmüşdü. 1970-ci ilə qədər işçi qüvvəsinin təqribən beşdə iki hissəsi hələ də kənd təsərrüfatı və buna yaxın olan sahələrdə çalışırdı. SSRİ-də Rusiyaya və qərb respublikalarına münasibətdə Cənubi Qafqaz regionu, ümumilikdə, yüksək imtiyazlardan məhrum idi. Hələ bu azmış kimi mərkəzi Moskva hökuməti Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında fərq qoyurdu. 1960-cı illərin sonunda Azərbaycan SSR-də adambaşına düşən gəlir 3 faiz artdı, halbuki Gürcüstan və Ermənistan üçün bu göstərici iki dəfə yüksək(5,5 faiz) idi. SSRİ üçün bu göstərici 6,5 faizə bərabərdir. Bu fərqi onunla izah etmək olar ki, mərkəzi qaydada ittifaq respublikalarına investisiya ayrılarkən Ermənistana 78 faiz, Gürcüstan üçün 64 faizə qarşı Azərbaycan İttifaq respublikalarına göstərilən yardımın 61 faizini əldə etdi. 1960-cı illərin sonu Ermənistan və Gürcüstanda yaşayış səviyyəsi SSRİ-də olan orta yaşayış səviyyəsindən 10-15 faiz aşağı idi. Azərbaycanda isə bu göstərici ümumən üçdə biri qədər aşağı idi.

H.Ə.Əliyevin Sovet Azərbaycanında hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrdə Azərbaycan vəziyyətinə görə yoxsul kökə düşmüş Mərkəzi Asiyaya yaxın olduğu halda, Ermənistan və Gürcüstan SSRİ-nin qərb

respublikaları ilə bir sırada dururdu. Mərkəzi Moskva hökumətinin Azərbaycana qarşı yeritdiyi milli-dini ayrışdırma siyasətinin başqa bir təzahürü Cənubi Qafqazın xarici ticarət strukturu ilə bağlı idi. "Azərbaycan hər il Gürcüstan və Ermənistanla 135 milyon rubl dəyərində yun ixrac edirdi. Halbuki yundan hazırlanan məmulatlardan götürülən milli gəlir 10-15 dəfə bundan artıq olurdu".

Əldə olunan bütün məlumatlara əsasən, Ermənistan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan SSRİ-nin yerdə qalan respublikalarına əvəzində aldığından çox fayda vermişdi. Buna səbəb neft və pambıqdan ibarət qarışıq məhsulun sərbəst qiymətləndirilməsi idi. Azərbaycan SSRİ-də H.Ə.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrdə Mərkəzi Moskva hökumətinin mərkəzi planlaşdırma adı altında yeritdiyi milli ayrışdırma siyasətinin nəticəsi olaraq respublikamızın illik ticarət kəsiri 2,5 milyard rubl idi. Respublikamızın pambıq, neft, üzüm kimi xam məhsulların tədarükçüsü olduğunu nəzərə alanda o hər il 8-10 milyard rubl itirir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün pambığı götürsək kifayət edər. Pambıq becərənlər onun bir tonu üçün 500-700 rubl alırdı. Bir ton pambıqdan istehsal olunan malların 12-13 min rubladək mənfəət gətirdiyini nəzərə alanda mənzərə aydınlaşır.

Yuxarıda aparılan statistik təhlillərin nəticəsi olaraq bu nəticəyə gəlirik ki, ötən yüzilliyin 60-cı illərində Azərbaycanda xalq təsərrüfatının bütün sahələrində geriləmə ilə dərinləşirdi. Buna görə də Azərbaycan rəhbərliyində dəyişiklik etmək zərurəti meydana çıxmışdı. 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik edən Vəli Axundovun başqa iş keçməsi ilə əlaqədar olaraq tutduğu vəzifədən azad etdi və Əliyev Heydər Əlirza oğlunu onun yerinə Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi təsdiq etdi. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə rəhbərlik etdiyi dövrdə H.Ə.Əliyev bütün sahələrdə-ideoloji, dini, siyasi, iqtisadi, mədəni və təhsil sahəsində yaranmış vəziyyətlə bağlı kifayət qədər məlumatlı idi. Digər tərəfdən, Mərkəzi Moskva hökumətinin yeritdiyi milli-etnik ayrışdırma siyasətinin görünməyən tərəfləri, rəhbərlik etdiyi strukturda daha asan müşahidə olunurdu. Ona görə də Azərbaycan Sovet Respublikasına rəhbər seçildəndən sonra milli-mənəvi dəyərlərin mühafizəsi və inkişafı üçün görüləcək işləri çox gözəl bilirdi.

Azərbaycan Sovet Respublikasına rəhbərliyi dövründə Heydər Əliyev Milli inkişaf strategiyasının əsas strateji proqramını ilk dəfə Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il avqust plenumunda açıqladı. Strateji inkişaf proqramının əsas hədəfləri bunlar idi: Birincisi, II Dünya müharibəsindən sonra, Azərbaycan neftinin itirilmiş şan-şöhrətini bərpa etmək; İkincisi, Azərbaycanı xammal ölkəsindən aqrar-sənaye ölkəsinə çevirmək; Üçüncüsü, mədəniyyət, təhsil və elmin sürətli inkişafına nail olmaq; Dördüncüsü, xalqın maddi rifah halını yüksəltmək; Ən nəhayət, respublikada qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Milli inkişaf proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Bakı şəhərinin sürətli inkişafına nail olundu. Eyni zamanda, respublikada ittifaq əhəmiyyətli ağır və yüngül sənaye müəssisələrinin açılması nəticəsində respublikanın iqtisadiyyatında və əhalinin işlə təmin olunmasında böyük uğurlar qazanıldı. 1960-70-ci illərdə əldə olunan uğurlardan biri də əhali arasında ali təhsilli kadrların sayının 150 minə çatması idi. Görülən işlərin nəticəsi olaraq, 1969-cu ilə qədər SSRİ-də əmək məhsuldarlığı və milli gəlirə görə, sonuncu yerdə olan Azərbaycan 1974-cü ildə SSRİ-də dördüncü, 1979-cu ildə isə birinci yerə çıxdı. Mədəniyyət, incəsənət, elm sahəsində çox böyük uğurlara imza atıldı [11.s.247-250].

Strateji inkişaf proqramının həyata keçirilməsinin təməlinə üç əsas prinsip dururdu. Bunlar düzgün həyata keçirilən kadr siyasəti, güclü nizam-intizam və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi idi. Sonralar, 1982-ci il noyabr ayında Yuri Andropov SSRİ-yə rəhbər seçildikdən sonra Heydər Əliyevin bu təcrübəsini dövlət idarəçiliyində tətbiq etdi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı <<Çıraq>>, 2007
2. "Азербайджанское нефтяное хозяйство" Ваку, 1925-2014 гг
3. "Caspian World", Baku-London, 1998-2014 year
4. "Caspian Energy", Baku, 2013 N:4(79) year
5. Ельмира Мурадалиева Кровь Земная-нефть Азербайджана и история. Ваку, 2005 гг.
6. Heydər Əliyev Seçilmiş əsərlər Bakı, 1995
7. Miryusif Mirbabayev Azərbaycan Neftinin Qısa Tarixi, 2008 il I və II hissə
8. Meftun Metin Politik və bölgəsəl güc HAZAR 2004
9. "Нефтяное Дело", Ваку, 1899-1917 гг
10. "Нефтяное хозяйство" Москва, 1995-2003 гг
11. Tadeuş Svyatoçovski Rusiya və Azərbaycan Bakı 2000 il

About the rich history of Oil reserve- Azerbaijan

Summary

The history of Azerbaijan oil is as ancient as the history of Azerbaijan itself. From the past till today oil was one of the symbols of Azerbaijan. After becoming as one field of oil industry it has geoeconomical and geopolitical importance.

Since the second half of XIX century the oil industry turned as a main parameter of the development of society. And since XXI century as a main part of Azerbaijan economy it has great importance as well.

О богатой истории азербайджанской нефти

Резюме

История азербайджанской нефти такая же древняя, как и история Азербайджана. Начиная с глубокой древности вплоть до нашего времени нефть является одним из символов Азербайджана, его «визитной карточкой». После того, как нефть стала одной из отраслей промышленности, она приобрела геоэкономическое и геополитическое значение.

Со второй половины XIX века нефтяная промышленность является основным показателем развития общества, а в XXI веке став основой азербайджанской экономики, эта отрасль еще более укрепила свою актуальность.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/52-54

Rəşad Fikrət oğlu Seyidov
Sumqayıt Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİSTAN MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, İrəvan, Andronik, ərazi, terrorçuluq

Key words: Azerbaijan, Armenia, Turkey, Yerevan, Andronicus, area, terrorism

Anahtar kelimələr: Azərbaycan, Ermenistan, Türkiye, Andranik, bölgə, terörizm

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən qonşu ölkələrlə dinc münasibətlərin qurulması istiqamətində fəaliyyətə başlamışdı. Digər qonşu ölkələrdən fərqli olaraq Ermənistan ilə münasibətlər ermənilərin təcavüzkarlıq siyasətinin nəticəsi olaraq getdikcə gərginləşirdi. Türkiyənin I Dünya Müharibəsindəki məğlubiyyəti ermənilərin yenidən Azərbaycan və Türkiyə ərazisində fəallaşmasına səbəb oldu. “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyalarını daha açıq şəkildə ortalığa qoyaraq mübarizəni genişləndirdilər. Y.V.Çəmzəmənli bu haqda yazırdı: “böyük Ermənistan xəritəsini gördüm. 3 dənizin ortasında təşəkkül edəcəkmiş. Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin ortasında. Xəritəyə Salyan, Lənkəran, Gəncə və başqa şəhərlər də daxil edilmişdi” [5, 37]. Cümhuriyyət qurulmamış ermənilərin törətdikləri qırğınlar Cümhuriyyət qurulduqdan sonra da davam etdirilirdi. Ermənilər Qarabağın dağlıq hissələrinə, Zəngəzur və Naxçıvana iddia edirdilər.

Brest sülhünə görə Gümrü Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmış oldu. Ermənilər üçün siyasi mərkəz sayılacaq yeganə ərazinin Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılması sərhəd bölgələrində ermənilərin daha da fəallaşmasına səbəb oldu. Demək olar ki, ermənilərin müstəqil dövlət qurması yüksək dərəcədə Osmanlı dövlətindən asılı idi. Osmanlı rəhbərliyində bu məsələyə münasibət fərqli idi. Tələt paşa və Ənvər paşa ermənilərə müstəqilliyin verilməsinin qəti əleyhinə idilər. Tələt paşa bu barədə fikrini belə ifadə edirdi: “qurulacaq erməni dövləti xristian güclərdən kömək alaraq böyüyəcək və sonradan bizə qarşı çevriləcəkdir”. Lakin Xəlil paşa bölgədə bir erməni dövlətinin qurulmasının tərəfdarı idi. Xəlil paşa ümid edirdi ki, erməni dövlətinin qurulması ilə ermənilərin Anadoluya iddiaları bitəcək və Türkiyə ilə münasibətlər nizama salınacaqdı [1]. Ermənilər Xəlil bəyə müraciət edərək Gümrünün siyasi mərkəz kimi onlara verilməyi təqdirdə bölgədə sabitliyin bərpa olunmasına söz verdilər. Xəlil paşa Gümrünün verilməsinin qəti əleyhinə olduqda ermənilər Qafqaz müsəlmanları torpaqlarından siyasi mərkəz olacaq bir ərazinin onlara verilməsinə tələb etdi. Bu zaman İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə verilməsi məsələsi ortaya çıxdı. İrəvanın ermənilərə verilməsi təqdirdə onların Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarından imtina edəcəklərinə inanmayan Xəlil paşa İrəvanın verilməsi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Azərbaycanın Türkiyənin yardımına böyük ehtiyac duyulduğu bu zamanlarda M.Ə.Rəsulzadə və ətrafı Xəlil paşanın bu xahişini yerə sala bilmir [10, 145]. Azərbaycan tərəfinin bu məsələdə mövqeyi təbii ki, fərqli idi. Çünki, onlar illərdir ermənilərin törətdikləri hadisələrin şahidi olmuşdular və onlar əmin idilər ki, əgər erməni dövləti qurulsaydı dünyanın dörd tərəfindən bura ermənilər axışacaq və gələcəkdə bizi rahat yaşamağa qoymayacaqlar. Beləliklə, Erməni Milli Şurasının ərazi üçün Azərbaycana müraciəti Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən müzakirə olundu. Mövcud şəraiti nəzərə alaraq Milli Şura İrəvanın siyasi mərkəz olaraq ermənilərə verilməsi haqqında qərar çıxartdı. İclasda iştirak edən şura üzvlərindən cəmi bir nəfər məsələnin əleyhinə səs verdi [6, 20]. N.Nərimanov, B.Rzayev məsələyə qəti etirazını bildirsələr də məsələ müzakirəyə çıxarılmadı. Beləliklə, Batum konfransının nəticəsi olaraq tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan Ermənistanla güzəştə gedildi. Nəticə etibarilə kiçik bir ərazidə Erməni dövləti yaradaraq “erməni məsələsi”ni özündən uzaqlaşdıran Osmanlı dövləti ermənilərin müstəqilliyini ilk tanıyan dövlət olur.

İrəvan siyasi mərkəz olduğundan sonra ermənilər nəinki sözlərinin üstündə durmadılar, hətta əhalinin köçürülməsinə başladılar. 1918-ci ilin yayından etibarən Andronikin rəhbərliyi altında ermənilər Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində dinc əhaliyə qarşı qırğınlara başladılar. Əhalinin mübarizəsinə baxmayaraq, 1918-ci ilin axırlarında Zəngəzurdə 115, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıldə 21, İrəvanda isə 60-dan çox kənd xarabaxanalığa çevrildi və dinc əhali öz dədə-baba yurdlarından didərgin salındı [2, 472]. 1918-ci ildə yaradılan erməni komissiyasının türk komutanlığına verdiyi məlumatlara görə, erməni əyalətinə çevrilən İrəvanda əhalinin sayında 3 dəfəyə qədər azalma olmuşdu [7, 399]. 1918-ci ilin iyun ayının 4-də Batum konfransında bağlanan Osmanlı-Ermənistan müqaviləsinə görə Ermənistan ərazisi 9 min kvadrat kilometr, əhalisi isə 321 minə qədər göstərilirdi. Həmin müqavilənin 5-ci bəndinə əsasən Ermənistan öz ərazisində hər

hansı quldur dəstəsi yaratmağa və onun silahlanmasına qarşı mübarizə aparacaq və ən əsası 6-cı maddəyə əsasən müsəlmanların din və adət-ənənələrinə hörmət edəcəklərini öhdəsinə götürdü [13, 14].

Ermənilər İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransa da boş getməmişdilər. Özləri ilə çoxlu saxta xəritələr, sxemlər, materiallar gətirən ermənilər burada da tarixi Azərbaycan torpaqlarına iddiaçı çıxdılar. Konfrans öncəsi 1918-ci ilin avqustun 6-da ermənilər 12 maddədən ibarət bir sənəd tərtib etmişdilər. Burada Cənubi Qafqazın 3 dövləti qurularkən onların sahəsi göstərilmişdi. Sənəddə Azərbaycan ərazisi 94 min km², Gürcüstan ərazisi 61.5 min km², Ermənistan ərazisi isə 9 min km² göstərilirdi. Amma ermənilərin ərazisi ətraf ərazilər hesabına 52,5 min km² genişlənməli idi [9, 348]. Göründüyü kimi, ermənilərin İrəvanı istədiklərində və Batum konfransında sənəd üzərində Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarından əl çəkmələri haqqında verdikləri vədlər yalandan başqa bir şey deyildir. İstanbulda olan Ə.Topçubaşov da Osmanlı rəsmiləri ilə görüşlər keçirərək Erməni məsələsinin həll yolunu tapmağa çalışırdı. Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin noyabrın 18-də Türkiyə xarici işlər naziri Rəşad Hikmet bəylə görüşdə oldu. Rəşad bəy Qarabağ məsələsi ilə bağlı vəziyyəti daha da kəskinləşdirməmək üçün 5-10 kəndin üstündə ısrar etməməyi məsləhət gördü. Ə.Topçubaşov isə məsələnin 5-10 kənd deyil, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur olmaqla 4 sancaqlıq olduğunu bildirdi. Ə.Topçubaşov eyni zamanda ermənilərlə məsələnin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirdi [11, 78].

Yay aylarında Andronikin dəstələri daha da azğınlaşmışdı. İyun ayının 13-ü keçirilən Milli Şuranın iclasında Ermənistan ərazisindən qovulan qaçqınların sayının 150 mini ötdüyü bildirildi [13, 15]. İyun ayında Naxçıvan və Culfaya hücum edən Andronik dəhşətli qətlər törətdi. Andronik səlahiyyətində olan 12 minlik quldur dəstəsi ilə tək Yayçı kəndində 2500-dən çox adam qətlə yetirildi [4, 79]. Zəngəzur qəzasında Andronik 115 yaşayış məntəqəsini məhv etmiş və 50 mindən çox adam qətlə yetirmişdi [3, 461].

Azərbaycan Hökuməti isə dəfələrlə Ermənistanla mübahisəli məsələlərin həlli ilə bağlı konfrans keçirməyi təklif etsə də müxtəlif bəhanələrlə edilən təkliflər rədd edilirdi. İlk əvvəllər Ermənistanda diplomatik nümayəndəlik olmadığına görə Ermənistan Hökuməti ilə əlaqələrin qurulmasında Cümhuriyyətin Gürcüstanda olan diplomatik nümayəndəsi M.H.Hacinski yardımçı olurdu. İyunun 22-də konfrans keçirmək haqqında Ermənistan hökumətinə müraciət olunsa da yenə də müxtəlif bəhanələrlə razılıq verməkdən boyun qaçırdılar. Andronikin dəstələri isə dayanmaq bilmirdi. Yerli erməni müəlliflərindən bəziləri etiraf edirdilər ki, Andronikin hərəkətləri mərkəzdən idarə olunur. Lakin Azərbaycanın Andronikin terrorçu hərəkətlərinə qarşı etiraz notasına cavab olaraq erməni tərəfi Andronikin bir terrorçu olduğunu və guya ki, bu hərəkətlərin qarşısının alınmasını Ermənistanın da istədiyi lakin, buna gücünün çatmadığını bildirirdi. Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin payızında bir neçə dəfə sülh təklifi ilə çıxış etdi. Həmin ilin noyabrında M.Təkinski Cümhuriyyətin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi kimi Ermənistanla göndərilir və 1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq rəsmi olaraq fəaliyyətə başlayır. Erməni qırğınlarının qarşısını almaq və bölgədə sabitlik yaratmaq məqsədi ilə 1918-ci ilin iyunun 15-də Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Komissiyanın əsas məqsədi bölgədəki zorakılıq hallarının qeydiyyatına alınması, onların hansı şəraitdə baş verməsi və dəyən ziyanı araşdırmaq idi [11, 81]. Eyni zamanda bölgədə sabitliyi təmin etmək məqsədi ilə Tomsonun məsləhəti ilə Qarabağ General Qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Qubernatorluğa Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları daxil idi. 1919-cu ilin fevralın 12-də Xosrov bəy Soltanov Qarabağın general-qubernatoru təyin olundu. Əslində Qafqazda baş verən əksər hadisələr ingilislərin diktəsi altında baş verirdi və Qafqaz respublikalarının hər üçündə baş verən hadisələrdə ingilis barmağının izləri sezilirdi. Böyük Britaniyanın hərbi naziri Çörçill bir konfransda Qafqazla bağlı fikrini bu cür ifadə etmişdi: “söz yox ki, ruslar bu torpaqlara nə vaxtsa qayıdacaqlar. Lakin, Britaniya qoşunlarının bu torpaqlarda çox qalması bizim caynağımızın daha da dərinə işləməsinə şərait yaradacaqdır” [12, 22]. Ermənistanla edilən silah yardımının da böyük bir qismi məhz Tomson tərəfindən olunmuşdu. 1919-cu ilin 28 iyununda Osmanlı Hərbi Nazirliyi və Xarici İşlər Nazirliyi arasındakı yazışmalara baxdıqda ermənilərin müsəlman kəndlərinə hücumunu təşkil edən şəxslərdən birinin də amerikalı bir general olduğu bəlli olur. Yazışmalarda həmin generalın adı hallanmasa da hadisələrin ingilislərlə bərabər digər xarici qüvvələrin təhriki altında baş verdiyi açıq-aşkar görünür [9, 567]. 1919-cu ilin yanvarın 22-də Bakıda olan ingilis general Milne Böyük Britaniya Silahlı qüvvələrinin Qərargah rəisi Henri Vilsona şəxsi məktubunda qeyd edirdi: “Britaniya hərbi güclərinin Qafqazı tərk etməsi anarxiyaya gətirib çıxardacaq. Lakin yerli əhəlinin bir biri ilə vuruşmasından dünya çox şey itirməyəcək. Onların hamısı tək bir İngilis əsgərinə dəyməz” [8, 24]. Göründüyü kimi, ingilislərə bölgənin yerli əhəlinin taleyi o qədər də maraqlı deyildi. Ermənilər bölgədə Qarabağ General Qubernatorluğunun yaradılmasına narazılıq əlaməti olaraq Qarabağa xeyli sayda erməni qüvvələri yığdılar. Bütün bu proseslər ingilislərin gözü qarşısında baş verirdi. Beləliklə, əslində X.Soltanov həm ingilislərə, həm də ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportda X.Soltanov ingilislərin ikibaşlı siyasət yeritməsini faktlarla sübut edirdi.

Ədəbiyyat:

1. İrəvan və ətraf torpaqlar Ermənistanı hansı şərtlərlə verilmişdi. Azərbaycan xalqının tarixi varis hüququ bərpa olunmalıdır. Azərbaycan qazeti 2014.14 oktyabr
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı, Elm, 2008, 583s
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Baş redaktor, Y. Mahmudov. Bakı, Lider, 2004 – 2005, 466 s
4. Balayev A. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, "Çıraq", 2012, 288 s
5. Çəmən zəminli. Y. V. Xarici siyasətimiz Bakı, Azərbaycan, 1993, 51 s
6. Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). Bakı, 2001, 310 s
7. Sadıqov. H. Erməni məsələsi: xəyanəti, deportasiyanı, soyqırımını və işğalı gizləyən yalan. Bakı, Adiloğlu, 2012, 576 s
8. Topşubaşov. Ə. Doğma Azərbaycanın mənafeyini qoruyacağıq. V. Quliyev Bakı, Azər nəşr, 2018, 265 s
9. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Osmanlı arxiv belgeleri. Türkiyə, Teas press, 2018, 728 s
10. Qafarov. V. Rus-Türk ilişkilerinde Azərbaycan meselesi. (1917-1922) Bakı, Azər nəşr, 2011, 474 s
11. Nəşibzadə. N. Azərbaycanın Xarici Siyasəti. Bakı, Ay-Ulduz, 1996, 216 s
12. Nərimanoğlu. N. Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətlamlar Osmanlı-Türk mənbələrində. Bakı, QHT Nəşriyyatı, 2014, 88 s
13. N. Mustafa. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında. Bakı, UIU, 2018, 268 s

The Armenian problem in the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic Summary

Despite all efforts of the Azerbaijan Democratic Republic it was impossible to establish normal neighborly relations with Armenia. As a result of Armenia's terrorism policy, a large number of people were forced to migrate from their homeland, and many people died. In spite of all this, the Government of the Republic of Azerbaijan has repeatedly made the initiative to hold a conference to regulate relations with Armenia. However, it was not possible to come to a positive conclusion due to the occupied position of the Armenian side.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dış politikasında erməni sorunu Özet

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tüm çabalarına rağmen, Ermenistan ile normal komşuluk ilişkileri kurmak mümkün olmadı. Ermenistanın terror politikası sonucunda çok sayıda insan vatanlarından göç etmek zorunda kaldı ve birçok insan öldü. Tüm bunlara rağmen Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökuməti, tekrar-tekrar Ermenistan ile ilişkileri düzenlemek için konfrans düzenleme girişiminde bulundu. Ancak Ermeni tarafının işgal pozisyonu nedeni ile olumlu bir sonuca varmak mümkün olmamışdı.

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/55-58

Solmaz Azay qızı Sadıqova
Bakı Dövlət Universiteti

İRƏVAN XANLIĞINA DAİR İLKİN MƏNBƏLƏRİN SAHƏ MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN İNFÖRMASİYA TƏMİNATINDA YERİ

Açar sözlər: *İrəvan xanlığı, ilkin informasiya mənbələri, tələbatçılar, informasiya təminatı, sahə mütəxəssisləri*

Key words: *Iravan khanate, primary sources of information, consumers, information provision, field specialists*

Ключевые слова: *Ирванское ханство, первоисточники информации, потребители, информационное обеспечения, специалисты отрасли*

Müasir cəmiyyətdə maddi, xammal, enerji, əmək və maliyyə resursları ilə yanaşı, informasiya resursları da mövcuddur. İnformasiya resurslarından başqa, istənilən resurs işləndikcə yox olur. Məsələn, yanacaq yanıb qurtarır, maliyyə vəsaiti xərclənir və s. İnformasiya resursu isə “bitib tükənmir”, ondan çoxlu sayda istifadə etmək mümkündür (1). Belə informasiya resurslarından biri də İrəvan xanlığına həsr olunmuş ilkin informasiya mənbələridir. Ümumiyyətlə, informasiya resurslarının iki növü var. İlk informasiya resursları və ikinci dərəcəli informasiya resursları. İnformasiya resurslarına dair bu sətirlərin müəllifinin bir sıra elmi əsərləri çap olunmuşdur. Onlardan bəzilərini qeyd etmək olar (1; 2; 3).

Azərbaycanın tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsinin tarixinə aid çap olunmuş ilkin mənbələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan tarixinin sistemli şəkildə tədqiq edilməsinə ilk dəfə cəhd göstərən A.Bakıxanov (1794-1847) olmuşdur. O, XIX yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş siyasi hadisələrin və hər iki Rusiya-Qacar müharibələrinin canlı şahidi və iştirakçısı olduğu üçün onun əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında haqlı olaraq ilkin qaynaq kimi dəyərləndirilir. Belə ki, “Gülüstani-İrəm” əsəri Azərbaycan və Dağıstan tarixinin qədim dövrlərindən 1813-cü ilədək, yəni Gülüstani müqaviləsinin bağlandığı zamanadək olan bir dövrü əhatə edir. Tarixçi-alim Elçin Qarayevin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycanın bu əzəli torpağının tarixi ilə yad tarixçilər məşğul olduğundan onun tarixi birtərəfli öyrənilmiş, saxtakarlıqlara məruz qalmış, problemin ayrı-ayrı məsələlərinə ümumiyyətlə toxunulmamışdı”(4).

Tədqiqatlar göstərir ki, müstəqillik dövründə İrəvan xanlığının bilavasitə tarixinə həsr edilmiş ilk cəhd kimi M.İsmayılovun F.Əliyevlə yazdıqları “İrəvan xanlığı” məqaləsini hesab etmək olar (4, s.30). Məqalədə yaranmasından süqutuna qədər yığcam olaraq İrəvan xanlığının siyasi, iqtisadi tarixi, etnik tərkibi və s. məsələlər işıqlandırılmışdır. Azərbaycan xanlıqlar dövrünün görkəmli tədqiqatçılarından biri F.Əliyevin U.Həsənovla birlikdə yazdıqları “İrəvan xanlığı” monoqrafiyası isə sonralar İrəvan xanlığı tarixi haqqında yazılacaq əsərlər üçün bir nümunədir. Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi, ictimai-iqtisadi vəziyyəti, inzibati-ərazi bölgüsü, torpaq mülkiyyəti formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

“İrəvan xanlığı” adlı kitab 2007-ci ildə “Şərqi-Qərb” mətbəəsində 144 səhifədən ibarət çap olunmuşdur (5). Qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci ildə nəşr olunmuş eyni adlı nəşr əsasında çap olunmuş kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi tarix elmləri doktoru Kərim Şükürovdur. Kitabın annotasiyasında qeyd olunduğu kimi, tarixən qədim Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan xanlığı həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan az öyrənilmiş xanlıqlardan biridir. Kitabda müstəqil dövlət qurumuna çevrilməzdən əvvəl mürəkkəb və uzun tarixi yol keçmiş İrəvan xanlığının yaranması, ictimai-siyasi vəziyyəti siyasi-tarixi mənbələr və arxiv sənədləri əsasında təqdim edilir. Bu kitabda 1747-1828-ci illəri əhatə edən dövrdə ermənilərin Azərbaycan ərazisində Rusiya imperiyasının tərkibində erməni dövləti yaratmaq üçün müxtəlif məktublarla dönə-dönə Rusiya dövlətinə müraciət etmələri barədə də maraqlı məlumatlar vardır.

İrəvan xanlığının tarixinə həsr olunmuş ilkin mənbələrdən biri də Elçin Teymur oğlu Qarayevin “Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu - XIX yüzilliyin ortalarında)” adlı 544 səhifədən ibarət kitabıdır. 2016-cı ildə “Mütərcim” nəşriyyatında çapdan çıxmış monoqrafiya XVII yüzilliyin sonu -XIX yüzilliyin ortalarında Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixinə həsr olunmuşdur (4). Monoqrafiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. “Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında)” adlı monoqrafiya Azərbaycanın tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsinin tarixinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. İrəvan bölgəsinin zəngin, çox mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu bu dövr tarixinin

araşdırılması son dərəcə əhəmiyyətli və aktual məsələlərdən biridir. İrəvan bölgəsinin tarixinin ayrıca mövzu kimi öyrənilməsi və tədqiq edilməsi zəruriliyi bu günki Azərbaycan dövlətinin düşdüyü hərbi-siyasi vəziyyətlə də əlaqədar olaraq çox əhəmiyyətlidir.

Kitabda araşdırılan mənbələr və arxiv sənədləri əsasında İrəvan bölgəsinin siyasi-iqtisadi tarixi, tarixi coğrafiyası, əhali və mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Burada bölgənin ərazisi və siyasi sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, əhalinin etnik, dini, say və sosial tərkibi işıqlandırılmışdır. Müəllif 33 səhifədən ibarət Giriş hissəsində indiyədək İrəvan bölgəsinin tarixi ilə bağlı olan əsərləri bir neçə qrupa bölmüşdür. Əsərin sonunda 505 adda ədəbiyyatın bibliografik təsvirinin verilməsi ilkin resurs kimi onun informasiya potensialını artırmış olur. 9 fəsil, 8 bölmə və 25 yarımbölmədən ibarət olan ilkin resursun sonunda “Nəticə”, “İxtisarlardan siyahısı”, “İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısı”, “İstifadə olunmuş pul, çəki, ölçü və uzunluq vahidləri” və “Cədvəllər və xəritələr”in verilməsi hər bir informasiya tələbatçısı üçün çox faydalıdır. Birinci fəsil “İrəvan bölgəsində siyasi vəziyyət (XVII yüzilliyin sonu – XVIII yüzilliyin ortalarında) adlanır. “XVIII yüzilliyin 60-90-cı illərində İrəvan bölgəsində siyasi vəziyyət” adlanan ikinci fəsil 5 yarımbölməyə ayrılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- İrəvan xanlığı Hüseynəli xanın (1759-1783) hakimiyyəti dövründə;
- İrəvan xanlığı Qulaməli xanın hakimiyyəti dövründə;
- XVIII yüzilliyin 80-ci illərin ikinci yarısında İrəvan xanlığında siyasi vəziyyət;
- İrəvan xanlığı Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri dövründə;
- XVIII yüzilliyin axırlarında İrəvan xanlığının siyasi vəziyyəti və s.

Monoqrafiya tarixçi-alimlər, şərqşünaslar, müəllimlər, ali məktəb tələbələrə və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İrəvan xanlığının tarixinə dair ilkin mənbələrin yaradılmasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Tarix İnstitutunun və “Azərbaycan Tarixçiləri” İctimai Birliyinin (ATİB) fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, İrəvan xanlığının tarixinə dair 4 adda broşürün erməni və fars dillərinə tərcümə olunmuş nəşrlərinin təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Təqdimat mərasimində qeyd olunmuşdur ki, “İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi” və digər fundamental tədqiqatlar kimi bu əsərlər də Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə yazılıb” (6). Bu kitabçalar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyələşdirdiyi “İrəvan xanlığının tarixinə dair 4 adda broşürün nəşr olunması” layihəsi çərçivəsində ATİB tərəfindən nəşr olunub. Layihənin rəhbəri və nəşrlərin elmi redaktoru Tarix İnstitutunun direktoru, akademik Yaqub Mahmudov, texniki redaktor isə fəlsəfə doktoru Mehri Xanbabayevadır. Bu əsərlər Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunmuşdur.

“İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi Xan sarayı” və “İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri” adlı kitabçaların müəllifi tarixçi-alim Nazim Mustafa, “İrəvan xanlığı: İrəvan qalası – qəhrəmanlıq qalası” və “Çuxursəd hakimləri və İrəvan xanları” adlı kitabçaların müəllifi isə tarixçi-alim Güntəkin Nəcəflidir. Akademik Yaqub Mahmudov bildirib ki, yeni nəşrlər ermənilərə ciddi mesajdır: “Ermənilər nəinki Cənubi Qafqaza, ümumiyyətlə, Asiya qitəsinə köçüb gəlmə əhalidir. XVII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın İrəvan bölgəsinə, o cümlədən İrəvan şəhərinə səyahət etmiş türk səyyahı Evliya Çələbi “Səyahətnamə”sində və fransız səyyahı Jan Şarden “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində bu torpaqların əhalisinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türkləri olduğunu bildiriblər”(6).

İrəvan bölgəsinin tarixinə dair bir sıra tədqiqatlar aparılır, dissertasiyalar yazılır. Belə tədqiqat əsərlərindən biri İbrahim Feyzulla oğlu Kazımbəylinin “Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində” adlanır (7).

Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işinin elmi məsləhətçisi akademik Y.M.Mahmudovdur.

XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyət. İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və onun idarəçiliyi adlanan birinci fəsil XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda hərbi-siyasi vəziyyət və İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı, Rusiya işğalından sonra İrəvan bölgəsinin idarəçiliyi və XIX əsrin 40-cı illərinin islahatları və İrəvan bölgəsi adlanan yarımfəsillərə ayrılmışdır. İkinci fəsil XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin inzibati-siyasi vəziyyəti adlanır. Burada İrəvan quberniyasının yaradılması və onun idarə sistemi, İrəvan quberniyasının ərazisi və əhalisi, İrəvanın ermənilərə verilməsi və bölgədə erməni dövlətinin yaradılması prosesi. Üçüncü fəsil XIX - XX əsrin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatına həsr olunmuşdur.

Ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsinin əsas mərhələləri, dinamikası və coğrafi yerləşdirilməsi, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı erməni-müsəlman konfliktinin İrəvan bölgəsində

gedişi, 1918-1920-ci illərdə İrəvan bölgəsində türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım və etnik təmizləmə siyasəti və s. məsələlər dördüncü fəsildə öz əksini tapmışdır.

İrəvan xanlığının tarixinə dair dövrü mətbuatda dərc olunmuş elmi məqalələr də sahə mütəxəssislərinin, eləcə də hər bir azərbaycanlının marağına səbəb olur, onların informasiya təminatında mühüm rol oynayır. Belə elmi məqalələrdən Mahmud İsmayılovun “İrəvan xanlığı” (8), Tahirə Həsənzadənin “İrəvan xanlığı” (9), Səməndər Çaxmaqlının “İrəvan xanlığı - Azərbaycan xanlıqlarından biri” (10), Elşən Mirişlinin “Tariximizin silinməz səhifəsi - İrəvan xanlığı” (11) dərc olunmuşdur.

Beləliklə, İrəvan xanlığının tarixinə həsr olunmuş mənbələri araşdırarkən məlum olur ki, əvvəlki illərə nisbətən son 10 ildə daha çox ilkin resurslar artmağa başlamışdır. Rəqəmlərin dili ilə desək, 2009-cu ilə qədər 21 adda mənbə çap olunmuşdursa, 2010-2019-cu illər arasında 227 adda ilkin mənbə işıq üzü görmüşdür ki, onlardan 57-si kitabdır (12).

Hazırda kitabxana-informasiya və bibliografik ehtiyatlarını dünya informasiya sistemində inteqrasiyasına malik olmaq kimi ciddi problemlər durur. Bu problemlərin həlli ilk növbədə Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, elmi, təhsili, incəsənəti, maddi və mənəvi dəyərləri haqqında informasiyanı yaymağa, erməni qəsbkarları tərəfindən torpaqlarının 20 faizə qədərini işğalına və bədnam düşmənlərinin dezinformasiyasına məruz qalmış Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına imkan verəcəkdir (13, 280).

Ədəbiyyat:

1. Sadıqova S.A. Sosial-siyasi informasiya resursları: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2016, 126 s.
2. Sadıqova S.A. İrəvan-Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuş informasiya resursu // “İrəvanın maddi və mənəvi irsi” mövzusunda gənc tədqiqatçıların elmi-praktiki konfransının materialları Bakı, 25 may 2016, Bakı: “Bizim Nəsil” GRİA İB, 2016, s.107-112.
3. Sadıqova S.A. Initial resources on socio-political information // European Journal of Humanities and Social Sciences, Vienna, 2018, № 6, p.60-62 (ingilis dilində)
4. Qarayev E.T. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: Mütərcim, 2016, 544 s.
5. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: “Şərq- Qərb”, 2007, 144 s.
6. https://azertag.az/xeber/Irevan_xanliginin_tarixine_dair_4_adda_eser_ispan_ve_ereb_dillerinde_chapdan_chixib-1312933
7. Kazımbəyli İ.F. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində 5503.02 – Vətən tarixi: Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş. Dissertasiya. Naxçıvan, 2018, 345 s.
8. İsmayılov M. İrəvan xanlığı //Azərbaycan. 1991, 30 mart;12-19 aprel.
9. Həsənzadə T. İrəvan xanlığı // Kredə, 2011, 18 iyun.
10. Çaxmaqlı S. İrəvan xanlığı – Azərbaycan xanlıqlarından biri // Türkünstan, 2018, 13-19 mart.
11. Mirişli E. Tariximizin silinməz səhifəsi – İrəvan xanlığı // Türkünstan, 2017, 11-17 aprel.
12. (<http://ek.anl.az/search/query?theme=e-kataloq>)
13. Sadıqova S.A. Azərbaycan milli bibliografiyası qlobal informasiya məkanında. Monoqrafiya. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2018, 305 s.

The place of primary sources of information on the Iravan khanate in the field of information provision for the field specialists

Summary

Studying the history of different regions of Azerbaijan is very important in light of the many dark moments of our history. One of such regions is the Iravan region, an ancient and inseparable part of Azerbaijan. The history of this region has not been thoroughly studied in Azerbaijani historiography. However, since Azerbaijan regained its independence in the early 1990s, there were great opportunities for an objective study of our history. In this regard, our historians have recently started to write numerous scientific works on the history of the Iravan region. which is part of Azerbaijan. The article deals with published primary sources on the Iravan khanate. The role of these sources in the information support of specialists is emphasized.

**Место первоисточников информации об Иреванском ханстве
в сфере информационного обеспечения специалистов отрасли**

Резюме

Изучение истории различных регионов Азербайджана очень важно с точки зрения их малоизученности. Одним из таких территорий является Иреванское ханство - древняя и неотделимая часть Азербайджана. История этого региона в азербайджанской историографии не до конца изучена. Однако, после восстановления независимости в начале 1990-х годов появились большие возможности для объективного изучения нашей истории. В связи с этим наши историки недавно начали писать многочисленные научные труды по истории Иреванского ханства. В статье рассматриваются опубликованные первоисточники об Иреванском ханстве, подчеркивается роль этих источников в информационном обеспечении специалистов.

Rəyçi: dos. N.İ.İsmayılov

SOSİOLOGİYA   SOCIOLOGY   СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/59-62

Меджид Мамед оглу Мамедов
Кубанский государственный университет

СОЦИАЛЬНЫЕ НОРМЫ: СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ

Ключевые слова: социальные нормы, общество, взаимосвязи, функции

Açar sözlər: sosial normalar, cəmiyyət, qarşılıqlı münasibətlər, funksiyalar

Key words: social norms, society, interconnections, functions,

Люди устанавливают социальные нормы для разных целей. Особое значение система норм имеет для регулирования различных процессов. Это конечно не означает, что вся система регуляции подчинена нормам. В реальной действительности люди встречаются и с ненормативной регуляцией явлений в мире (1; 3; 5; 7).

Однако это не означает, что такого рода регуляцию нельзя описать с точки зрения норм и тем самым открыть возможность контроля за ее протеканием.

Люди могут регулировать не только социальные процессы, но и значительный объем природных явлений, а также свои взаимосвязи с технизированным и природным миром. Они создают экологические, технические и технологические системы и взаимодействуют с ними. Нормы, относящиеся к этим системам, не все являются социальными. К числу социальных норм принадлежат лишь относящиеся к действиям людей или являющиеся средствами оценки социальных процессов. В то же время к социальным нормам можно отнести ту часть норм, которая регулирует взаимосвязи людей с машинами и природными объектами.

Если согласиться с тем, что социальные нормы - это не только образцы, модели, регуляторы человеческого поведения, но и модели желательного состояния систем, входящих в общество, а также критерии взаимосвязей между их элементами, то тогда надо признать, что проанализированные определения социальной нормы, рассматривающие ее как предписание, правило, образец только человеческого поведения, являются дефинициями, определяющими узкий смысл данного понятия.

Определением социальной нормы, в котором обобщается более широкий смысл определяемого феномена, было дано И.В.Бестужевым-Ладою. По его мнению, "социальная норма - это стихийно сложившееся или установленное государством, обществом, социальной группой правило, образец, предписание, которое определяет ту или иную форму жизнедеятельности людей, включая некоторые аспекты условий жизни, а также шаблоны, стереотипы сознания и поведения" (2, с.28).

Данное определение отличается от других тем, что в нем, помимо указания на способность социальных норм регулировать поведение людей, акцентируется внимание на том, что они могут опосредовать условия их жизни и стереотипы сознания. Однако в этом определении отсутствует указание на ту важную особенность социальных норм, которая позволяет им выступать в качестве регулятора взаимодействия социальных структур, функционирования экономических, политических и других организаций общества.

Подводя итоги рассмотрения имеющихся в научной литературе определений социальных норм, представляется необходимым зафиксировать ряд выводов. Во-первых, определение социальных норм посредством отражения в нем каких-то отдельных признаков или функций, при стремлении исследователей к краткости, обрекают эти определения на неполноту. Во-вторых, попытки определить социальные нормы как ценности, выступающие в роли средств достижения целей, обладают значительной эффективностью, если в их содержании учесть то, что статус ценностей нормы могут сохранять до тех пор, пока они содействуют достижению целей, а также принимая во внимание их способность с изменением целей утрачивать значение полезных для дела ценностей. В-третьих подавляющее большинство, имеющихся в литературе определений социальной нормы, характеризуется тем, что они рассматриваются лишь как регуляторы поведения людей, в то время как часть из них в состоянии выступить мерилем упорядоченности организованных систем, в роли которых действуют различные общественные организации, и регулятором связей как внутри этих организаций, так и между ними. При этом содержание норм организации и оценки социальных

систем или норм их взаимосвязей, взаимодействий часто прямо не регулирует поведение отдельных людей, а лишь опосредует содержание, регулирующих это поведение предписаний, да и то косвенно. Например, нормы взаимоотношения государств регулируют взаимосвязи между ними, а поведение людей, осуществляющих эти взаимосвязи, направляется другими нормами, являющимися образованиями иного порядка, зависящими от первых нередко незначительно. Это означает, что в таких определениях фиксируется лишь одна сторона назначения социальных норм, а другая сторона упускается из поля видимости.

На основе проделанного анализа сделанных ранее исследователями определений рассматриваемого феномена предлагается его новое определение. На наш взгляд, социальная норма является понятием, заключающим в себе совокупность сведений о считающемся должным порядке осуществления процессов и явлений общественной жизни, отношений и действий людей, представления о котором служат основаниями их организации, регуляции и оценки. Особенностью этого понятия является то, что оно выступает в виде ценности оптимизирующей деятельность людей.

Исследование вопроса о функциях социальных норм имеет важное значение как для более глубокого понимания их сущности и содержания, так и для уяснения природы и оснований регулирования, упорядочения процессов общественной жизни. Преодоление поверхностных представлений о функциях социальных норм полезно в том отношении, что избавляет от выработки и принятия, неадекватных запросам практики решений, способных привести к появлению затруднений в действии системы жизнеобеспечения людей. Изучение функций социальных норм закладывает основания для более тонкого понимания механизма системы управления. Оно позволяет более четко осознать, что "системы управления могут рассматриваться как существенно нормативные. Анализ функций социальных норм показывает, что безотносительно к реализации норм управленческие действия теряют смысл. Рассмотрение управления как регуляции на основе воплощения функций социальных норм предоставляет возможность выяснить сущность его рациональной организации и основания для выяснения перспектив его развития.

Нельзя не отметить, что при всей теоретической значимости и практической полезности исследования проблемы функций социальных норм, она является недостаточно изученной, хотя эта проблема не была обойдена вниманием исследователей.

Исследуя вопрос о функциях социальных норм, надо иметь в виду, что способы выполнения нормами своего назначения, хотя и имеют объективный характер, далеко не всегда их можно уяснить целиком и полностью. Кроме того надо принять во внимание, что функции отдельной нормы и функций системы норм, регулирующих сходную деятельность, в состоянии ощутимо различаться как по характеру и масштабу проявления, так и по последствиям их выражения. Но еще более различаются функции социальных норм, предназначенных для регуляции существенно отличающихся видов деятельности. При всем том любые социальные нормы очевидно должны иметь и нечто общее в функциях. Это общее заключается в том, что в функциях выражается способность социальных норм опосредовать отношения людей. Благодаря нормам, эти отношения выступают в форме упорядоченного, активного взаимодействия людей между собой и с объектами окружающего мира.

Само функционирование социальных норм и соответственно содержание их функций находится в зависимости от того, какие виды отношений опосредуют те или иные нормы. Следует отметить, что установление функциональных различий норм дело не простое. Их нередко можно обнаружить, лишь обратившись к теоретическому анализу.

Содержание функций социальных норм находится в зависимости от ситуаций их реализации, и хотя ситуативность норм имеет пределы в своем влиянии на их функции, все же это влияние бывает настолько существенным, что его необходимо учитывать. Появление различий в содержании функций одних и тех же норм зависит как от количественных и качественных характеристик деятельности, так и от субъекта ее осуществления. Все богатство функций и весь организационный потенциал той или иной нормы может обнаружиться лишь в деятельности интеллектуально развитого и технически вооруженного человека. Однако зависимость содержания функций социальных норм от ситуации их применения не исключает наличия в них общего, устойчивого. Именно это и позволяет говорить о некоторой общей для всех совокупности функций социальных норм.

Размышляя об основаниях выделения функций социальных норм, надо иметь в виду, что в этом качестве могут выступить различные направления реализации их назначения и параметры проявления. Например, можно различать функции социальных норм по степени интенсивности их проявления, по их социальной значимости, по уровню соответствия направленности их реализации

тенденциям развития общества, по характеру проявления в них необходимости, закономерности и т.п.

Применительно к социальным нормам Е.М.Пеньков называет двуединую функцию: отражение действительности и воздействие на нее. Можно назвать первую из указанных функций отражательной, а вторую регулятивной (5, с.49).

В.Д.Плахов выделяет следующие функции социальных норм: обеспечения связей в группах, закрепления опыта, несения информации, регулирования (6, с.146). Функцию обеспечения связи в группах людей полезно назвать интегративной в виду того, что, опосредуя связи в группах людей и делая их средством сплочения их членов, она объединяет их в сообщество. Функции закрепления опыта и несения информации целесообразно обозначить соответственно как стабилизаторскую и информационную. Выделенную в этом перечне функцию регулирования поведения уместно назвать регулятивной.

Несколько лет спустя после публикаций Е.М.Пенькова и В.Д.Плахова Д.О.Кяхрик выделил следующие функции социальных норм: социализации, мотива поведения, основы оценки действий, ориентации, унификации поведения, канализации конфликтов, согласования интересов, социального конструирования, повышения результативности действий, социального контроля (4, с.12). Учитывая то, что некоторые из названных функций являются фактически частными по отношению к общим, не вошедшим в этот перечень, их можно объединить. Так функции мотива поведения, основы оценки действий и ориентации можно сумировать в одну функцию, которую уместно назвать ценностно-ориентирующей, функции же унификации поведения, канализации конфликтов, согласования интересов являются подфункциями более общей функции - стабилизирующей, а функции социального конструирования, повышения результативности действия, социального контроля фактически являются составляющими обобщающей их функции, которую можно назвать регулятивной.

Оставшуюся функцию - социализации правильнее наверное будет обозначить как функцию формирования социального субъекта, так как в ходе социализации по мере усвоения заложенных в нормах знаний и выработки на их основе навыков должного поведения он формируется как личность. Таким образом все обозначенные функции, в перечне, предложенном Л.О.Кяхриком, в виду их подчиненного положения по отношению к некоторым общим, сводятся к четырем: ценностно-ориентирующей, стабилизирующей или стабилизационной, регулятивной и функции формирования социального субъекта.

Если учесть предложения, сделанные разными авторами относительно классифицирования функций социальных норм, то напрашивается необходимость сведения их в некое единство в виде системы. Это может помочь преодолеть неполноту предлагаемых разными авторами сводок функций.

Подводя итог изложенному, можно выделить следующие функции социальных норм: регулятивную, ценностно-ориентирующую, отражательную, информационную, коммуникативную, прогнозирующую, стабилизаторскую, интегрирующую и функцию формирования социального субъекта. Применительно к нормам политических, правовых, моральных, эстетических и религиозных отношений, в качестве дополнительных функций к указанным выше, можно добавить мировоззренческую, заключающуюся в способности этих норм выступать средством фиксации элементов мировоззрения, а также функцию выражения идеологии, ее целей и ориентиров. Названные общие функции социальных норм способны проявляться в выражающих их подфункциях, которые конкретизируют действие этих общих функций.

Своеобразие проявления функций социальных норм, свойственных конкретному виду деятельности, может быть обусловлено конкретными историческими обстоятельствами их функционирования. Специфическое содержание функций социальных норм в состоянии быть следствием взаимодействия в механизмах регуляции различных нормативных образований, которые, взаимодействуя, могут усиливать одни функции и ослаблять другие.

Реализация многообразных функций социальных норм предполагает не только их усвоение людьми вплоть до выработки навыков поведения в соответствии с ними, но и нуждается в таком уровне развития духовной и материальной культуры общества и механизмов регуляции поведения людей, которые бы давали этим людям возможность следовать предложенным им нормам.

Sosial normalar: mahiyyəti və funksiyaları

Xülasə

İnsanlar müxtəlif məqsədlər üçün sosial normalar təyin edirlər. Sosial normaların funksiyalarının öyrənilməsi həm onların mahiyyətini, həm də məzmununu tənzimləmə əsaslarını dərk etmək, ictimai həyat proseslərini sürətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Sosial normaların aşağıdakı funksiyalarını ayırd etmək olar: tənzimləyici, dəyər yönümlü, əks etdirici, məlumatlandırıcı, kommunikativ, proqnozlaşdırma, sabitləşdirmə, inteqrasiya və sosial subyektin formalaşması funksiyası.

Social norms: essence and functions

Summary

People set social norms for different purposes. The study of the functions of social norms is of great importance both for a deeper understanding of their essence and content, and for understanding the nature and foundations of regulation, streamlining the processes of social life. the following functions of social norms can be distinguished: regulatory, value-orientating, reflective, informational, communicative, forecasting, stabilizing, integrating and the function of forming a social subject.

Рецензент: доц.Г.Э.Адыгезалова

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/63-68

Sultan Qurban oğlu Niftəliyev

Bakı, Azərbaycan

sultanniftaliyev95@gmail.com

MİLLİ İQTİSADİYYAT PERSPEKTİVİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ BİZNES MÜHİTİ İNKİŞAFININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: KOS, iqtisadiyyat, biznes, investisiya, ASC

Keywords: Small to medium business, Economy, Business, Investment, Open Joint Stock Company

Ключевые слова: Экономика, Бизнес, Инвестиции, Малый и средний бизнес, Открытое Акционерное Общество

GİRİŞ

Hər bir ölkənin biznes və investisiya mühitinin vəziyyəti həmin ölkənin xarici investisiyalar cəlb etmək və kiçik və orta müəssisələri inkişaf etdirmək qabiliyyətini müəyyən edən başlıca amildir. Transmilli müəssisələr sağlam biznes mühitinə malik, yəni xərclərin, gecikmələrin və riskin minimum səviyyədə olduğu ölkələrə investisiya yatırmağı üstün tuturlar. Bundan əlavə, kiçik və orta müəssisələrin inkişaf etmək şansı müxtəlif vergi və tənzimləmələrlə yüklənməmiş bir mühitdə daha yüksəkdir. Dünya Bankının veb-səhifəsində bu məsələ bu cür ifadə olunur: “Səmərəli investisiya mühiti hər bir ölkənin öz iqtisadi inkişafına təkan vermək strategiyasının zəruri dayəğıdır. Öz növbəsində, bu strategiya əməyin daha məhsuldar olması və kasıb insanların daha yüksək gəlir əldə etməsi üçün imkanlar yaradır”. Azərbaycanda da son dövrlərdə, xüsusən də 2014-cü ildən sonra “Post-neft dövrünün başlanğıcında” sahibkarlıq mühitinin inkişafı üçün bəzi mexanizmlər düşünülmüşdür. Bu baxımdan, bəzi KOS-ların yaradılması, müəssisələrin qeydiyyatı və vergilərin idarəedilməsində bəzi irəliləyişlər müşahidə olundu. Fərdi sahibkarlığın sayının artmasına baxmayaraq, KOS-ların ölkə iqtisadiyyatında rolu hələ də məhduddur, KOS-ların ümumi iqtisadiyyata əlavə etdiyi dəyər müzakirə məsələsidir.

Qlobal səviyyədə neftin qiymətinin azalması (ölkə iqtisadiyyatının əsasını neftin təşkil etdiyini nəzərə alaraq) KOS-ların inkişaf etməsi dövlətin prioritetinə çevrildi. Bəzi maneələr Azərbaycanda bu müəssisələrin inkişafına və effektivliyinə əsaslı təsir edir; bura misal olaraq – KOS-lara investisiya yatırımının az olması, maliyyə və vergi problemləri, maliyyə mənbələrinin əldə edilməsinin çətin prosedur olması (xüsusən, banklardan kreditin alınması prosesində), yetərsiz informasiya və texnologiya mənbələri, dövlət fondlarının regionlar arasında qeyri-bərabər paylanması, bazar infrastrukturunda çatışmazlıqlar və hazırkı qanunvericilikdə olan bir çox problemlər. Bütün qeyd olunan amillər bütövlükdə ölkədə biznes qurarkən nəzərə alınmalıdır.

METOD

Bu tədqiqat kəmiyyət və keyfiyyət metodlarının paralel istifadəsi vasitəsilə aparılmışdır. Təsviri, modelləşdirmə, müqayisə, analiz, statistik, sistem və ümumiləşdirmə də daxil olmaqla bir neçə metod eyni anda istifadə edilmişdir. İlk tədqiqat zamanı, biznesin qurulması, biznes mühit amilləri və onların təhlili, KOS sektorunun ümumi dinamikası müxtəlif informasiya mənbələrinə istinad edilərək təhlil edilmişdir və müxtəlif ölkələrdə kiçik və orta müəssisələrin inkişaf səviyyəsinin statistik vəziyyəti təsvir edilmişdir. Tədqiqatın təhlil hissəsində müxtəlif ölkə və regionlarda kiçik və orta ölçülü müəssisələrin sinifləşdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin sonrakı inkişafına mane olan amillər, sahibkarlığı genişləndirilməsi imkanları və bugünədək edilmiş təşəbbüslər izah edilmişdir.

TƏHLİL

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda kiçik sahibkarların inkişafı diversifikasiya, məşğulluq, yerli istehlak məhsulları ehtiyacının yerli resurslar hesabına qarşılınması, idxaldan asılılığı azaltmaq davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün bir vasitəçi kimi olduqca vacibdir, bu mənada Kiçik və Orta Sahibkarlıq formasında sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlığın əsas və ilkin forması olaraq görülməlidir. Azərbaycan dövlətinin bugünkü əsas diqqəti qeyri-neft və ticarət sektorunun genişləndirilməsi üçün şərtlərin yaradılmasındadır, bu baxımdan diversifikasiya önəmlidir. Diversifikasiyanın özəyi sahibkarlıq üçün uyğun ətraf mühitin stimullaşdırılması və yaradılmasıdır və bu Azərbaycan üçün bir çox səbəbdən önəmlidir. İlk olaraq, neft və qazın sürətlə azalan qiymətini nəzərə alsaq, ölkə iqtisadiyyatında neft və qaz istehsalının taleyi artan bir qeyri-

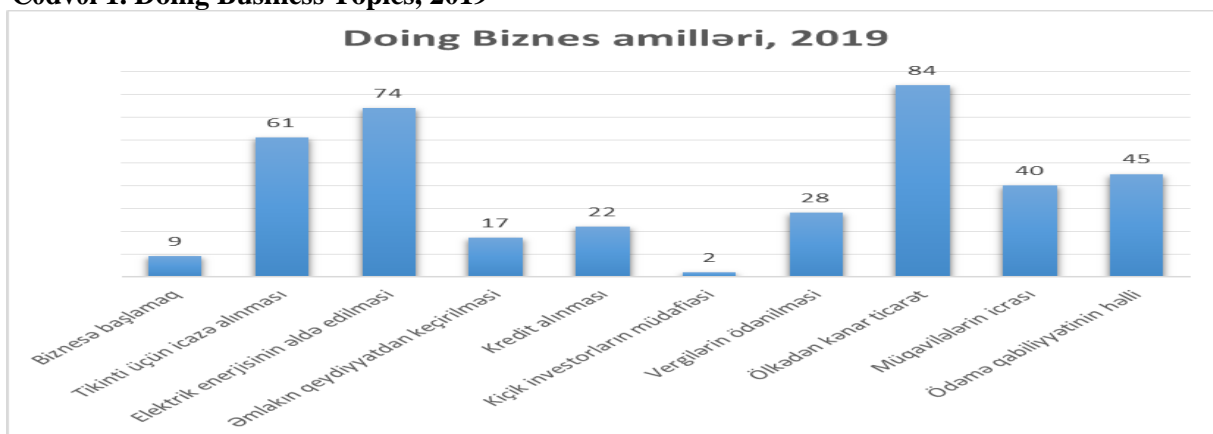
müəyyənliklə üz-üzədir. İkincisi, ölkənin iqtisadi vəziyyətindəki geriləmə göstərir ki, neft və qaz sektorundan asılılıq azaldılmalıdır ki, onların mənfi təsirləri də yüngülləşsin. Əlavə olaraq, neft və qaz sektoru kapital tələb edən sahədir, belə ki, iş yeri yaradılmasında və məşğulluqda az təsiri vardır; halbuki, digər tərəfdən qeyri-neft sektoru ölkənin inkişafına, məşğulluğun artırılmasına birbaşa təsir etməkdədir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, KOS-ların məşğulluqda, rəqabətdə, davamlılıqda və ümumiyyətlə iqtisadi artımda zəruri təsiri vardır. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycanda KOS-lar üçün uyğun mühitin yaradılması və inkişafı əsas prioritet olmalıdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və diversifikasiyası Azərbaycan Hökumətinin inkişaf planları arasında əsas prioritetlərindəndir. Bu sahədə sahibkarlara dəstək olmaq məqsədi ilə dövlət bir çox islahatlar icra etmişdir. Lakin, digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda KOS-ların əlavə etdiyi dəyər daha aşağıdır. Məsələn, İnkişaf etmiş ölkələrdə KOS-ların əlavə etdiyi dəyər 50 % olmasına baxmayaraq, ölkəmizdə bu rəqəm 2016-cı ildə sadəcə 4 % olmuşdur. Eyni zamanda, digər MDB ölkələri ilə müqayisədə etdiyimizdə Azərbaycanda məşğulluqda KOS-ların payının tam ürəkaçan olmadığını görürük. Gürcüstanda ÜDM-də KOS-ların payı 43%, Ermənistanda 42%, Ukraynada isə 58% faiz olmuşdur. Lakin 2016-cı ilin göstəricilərinə əsasən Azərbaycanda bu 4 % olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, kiçik və orta ölçülü müəssisələr bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır, yerli xammal materialları ilə daxili bazarı zənginləşdirmək, əhəlinin yaşayış standartlarını yüksəltmək, yeni iş yerləri açmaq və məşğulluğun səviyyəsini artırmaq, sərbəst rəqabət mühiti yaratmaq və digər sosial-iqtisadi problemlər fəvqəladədir.

Dünya Bankı tərəfindən yayımlanan “Doing Business” – Biznes mühitinin ümumi göstəricilərinin reytingi hesabatlarına istinadən Azərbaycan Doing Business 2019-da son üç ildə 40 pillə irəliləyərək 25-ci yerdə qərarlaşmışdır (Tradingeconomics.com/ Dünya Bankı). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan 2018-ci il hesabatında 57-ci, 2017-ci ildə isə 65-ci yerdə olmuşdur. Ölkəmiz bu ilin reytinglərində Rusiya Federasiyası kimi böyük iqtisadiyyatı olan dövləti (31-ci) və həmçinin Polşanı (33-cü) da geridə qoymuşdur. Eyni zamanda ayrı-ayrı göstəricilər üzrə nəzər saldıqda Azərbaycanın biznes mühiti amillərini necə inkişaf etdirdiyini görmək olur.

Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın real vəziyyəti. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2017-ci ilin nəticəsi üçün verilən məlumata görə iqtisadiyyatın bütün sektorlarındakı müəssisələrin ümumi sayı 865 820 olmuşdur. 2016-cı illə müqayisədə müəssisələrin sayı 73 056 vahid artmışdır. Verilən göstəricilərə əsasən, bütün müəssisələrin 54%-i Bakı şəhərində, 46% isə ölkənin digər regionlarında qeydiyyatdadır. Azərbaycanda fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yaratmadan) və hüquqi şəxslər sahibkarlıq fəaliyyətində iştirak edə bilər; fərdlər, fərdi sahibkarlar sayılacaqlar, hüquqi şəxs kimi isə ümumi ortaqlıq, Məhdud Ortaqlıq, MMC və Açıq Səhmdar Cəmiyyətləri kimi çalışa bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarları sayı 794 441 nəfərdir. Aşağıdakı qrafikdən görüldüyü kimi bu rəqəm ildən-ilə artmaqdadır:

Cədvəl 1. Doing Business Topics, 2019

Mənbə: Dünya Bankı, Doing Business Database 2019

Link: <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/a/azerbaijan/AZE.pdf>

Belə ki, 2017-ci ilin biznes mühiti göstəricilərinə əsasən Azərbaycan, sorğu keçirilmiş 189 ölkə arasında kredit əldə edilməsi göstəricisinə görə 118-ci idi və bunu ümumilikdə yaxşı bir göstərici hesab etmək olmazdı. Lakin hazırkı biznes mühiti göstəricilərimizdə məhz bu amil üzrə Azərbaycan 22-ci yeri tutur, hansı ki, bu da ölkədə biznesin başladılması zamanı maliyyə mənbələrinin tapılmasının asanlaşdığını sübut edir. Buna nail olmaqda 07.12.2016-cı il tarixli “Kredit büroları haqqında Azərbaycan Respublikasının

Qanunu" qəbul edilməsinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu qanun sahibkarların kredit əldə etməsi üçün məlumat bazasının formalaşdırılması, daha sabit maliyyə sisteminin qurulması məqsədilə qəbul edilmişdir. Hüquqi məhdudyyətlər. Həmçinin, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən sahibkarlar hüquqi şəxslərdən daha çox fərdi sahibkarlar kimi qeydiyyatdan keçməyi üstün tuturlar. Sözügedən müşahidə bir neçə şəkildə izah edilə bilər:

1. Qeydiyyatdan keçmə prosesi. Qeydiyyat prosesi fərdi sahibkarlara hüquqi şəxslərə nisbətən asandır;

2. Qeydiyyat, lisenziya və icazələr kimi xərclər fərdi sahibkarlar üçün aşağı qiymətdədir;

3. Vergi müfəttişliyi və nəzarət. İş adamlarının fikrincə, fərdi sahibkarlar yerli və regional filiallar tərəfindən daha az yoxlanılır, çünki nazirlik və idarələrin qərargahında qeydiyyatdan keçmiş fərdi sahibkarların siyahısı yoxdur.

4. Hüquqi şəxslər nazirlik və təşkilatların qərargahında qeydiyyatdan keçməlidirlər; Buna görə də, bu dövlət strukturları tərəfindən mütəmadi olaraq yoxlanılır;

Digər mühüm hüquqi maneə yoxlama ilə bağlıdır. Tədqiqatlar əhəmiyyətinə baxmayaraq, sahibkarlar və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün böyük maneələr ola bilər. Təftişlərin tənzimlənməsini tənzimləyən qanunvericilikdə çatışmazlıqlar sahibkarlıq üçün böyük problemdir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən irəli sürülən irəliləyişlərin monitorinqi və icazələrin və lisenziyaların mərkəzləşdirilmiş reyestrləri kimi yoxlamalar və icazələr ilə bağlı hüquqi çərçivədə son vaxtlar irəliləmələrə baxmayaraq, gözlənilən kimi effektiv deyil. Şəffaflıq və müəyyənlik artırılmalıdır; hökumət, bütün müəssisələrə obyektiv, şəffaf və əlçatan olmalı olan qanuni qurulmuş metod və hədəflərə riayət etməlidir (www.yoxlama.gov.az/).

Azərbaycanda sahibkarlara dəstək xidməti. Azərbaycan Respublikasının Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi və digər ictimai qurumları Bakıda və ölkənin regionlarında, eləcə də "Açıq qapılar" günü və vətəndaş forumlarında sahibkarlarla mütəmadi görüşlər təşkil edirlər. Lakin bu cəhdlərə baxmayaraq, bu məsləhətləşmələr və ya onların nəticələri barədə heç bir sistematik məlumat yoxdur.

Son vaxtlar Azərbaycanda yeni şirkətlərin qeydiyyat proseduru yaxşılaşdırılıb və Dünya Bankının "Doing Business 2017" hesabatının göstəricilərinə əsasən "Biznesə başlama" sadəliyinə görə 5-ci yeri tutub. Lakin son ilin, 2019-cu ilin göstəricisinə əsasən Azərbaycanda Biznesə başlatma Doing Business 2019 hesabatına əsaslanan məlumatlara görə, bir işə başlamaq üçün 3 əməliyyat tələb olunur, həm kişi, həm də qadınların sərf etdiyi zaman 3.5 gündür. Kişilər və qadınların hər birində adambaşına düşən gəlirlərin 1.3% xərclənir. Fərdi sahibkarlar üçün qeydiyyat pulsuzdur və şirkətlərin qeydiyyatdan keçməsi prosesi üç gün yarım davam edir. Sahibkarlar Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin (ASAN xidmət mərkəzləri) "vahid dayanacaq" xidmətində qeydiyyatdan keçə bilərlər. Eyni zamanda, icazələr və lisenziyalar haqqında məlumat almaq lazımdırsa, "www.icazeler.gov.az/" adlanan hökumət tərəfindən yaradılmış bir sayt var.

Azərbaycan hökumətinin 2016-cı ilədək KOS-a aid bir strategiya və ya proqramı yox idi. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanına əsasən 6 dekabr 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta müəssisələrdə istehlak mallarının istehsalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi" yaradılmışdır ("Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta müəssisələrdə istehlak mallarının istehsalı üzrə" Strateji Yol Xəritəsi - Strateji hədəf 4. Əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi).

Bu yol xəritəsi ölkənin iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətliliyi, əhatə dairəsi və davamlılığı təmin etmək üçün ölkə miqyaslı tədbirlər çərçivəsində hazırlanmışdır. Eyni zamanda, sahibkarlığın inkişafı və əlaqəli sahələr üzrə yoxsulluğun azaldılması proqramı (2008-2015), Qida Təhlükəsizliyi Proqramı (2008-2015), Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Proqramı (2014-2018) və Azərbaycan Sahibkarların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə 2020-ci il İnkişaf Konsepsiyası kimi bir sıra dövlət proqramları yaradılmışdır. Bu cür geniş strategiyanın hazırlanması siyasətin bölünməsinin qarşısını almağa və dövlət və qeyri-hökumət arasında koordinasiyanın artırılmasına meyilli olacaqdır.

Eyni zamanda, iki il müddətinə sahibkarlıq sahəsində yoxlamaların dayandırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün lisenziya və icazələrin sayının azaldılması, ödəniş məbləğinin azaldılması, sadələşdirilmiş bir sıra işlər görülmüşdür, həm də bu sahədə elektron portalın yaradılması, sahibkarlar hüquqlarının müdafiəsi üzrə Apelyasiya Şuralarının yaradılması, "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi (qeydiyyatdan keçmə müddəti 53 gündən 3-7 günədək azaldılıb və prosedurların sayı 13-dən 5-dək azalıb), həmçinin, ölkə daxilində tranzit yüklərin daşınması, 7 il müddətinə vergi və gömrük güzəştlərinin verilməsi üçün yeni müəssisələr. ölkədə idxal əməliyyatları zamanı gömrük prosedurlarını asanlaşdırmaq üçün elektron poçt xidmətlərinin gücləndirilməsi, lazımi sənədlərin və prosedurların sayını minimuma endirmək idxal-ixrac əməliyyatları

zamanı, gömrük sərhədindən mal və nəqliyyat vasitələrini daşımaq üçün beynəlxalq təcrübədə mövcud olan "yaşıl dəhliz" və digər sistemlərin yaradılması, dövlət orqanlarında sahibkarların müraciətlərinə birbaşa cavab verən, məlumat və məsləhət verən xidmətlər və s.

Eyni zamanda, Azərbaycan dövlət strukturlarında aydınlıq, etibarlılıq, məsuliyyətin artırılması və ictimaiyyətin siyasətin hazırlanmasında iştirakını artırmaq üçün "Açıq Hökumətin Təşviqi və Korrupsiyaya qarşı Mübarizə (2012-2015)" üzrə iki "Milli Fəaliyyət Planı" həyata keçirmişdir. Ancaq bu strategiyaya baxmayaraq Azərbaycanda korrupsiya halları hələ də müşahidə olunur və qanunvericilik baxımından heç bir rəsmi çərçivə mövcud deyil. Yuxarıda göstərilən siyahıdan göründüyü kimi, Azərbaycanda KOS-ların dəstəklənməsi və qanunvericilik sistemində mövcud olan boşluqları aradan qaldırmaq üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirilmişdir; lakin bəzi yeniliklər hələ də edilməlidir.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatını, onun inkişafını biznes mühiti və sahibkarlıq fəaliyyəti olmadan təsəvvür etmək çətindir. Qeyd etdiyimiz kimi biznes və onun mühüm istiqaməti olan sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir, çünki onlar iqtisadi artım tempini, ümumi daxili məhsulun strukturunu və keyfiyyətini müəyyən edir və biznesin inkişafı demokratik prinsiplərə və azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafına kömək edir.

Biznesi onu əhatə edən mühitdən kənarında düşünmək qeyri-mümkündür. Biznes mühiti daxili və xarici mühit (xarici mühit amilləri isə öz növbəsində biznesə təsir dərəcəsinə görə birbaşa (mikromühit) və dolayı (makromühit) olmaqla iki yerə bölünür.

Öyrəndik ki, biznes fəaliyyətinin xarici mühiti müəssisələrin fəaliyyətinə təsir edən və onun müvafiq reaksiyasını tələb edən ətraf mühitin bütün amilləri, biznesin daxili mühiti isə özünü idarəetmə prosesində, daxili planlaşdırmada, məhsulun istehsalı və hazır məhsulun satışı prosesində göstərir.

Eyni zamanda tədqiqat işində biznesin müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarından bəhs olundu. Bu zaman hüquqi şəxs yaratmadan vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti, kommertiya təşkilatları və onların müxtəlif formaları haqqında müxtəlif məlumatlar verildi. Özəlliklə də biznesin əsas forması hesab olunan Kiçik və Orta Müəssisələrin və onların iqtisadiyyatda rolunun bəhsinə tədqiqat işində geniş yer verilmişdir.

Bildiyimiz kimi müəyyən bir fəaliyyəti həyata keçirmək üçün müxtəlif resursların olması vacibdir. Biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün də biznes mühiti bəzi resursların olmasını tələb edir ki, bu resurslar haqqında da ətraflı danışılmış, onların biznes fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti vurğulanmış və onların istifadə qaydaları haqqında geniş izahlar verilmişdir.

Hər bir biznes sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edilir. Ölkəmizdə də tətbiq olunan və gələcəkdə tətbiq olunması nəzərdə tutulan bir sıra mexanizmlər mövcuddur ki, biz bunlar sırasına daxil olan azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi, səmərəli vergi sisteminin təşviq edilməsi, dövlət xidmətlərinin çevikliyinin və səmərəliliyinin artırılması, azad ticarət sazişlərinin bağlanması, texniki tənzimləmə və milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğun formalaşdırılması, onların biznes mühitində dəstək istiqamətində tətbiq edilməsi, Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə Komissiyanın yaradılması, biznesin təşkilinin asanlaşdırılması üçün mövcud islahatların sürətləndirilməsi və beynəlxalq reytinglərdə mövqelərin yaxşılaşdırılması, statistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, yaxşı idarəetmə və effektiv stimullar vasitəsilə birbaşa xarici investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi qaydaları haqqında dissertasiya işində müfəssəl məlumat verilmişdir.

İqtisadi sistemdə mühüm rol oynayan faktorlardan biri də sahibkarlıq fəaliyyətidir ki, hər bir ölkə qanunvericiliyində bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılır. II Fəsilə də ölkəmizdə bu sahədə görülmüş işlər, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olacağından bəhs edilərək, bunun üçün qəbul olunan proqramlar, qanunlar barəsində danışılmışdır.

Azərbaycan Hökuməti son bir neçə il ərzində biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində bir sıra ciddi addımlar atmış, vacib qanunları qəbul etmiş, müvafiq institutları gücləndirmişdir ki, bu da sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı sisteminin optimallaşdırılmasına, lisenziya sisteminin, mülkiyyət münasibətlərinin, vergilərin ödənilməsinin və müqavilə öhdəliklərinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsinə imkan vermişdir. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və Dünya Bankının "Doing Business" reytingində öz yerini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan işgüzar fəaliyyətlə məşğul olmanın asanlığı baxımından dünyanın 25-cü ölkəsidir. Bu səylərin və islahatların bir qismi onların son benefisiarı olan sahibkarlara öz müsbət təsirini artıq göstərməyə başlasa da, digərlərinin əsl təsirinin

özünü büruzə verməsi üçün bir qədər vaxt lazım gələcək. Bu istiqamətlərdə rəsmi dövlət orqanları müasirləşdirmə, sadələşdirmə və islahatlar sahəsində hələ çox işlər görməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
3. Tradingeconomics.com/ Dünya Bankı
4. "Doing Business 2019" hesabatı
5. www.yoxlama.gov.az/
6. "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta müəssisələrdə istehlak mallarının istehsalı üzrə" Strateji Yol Xəritəsi - Strateji hədəf 4. Əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi

CƏDVƏL

1. Doing Business Topics, 2019

Comparative Analysis of Business Environment Development within the National Economic Perspectives Summary

Favorable business environments in the European Economic Cooperation Area are security and cooperation, macroeconomic stability based on cost-effective policies, good governance and rule of law, sufficient institutional and human factors, and well-developed financial and physical infrastructure. It is important to note that the business environment is a prerequisite for the development of small and medium-sized businesses, which are the main pillar of the business and attracting sufficient investment. A high-cost, unsatisfactory and risky business environment is slow in economic development, which can scare off investors, especially foreign investors. Given that, in developing and transition economies, Foreign Direct Investment is the main source of funding, and analysis of the business environment for SMEs and emerging startups is very important. There have been some mechanisms in Azerbaijan that have recently been developed, especially after 2014 - at the beginning of the post-oil era. In this regard, there has been some progress in the establishment of some SMEs, business registration and tax administration. Despite the growing number of private businesses, the role of SMEs in the country's economy is still limited, and the value added by SMEs to the overall economy is a matter of debate.

Reducing oil prices globally (taking into account that oil is the basis of the country's economy) the development of SMEs has become a priority of the state. Some barriers have a major impact on the development and efficiency of these businesses in Azerbaijan; Examples include low investment in SMEs, financial and tax problems, difficult access to financial resources (especially in the process of obtaining bank loans), insufficient information and technology resources, uneven distribution of state funds among regions, and market infrastructure shortcomings and many problems in the current legislation. All these factors should be taken into account when building a business in the country as a whole.

Сравнительный анализ развития бизнес-среды в рамках национальных экономических перспектив Резюме

Благоприятной деловой средой в зоне Европейского экономического сотрудничества являются безопасность и сотрудничество, макроэкономическая стабильность, основанная на рентабельной политике, надлежащем управлении и верховенстве закона, достаточных институциональных и человеческих факторах и хорошо развитой финансовой и физической инфраструктуре. Важно отметить, что бизнес-среда является предпосылкой для развития малого и среднего бизнеса, которые являются основной опорой бизнеса и привлекают достаточные инвестиции. Высокая стоимость, неудовлетворительная и рискованная деловая среда замедляют экономическое развитие, что может отпугнуть инвесторов, особенно иностранных. Учитывая, что в развивающихся странах и странах с переходной экономикой прямые иностранные инвестиции являются основным источником финансирования, и анализ деловой среды для МСП и новых стартапов очень важен. В Азербайджане были некоторые механизмы, которые были недавно разработаны, особенно после 2014 года - в начале постнефтяной эры. В этом отношении был достигнут определенный прогресс в создании некоторых МСП, регистрации предприятий и налоговой администрации. Несмотря на растущее число частных

предприятий, роль МСП в экономике страны по-прежнему ограничена, и добавленная стоимость МСП для экономики в целом является предметом дискуссий.

Снижение мировых цен на нефть (учитывая, что нефть является основой экономики страны) развитие МСП стало приоритетом государства. Некоторые барьеры оказывают серьезное влияние на развитие и эффективность этих предприятий в Азербайджане; В качестве примеров можно привести низкие инвестиции в МСП, финансовые и налоговые проблемы, затрудненный доступ к финансовым ресурсам (особенно в процессе получения банковских кредитов), недостаточные информационные и технологические ресурсы, неравномерное распределение государственных средств между регионами и рыночная инфраструктура. недостатки и множество проблем в действующем законодательстве. Все эти факторы необходимо учитывать при построении бизнеса в стране в целом.

Rəyçi: prof.M.Hüseynov

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/69-73

Rakim Zülal oğlu Haqverdiyev

Bakı, Azərbaycan

rakim22041996@gmail.com

QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN EFFEKTİV TƏNZİMLƏNMƏSİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN PRIORİTET İSTİQAMƏTİ KİMİ

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, iqtisadiyyat, maliyyə, diversifikasiya, siyasət

Keywords: non-oil sector, economy, finance, diversification, policy

Ключевые слова: нефтегазовый сектор, экономика, финансы, диверсификация, политика

GİRİŞ

Ölkəmizdə sahibkarlığın, xüsusilə kiçik sahibkarlığın inkişafına və əhəlinin məşğulluq vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına maliyyə yardımı göstərmək məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılmışdır və bu fond vasitəsilə çoxsaylı bizneslər üçün müxtəlif kreditlər ayrılmaqla onların inkişafına yardım edilmişdir. "Azərbaycan

Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 13 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təkmilləşdirilmişdir. "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 13 oktyabr tarixli, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi "Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri", kiçik kreditlərin həddi 50 min manata (müddəti 3 ilədək), orta ölçülü

kredit limitinə isə 500 minə qədər manata (5 il), 10 milyon manata qədər (10 il) qədər müəyyən edilmişdir. Kreditlər üzrə güzəşt müddəti kreditin qüvvədə olma müddətinin ilk ½ dövrünü əhatə edir.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlaşdırılmış inkişafının təmin edilməsi, əhəlinin maddi və sosial rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətin əksər istiqamətlərdə tərəqqisini sürətləndirmək, inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması naminə iqtisadiyyatı şaxələndirmək, neft gəlirlərinin ümumi səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi və onun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi indiki mərhələdə qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir. Hazırda qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi hökumətin iqtisadi siyasəti üzrə ən vacib, prioritet məsələni təşkil edir. Ölkənin ÜDM üzrə qeyri-neft sektoruna düşən pay üstünlük təşkil etsə belə, ixracda hələ ki, neft-qaz faktoru öz mütləq dominantlığını qoruyub saxlayır. Dünya birjalarında neftin qiymətində baş verən oynama və qeyri-sabitlik, xüsusilə də, 2017-ci ildən etibarən neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi, ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi və tələyüklü problemlər yaratmışdır. İxracda neftdən asılı olmaq ölkəmizə valyuta daxil olmalarında qeyri-neft sektorunun ümumi rolunu məhdudlaşdırmışdır.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda davamlı və ardıcıl inkişafa nail olmaq və sözügedən sahədə mövcud olan problemləri aradan qaldırmaq, habelə, ayrı-ayrı sahələrin differensial inkişafını təmin etmək üçün məqsədəuyğun və müvafiq tədbirlər planı hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Qeyri-neft sektoruna əcnəbi və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, istehsalda müasir texnoloji avadanlıqlarda istifadə edilməsinə şəraitin yaradılması və intensiv, mütərəqqi metodların istehsalda tətbiq olunmasının stimullaşdırılması, bazara çıxarılaçaq məhsul və ya xidmətlərin xalis keyfiyyətinin beynəlxalq standartlar və normalara uyğunlaşdırılması, dünya maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarının yetərinə genişləndirilməsi, qanunvericilik və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə təminatı verilməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli kreditlər ayrılması və s. kimi mühüm tədbir və islahatlar qeyri-neft sektoru üzrə mövcud problemlərin həll olunmasında mühüm rol oynamaqdadır. Hazırda qeyd edilən bütün bu tədbirlər planlı və məqsədəuyğun şəkildə dövlətin nəzarəti və köməyilə həyata keçirilir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin genişləndirilməsinə zəmanət vermək məqsədilə sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş və Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet problemlərini həll etmək üçün tələb olunan vəzifələr daha güzəştli kreditlərin daha məqsədəuyğun layihələrə yönəldilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. 2002, 2004, 2005, 2006, 2009-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları əsasında Fondun statusu və aktivlərinin istifadəsi qaydalarının təkmilləşdirilmişdir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun hesabına güzəştli maliyyələşdirilmiş mexanizmin tətbiqi ilə xarakterizə olunan sahibkarlığın dövlət maliyyələşdirilməsi mexanizmini kiçik və orta müəssisələrin maliyyə ehtiyacları üçün real mənbə kimi formalaşmışdır. Fondun aktivləri hesabına regionlarda istehsalın və emal

sahələrinin artırılması istiqamətində, o cümlədən turizmin inkişafına yönəldilmiş kreditlərin həcmində nisbətən artım müşahidə olunur. Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini qanunvericiliklə bağlı Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətləri üzrə maliyyələşdirmək;
- Maliyyə bazarlarından resursları cəlb etmək və müvafiq kredit mənbələrinin formalaşdırılması üçün tədbirlər görmək;
- Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsinə verilmiş aktivlərin effektiv və məqsədyönlü istifadə edilməsi və bu məqsədlə monitorinqin aparılması qaydalarını müəyyən etmək;
- Ekspertizanın maliyyələşdirilmiş investisiya layihələrini həyata keçirmək, sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarından irəli gələn investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini təşkil etmək;
- İntestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsini və güzəştli kreditlərin alınması üçün investisiya layihələrinin tərtib edilməsi üzrə minimum tələbləri müəyyənləşdirmək;
- Sahibkarlıq subyektləri üçün zəruri olan hüquqi, iqtisadi və digər məlumatların toplanmasına və yayılmasına, bazar konyunkturasının öyrənilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinə aid proqramların və investisiya layihələrinin hazırlanmasına rəhbərlik etmək.

METOD

Tədqiqat işində toplanan məlumatların analizi üçün statistik müşahidə metodu və statistik məlumatların analizi metodundan istifadə edilmişdir ki, bu da nəticədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi sahəsində əldə olunan nailiyyətləri və uğursuzluqları müəyyən edərək sözügedən sahənin hazırkı durumu, inkişafı və gələcək perspektivləri haqqında real fikirlər yürütməyə və bu fikirlərin əsasında müəyyən nəticə çıxarmağa imkan verir.

ANALİZ

Azərbaycan sənayesinin əsası neft üzərində qurulmuşdur, lakin qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ayrılan kreditlər sayəsində qeyri-neft sənayesi üzrə ixrac həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Lakin Azərbaycanın neft sektoru da öz inkişafında davam etməkdədir. Yüz ildən artıqdır ki, neft-qaz sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm hissəsidir. Amma dünya iqtisadiyyatı dəyişdikcə, Azərbaycanda da qeyri-neft sektoru getdikcə daha vacib rol oynayır. Hökumətin başladığı yeni sənaye siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatını şaxələndirmək, ölkəni neft və qaz gəllirlərinə daha az asılı etmək, özəl sektorun rolunu artırmaq və qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf trendini yaratmaq məqsədi daşıyır. Son illərin yeni təşəbbüsləri bir sıra əhəmiyyətli nəticələr əldə etmişdir. Məsələn, son on il ərzində maşınqayırma sənayesi istehsalın 15 qat artmışdır və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda bu artım 21,5% təşkil etmişdir.

Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində yaradılan əlavə dəyərin artma tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətə yüksək olmuşdur. 2017-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları sahəsində 7.7%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində 2.5%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində 7.2%, turistlərin yerləşdirilməsi və

ictimai iaşə sahəsində 7.4%, informasiya və rabitə sahəsində 4.9%, sosial və digər xidmətlər sahəsində isə 0.6% artım qeydə alınmışdır.

2018-ci ilin I yarımilə ərzində qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11.2% artaraq 1726.6 mln. manata çatmışdır. Hesabat dövründə yaradılmış ÜDM-də qeyri-neft sənayesi xüsusi çəkisi 4.8%, qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi isə 8.4% təşkil etməklə, sənayedə yaradılan əlavə dəyəri üzrə qeyri-neft sənayesinin payı 9.9%-a çatmışdır.

Enerji sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının ən böyük hissəsidir. Enerji sektoru ölkənin iqtisadi artımına böyük töhfə vermişdir. Bu sektor investisiyaların əsas alıcısıdır, xüsusilə də ÜTT və müasir texnologiyaların. Nəticədə, Azərbaycan ümumi enerji tələbatının 100% -ni yerli mənbələrdən təmin edə bilir. Ölkə energetika sektorunda xarici resurslardan asılı deyil. Azərbaycan neft, təbii qaz və elektrik enerjisi ixrac edir. Bununla yanaşı, Azərbaycan 2017-ci ildə Enerji İnkişaf İndeksi üzrə 36-cı yerdə qərarlaşmışdır. Bu, bir ölkənin enerji arxitekturasının iqtisadi artımını, enerji təchizatı və istehlakının ətraf mühitə təsirini və enerji tədarükünün təhlükəsiz, əlçatan və müxtəlif olmasını göstərən bir göstəricidir. Azərbaycanda enerji sektoru üç əsas elementdən ibarətdir: neft və qaz hasilatı, şərti elektrik enerjisi istehsalı və bərpa olunan enerjilərin istifadəsi.

Qlobal kontekstdə kənd təsərrüfatı sektorunun əhəmiyyəti inkar edilə bilməz. ÜST- nin məlumatına görə, əkinçilik istehsalının artmasına baxmayaraq, artan istehsal əhalinin tələbatını təmin edə bilmir. Buna görə, kənd təsərrüfatı sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsidir. 1995-2015-ci illərdə Azərbaycanda faktiki qiymətlərlə ümumi əkinçilik istehsalı 7,7 dəfə artmışdır. Ümumdünya İstehsalat indeksi sayına görə, Azərbaycan qlobal göstəricilərə görə orta hesabla yuxarıdır. Kənd təsərrüfatı sektoru da Azərbaycanın ÜDM-də öz payını artırır. 2010-2015-ci illərdə kənd təsərrüfatı sektorunun payı 5,5% -dən 6,2% -ə qədər artıb.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında təbii üstünlüklərə malikdir. Ölkə, nəmli subtropik iqlimdən yarım arktikədək dəyişən on bir iqlim zonasından 9-na malikdir. Kür çayı ölkəni bölür və Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarının dağlıq bölgələrindən olan su və alüvit yataqları ilə bəslənir. Azərbaycan pambıq, çay, tütün və fındıq da daxil olmaqla, bir çox sahələrdə ixtisaslaşmışdır, nadir hallarda bitki yetişdirilməsi də aqrar təsərrüfatın əsasını təşkil edir. Azərbaycan çəhrayı üzüm və xurma kimi potensial qiymətli məhsullar istehsal edir. Bu məhsulların istehsalının yüz faiz hissəsi əkinçilik ərazilərinin üçdə birini (1,433 min ha) təşkil edən suvarma torpaqlarından asılıdır. Azərbaycan Rusiyanın ən böyük istehlakçı bazarları (dünyanın ən böyük alma alıcıları) və Yaxın Şərq ilə yanaşı, strateji mövqeyi Azərbaycana ixrac yönümlü istehsal üçün uyğunluq təşkil edən digər ölkələrlə də alış-veriş edir. Bu potensialı yerinə yetirmək üçün hökumət "Made in Azerbaijan" kampaniyası vasitəsilə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının qlobal profilini artırır. Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının fermerləri, proessorları və treyderləri üçün çoxsaylı təşviq proqramları təqdim edir. Vergi və gömrük istisnaları, subsidiyalar və endirimlər bura daxildir. Xüsusilə, onlar yanacaq və motor yağları, mineral gübrələr, buğda toxumu, mal- qara və bitki məhsullarının sığortalanmasını əhatə edir.

Hökumətin iqtisadiyyatı diversifikasiya etmək siyasətinə ərzaq emalı sənayesinin inkişafı da daxildir. 2005-2015-ci illərdə ərzaq məhsullarının istehsalı 2,3 dəfə, içki istehsalı isə 2,7 dəfə artmışdır. Azərbaycanda ərzaq emalı sənayesi dörd əsas seqmentdən ibarətdir: ət emalı, süd məhsulları istehsalı, içki istehsalı, meyvə və tərəvəz emalı və konservləşdirilməsi. 2016-cı ildə içkilərin ümumi istehsalı 3.4 milyon tondan çox olmuşdur. Bu sektor bir çox orta və böyük şirkətlərin qablaşdırma və pərakəndə satışının əsas proseslərini həyata keçirərkən, istehsalda məşğul olan çoxsaylı kiçik müəssisələrlə də xarakterizə olunur. Azərbaycan MDB-nin 270 milyon istehlakçısı ilə sərbəst ticarət imkanına malikdir və İran və Yaxın Şərq kimi geniş ərazilərin "istifadə edilməmiş" bazarlarına çıxış üçün infrastrukturunu yaxşılaşdırmışdır. Yeyinti sənayesi bu bazarları təmin etmək üçün yaxşı yerləşmişdir. Hökumət beynəlxalq ixrac standartlarını yaxşılaşdırmaq üçün çalışır. Azərbaycan Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının (ISO) üzvüdür. Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq üçün hazırlıq prosesini davam etdirir və Avropa İttifaqı qaydalarına yaxınlaşdırmağı nəzərdə tutan Kodeks Alimentarius-a qoşulmuşdur. Bundan əlavə, keyfiyyət infrastrukturunun davamlı inkişafı ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Yeni yaradılan Qida Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Agentliyi, Codex Alimentarius, o cümlədən beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi standartlarının tətbiqi olunması bu islahatlara daxildir.

Azərbaycan tekstil sənayesi, ipərimə və toxuculuq mədəniyyəti uzun bir tarixi kökə və ənənəyə malikdir. Bu, yüksək məhsuldarlığı olan etibarlı pambıq istehsalı üçün zəruri iqlim və torpaq şəraitinə malik olmaqla əlaqədardır və bu gün sənayenin pambıq, ipək və tut məhsullarına yönəldilməsi nəticəsində sözügedən sahə daha da inkişaf edir. Pambıqçılıq sahələri, ümumiyyətlə Kür çayının, Mil-Muğan və Şirvan ovaları, Salyan-Muğan ovaları, Mil-Qarabağ və Gəncə-Qazax bölgələrini əhatə edir. Azərbaycan toxuculuq sənayesinin inkişafı üçün zəruri olan pambıq və ipək istehsalının artırılması üçün böyük potensiala malikdir. 2016-cı ildə ölkəmiz demək olar ki, 90 min ton pambıq istehsal edib, 2015-ci illə müqayisədə istehsalını 2,5 dəfə artırıb. 2017-2022-ci illər əhatə edən Pambıq İstehsalının inkişafı üzrə yeni Dövlət Proqramı ilə pambıq istehsalının 2022-ci ilədək ildə 500 min tona çatdırılması gözlənilir. İpək Azərbaycanın 30 rayonunda daha bir prioritet istehsal sahəsidir. Dövlətin planı, 2025-ci ilə qədər istehsalı 6 min tona qədər artırmaqdır. Sektorun potensialını reallaşdırmaq üçün bir sıra əsas islahatlar həyata keçirilmişdir. Təşəbbüskarların və hökumətin əməkdaşlığını yaxşılaşdırmaq üçün Tekstil İstehsalçıları və İxracatçıları Birliyi yaradılmışdır. Azərbaycan Hökuməti istehsalın stimullaşdırılması üçün subsidiyalar və kreditlər paketini yaratmışdır. Hökumət bazarlara çıxışın yaxşılaşdırılması üçün beynəlxalq standartlara cavab vermək üçün texniki istehsal standartlarını təkmilləşdirmək üçün çalışır. Bundan əlavə, Mingəçevir Sənaye Parkı tekstil sənayesində yeni istehsal imkanları yaratmaq üçün lazımi platforma və şərait yaradır.

Tikinti sektorunun orta müddətli perspektivləri ürəkəcan olmasa da, uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda demoqrafik dəyişikliklər və tikinti layihələrində yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində bu sahə də canlanacaqdır. Azərbaycanın davamlı, sürətli şəhərləşməsi sektorda əsas stimulyatordur. Şəhərlər

böyüyür və bu, sözügedən sektorda artımı təmin edir. Tikinti işlərinin dəyəri 2016-cı ildə ÜDM-in 10,6% -ni təşkil edən 7 milyard manatdan çox olmuşdur. Son on ildə inşaatın sürətlə artması tikinti materiallarının istehsalının artmasına təkan verdi. 2006-2016-cı illər arasında faktiki qiymətlərlə tikinti materiallarının ümumi istehsalı 2 dəfədən çox artıb.

İpək Yolu əsrlərdən bəri Azərbaycan ərazisindən keçərək Asiya və Avropa arasında ticarət mərkəzi və körpü rolu oynamışdır. Bu gün Avropa və Asiya arasında ticarət əlaqələri artdıqca, Azərbaycan Avropa və Asiyanın kəşşiməsində nəqliyyat və logistika mərkəzi kimi inkişaf edir. Azərbaycan TRACECA-nin, Qafqaz vasitəsilə Avropadan Asiyaya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə beynəlxalq proqramı reallaşdırır və bu proqram Avropa İttifaqı və Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın 14 dövlətini əhatə edir. Onun daimi katibliyi Bakı şəhərində yerləşir. Trans-Xəzər Şərq-Qərb Dəhlizi Çin və Avropa arasındakı ən qısa əlaqədir. Dəhlizin orta uzunluğu 4,200 km təşkil edir və mümkün tranzit dövrü təxminən 12 ilə 14 gün arasındadır, bu, yük daşınmasının ənənəvi okean modeli ilə müqayisədə 70% vaxt qənaətinə imkan verir. Bununla yanaşı, bu marşrut Mərkəzi Asiyanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatı üçün Avropa bazarlarına çatmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Bundan başqa, Azərbaycan hazırda Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair öz tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edir. Nəzəri olaraq, hər iki dəhlizdən istifadə etməklə Azərbaycan təxminən 230 milyon ton əlavə ticarət həcmi cəlb edə bilər.

Logistika və ticarətin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsinə əsasən, Azərbaycan 2025-ci ilə qədər strateji beynəlxalq logistika mərkəzi olacaqdır. Bunun üçün nəqliyyat infrastrukturuna, logistika və ticarətə əlavə investisiya cəlb edilməsi tələb olunur. 2020-ci ilə qədər cəlb ediləcək göstərilən sektorlara investisiyalar üçün proqnoz 3 milyard manatdan çoxdur. Strateji yol xəritəsi 2020-ci ilədək malların beynəlxalq tranzitində Azərbaycanın payına düşənləri bu cür sıralayır: Mərkəzi Asiya-Qara dəniz marşrutu - 40%, Mərkəzi Asiya-Avropa marşrutu - 25%, Çin-Avropa marşrutu - 3%, Rusiya-İran marşrutu - 40%, İran-Qara dəniz marşrutu - 25%. Azərbaycana bu potensialı strateji bir yer kimi təmin edə bilmək üçün nəqliyyat infrastrukturunun AB standartlarına uyğunlaşdırılması və bu artan qitələrarası trafikini təmin etmək üçün investisiya qoyulmuşdur. Nəqliyyat infrastrukturunun AB standartlarına yüksəldilməsi üçün əhəmiyyətli investisiyalar edilmişdir. Bunlara 10,185 km-lik inşa edilmiş və bərpa edilmiş yollar və magistral yollar daxildir; Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiryolu şəbəkələrini birləşdirmək üçün Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti; 10-11,5 milyon ton yük və 50 min TEU həcmində olan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı (21-25 milyon ton yük və 1 milyon TEU qədər artırılacaq); Bakı Beynəlxalq Hava Limanında yerləşən yeni Heydər Əliyev terminalı, dövlət xidmətlərinin vəziyyəti və tranzit sərnişinlər üçün əhəmiyyətli potensialı, həmçinin yeni hava yük terminalı. Bundan əlavə, Azərbaycan strateji bazarlarda logistika mərkəzlərinin yaradılmasına sərmayə yatırır. İlk belə mərkəzi Qazaxıstanın Aktau şəhərində Azərbaycan məhsullarını Mərkəzi Asiya bazarına çıxarmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Azərbaycan hökuməti ölkənin tranzit potensialının daha da yaxşılaşdırılmasını yüksək prioritet elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Tranzit yükdaşımaları üzrə Koordinasiya Şurası 2015-ci ildə öz ərazisindən keçən tranzit dəhlizlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini və effektivliyini artırmaq, bu dəhlizlərə əlavə tranzit axınlarının cəlb edilməsi, nəqliyyatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, çatdırılmanın azaldılması məqsədi ilə yaradılmışdır ki, bu vasitə ilə vaxt və nəqliyyat xərcləri azaldılır və ya qənaət edilir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, qeyri-neft sənayesinin stimullaşdırılmasında və inkişafının davamlı olmasında dövlət tərəfindən yürüdülmüş siyasət müstəsna əhəmiyyətə malikdir və sənayenin inkişafı üçün maliyyə mənbələrinin çoxalması və diversifikasiyası özlüyündə bazar münasibətləri əsasında iqtisadi inkişafın stimulyatoru rolunu oynamaqdadır.

Ədəbiyyat:

Kitab:

1. K. Aslanlı, Z. İsmayıl, R. Ağayev, A. Mehtiyev. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. (Gəlirləri İzləmə İnstitutunun (ABŞ) dəstəyi ilə. Azad İqtisadiyyata Yardım İB. Bakı, 2013)

Normativ akt:

2. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
3. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

4. “Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 13 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təkmilləşdirilmişdir)

İnternet resursu:

www.stat.gov.az

www.anfes.gov.az

Effective regulation of the non-oil sector as a priority of public administration

Summary

After the Republic of Azerbaijan gained independence, many new banks began to appear in the country. The collapse of the former Soviet Union also brought with it new challenges being integration into the modern world order, the transition to a market economy and mastering the basics of capitalism. The national economies, in the early stages of the construction, took over the function of adapting them to market conditions while taking advantage of the legacy of the former Soviet era, which was the basis of a systematic shift of the economy to the initial transition. and the most important and important issue for that period was how to strengthen the economy no matter what. The basis of modern Azerbaijan's economy is based on the oil sector, but thanks to loans for the development of the non-oil sector, exports in the non-oil industry are increasing year by year. However, Azerbaijan's oil sector continues to develop. For over 100 years, the oil and gas sector has been an important part of the Azerbaijani economy. But as the world economy changes, the development of the non-oil sector becomes an important challenge in the Azerbaijani economy. The government's new policies and strategies aim to diversify Azerbaijan's economy, reduce its country's dependence on oil and gas revenues, enhance the role of the private sector, and create sustainable development trends in the non-oil sector. The policy pursued by the state to stimulate and develop the non-oil industry is of particular importance, and diversification of financial resources for industrial development play a role in stimulating economic development based on market relations.

**Эффективное регулирование нефтегазового сектора
как приоритет государственного управления**

Резюме

После обретения Азербайджанской Республикой независимости в стране стало появляться много новых банков. Распад бывшего Советского Союза также принес с собой новые проблемы, такие как интеграция в современный мировой порядок, переход к рыночной экономике и овладение основами капитализма. Национальные экономики на ранних этапах строительства взяли на себя функцию их адаптации к рыночным условиям, используя при этом наследие бывшей советской эпохи, которая была основой систематического перехода экономики к первоначальному переходу. и самый важный и важный вопрос на этот период - как укрепить экономику, несмотря ни на что. Основу экономики современного Азербайджана составляет нефтяной сектор, но благодаря кредитам на развитие нефтегазового сектора экспорт в нефтегазовой промышленности год от года увеличивается. Однако нефтяной сектор Азербайджана продолжает развиваться. Уже более 100 лет нефтегазовый сектор является важной частью экономики Азербайджана. Но по мере изменения мировой экономики развитие нефтегазового сектора становится важной задачей в экономике Азербайджана. Новая политика и стратегии правительства направлены на диверсификацию экономики Азербайджана, снижение зависимости его страны от доходов от нефти и газа, повышение роли частного сектора и создание тенденций устойчивого развития в нефтегазовом секторе. Политика государства, направленная на стимулирование и развитие нефтегазовой промышленности, имеет особое значение, и диверсификация финансовых ресурсов для промышленного развития играет роль в стимулировании экономического развития на основе рыночных отношений.

Rəyçi: prof.M.İlyasov

PEDAQOGİKA PEDAQOGY ПЕДАГОГИКА

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/74-76

Bahar Əsrəf qızı Kərimova

İradə Xəlil qızı Zamanova

Bakı Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA NİTQ İNKİŞAFI PEDAQOJİ PROBLEM KİMİ

Açar sözlər: *pedaqogika, ana dili, nitq inkişafı, bədii əsər*

Key words: *pedagogy, native language, speech development, work of fiction*

Ключевые слова: *педагогика, родной язык, развитие речи, художественное произведение*

Əvvəlki qeydlərdən göründüyü kimi, K.Uşinski uşağa verilən bilikləri real həyatla bağlamış və real həyatla paralel şəkildə aparılmayan təmrinləri birtərəfli hesab etmişdir. Bilavasitə özümüz müşahidə etməklə qavramış olduğumuz obrazlar hafizəmizdə xüsusən möhkəm qalır və biz də belə bir dərin iz buraxan şəkli mücərrəd ideyalarla bağlamaqla onların tez yaddan çıxmasının qabağını alırıq. Buna görə də K.Uşinski ana dili təlimi zamanı əyaniliyi ən zəruri şərt hesab etmiş və dil təlimini əyaniliklə sıx əlaqədə götürmüşdür. İlk təlim zamanı şəklin çox əhəmiyyətli bir vasitə olduğunu söyləyən, uşağın nitqinin və təfəkkürünün inkişafında şəkildən istifadə edilməsinin qızgın tərəfdarlarından biri olan Uşinski yazırdı: «Uşağın təbiəti aydın bir surətdə əyanilik tələb edir. Uşağa ona naməlum olan beş kəlmə söz öyrətməyə çalışın, o bunların üzərində uzun müddət və əbəs yerə əzab çəkəcəkdir... Lakin iyirmi belə sözü şəkillə əlaqələndirin, onda uşaq onları havada qavrayar. Siz uşağa çox sadə bir fikri izah edirsiniz, ancaq o, sizi başa düşmür; siz həmin uşağa mürəkkəb şəkli izah edirsiniz və o sizi tez başa düşür. Hər hansı bir hadisəni eyni dərəcədə bacarığı olan 2 uşağa, birinə şəkil üzrə, digərinə şəkilsiz danışmağa təşəbbüs edin və siz uşaq üçün şəklin bütün əhəmiyyətini onda qiymətləndirə bilməzsiniz» (1,123). K.D.Uşinski çox haqlı olaraq göstərmişdir ki, şəklin rolu uşaqları bu və digər bir əşya, yaxud hadisə ilə tanış etməklə bitmir; uşaqların müşahidəçilik qabiliyyətinin inkişafında, onlarda bu müşahidələrdən əsaslandırılmış nəticələr çıxarmaq bacarığının yaradılmasında şəklin əhəmiyyəti az deyildir. Uşinskinin fikrincə, şəklin əhəmiyyəti ondadır ki, şəkil uşağı, təsvir edilmiş əşya ilə söz arasında möhkəm əlaqə qurmağa alışdırır, ona öz fikrini məntiqi və ardıcıl surətdə izah etməyi öyrədir. Bir sözlə, şəkil eyni zamanda uşağın həm əqlini, həm də nitqini inkişaf etdirir. «Əyani təlim zamanı müəllim, necə deyirlər, uşağın dilinin formalaşması prosesində iştirak edir və bu prosesi idarə edə bilir. Həm də əsas işi yenə də həmin şəkil görür. O, (yəni şəkil – P.B.) səhv epitetləri düzəldir, nizamsız cümlələri qaydaya salır, unudulan hər hansı bir hissəyə işarə edir, bir sözlə, müəllim üçün söz ilə olduqca çətin yerinə yetirilə bilən bir şeyi işdə çox asanlıqla yerinə yetirir» (1, 123). Uşinski nitqin inkişaf etdirilməsində şəklin əhəmiyyətini, onun qiymətli bir vasitə olduğunu nəinki nəzəri cəhətdən işləyib əsaslandırmışdır. O, eyni zamanda, ana dili məşğələlərində şəkildən istifadə olunmasına dair bir sıra metodik göstərişlər vermişdir. Uşinski şəklin təsviri, müqayisəsi ilə yanaşı şəkil üzrə müsahibələr keçirməyi məsləhət görürdü. Təربiyəçi tərəfindən tətbiq edilən bu Sokrat üsulunu çox yüksək qiymətləndirən Uşinski yazırdı: «Müəllim öz sualları ilə şagirdin diqqətini onun başında mövcud olan, lakin heç bir zaman birləşməyən təsəvvürlərin oxşar və fərqli cəhətlərinə cəlb edir. Sokrat üsulu qaranlıq başa suallarla işıq salaraq, bu başın zülmətində mühafizə olunan bütün materialı tədriclə şüur üçün aydın olan düşüncə sisteminə salır və bununla da hafizənin təsadüfən, qırıq – qırıq topladığı materialı ağılı ixtiyarına verir» (1,134). Uşağın təlim – tərbiyəsində ana dilinin əhəmiyyəti və onun nitqinin inkişaf etdirilməsi məsələsində K.D.Uşinskinin müasiri olan böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyun əsərlərində də rast gəlirik. L.N.Tolstoy (1828-1910) nitq inkişafında uşaq nağılının əhəmiyyətini çox yüksək qiymətləndirmiş və şifahi nitqin bu növündən pedaqoji məqsədlər üçün istifadə etmişdir. L.N.Tolstoy ibtidai təlim zamanı şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətini tərbiyə edərkən uşaq nağılı və inşalarına xüsusi diqqət yetirirdi. O, bu nağılı və inşalar üçün mövzular seçilməsinə, bu mövzular üzrə iş aparılarkən onlara hansı vasitələr, hansı yollarla rəhbərlik edilməsi məsələsinə bir tədqiqatçı kimi yanaşmışdır. Tolstoyun bir sıra incə psixoloji priyomları özündə cəmləşdirən pedaqoji təcrübəsi uşaqların nağıllarına rəhbərlik etmək məsələlərinin həllində çox böyük maraq doğurur.

Uşinski kimi L.N.Tolstoy da uşaqların rabitəli nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə yazdığı hekayələrdən öz iş təcrübəsində geniş istifadə etmişdir. Bu gün də məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində istifadə olunan bu

hekayələr öz süjeti və dili etibarilə uşaqların rabitəli nitqini inkişaf etdirmək üçün çox dəyərlidir. Lakin Tolstoy yalnız bədii əsərləri nəql etdirməklə kifayətlənməmişdir. O, uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə uşaq nağıllarına və yaradıcı inşalara xüsusi yer vermişdir. O, bu inşalar üçün mövzu tapılması məsələsinə də xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Tolstoy belə yaradıcı inşalar üçün rus atalar sözündən bir mövzu kimi istifadə edirdi. Onun 1862-ci ildə yazdığı «Yazmağı kim kimdən öyrənməlidir: kəndli uşaqları bizdən, yoxsa biz kəndli uşaqlarından» adlı məqaləsində təsvir etdiyi bu gözəl təcrübə xüsusilə maraqlıdır. Tolstoyun bu sahədəki iş təcrübəsindən bugünkü uşaq bağçalarının böyük qruplarında müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi məsələsinə öz əsərlərində daha çox yer vermiş rus pedaqoqlarından biri də Yelizoveta Nikolayevna Vodovozova (1844-1923) olmuşdur. Y.N.Vodovozova özünün ən böyük tədqiqat işini məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi məsələsinə həsr etmiş və 1871-ci ildə «Uşaqların şüurunun ilk oyanma anından məktəb yaşınadək olan müddətdə əqli tərbiyəsi» adlı əsər nəşr etdirmişdir. Bu əsər öz dövründə böyük müvəffəqiyyət qazanmış və Y.Vodovozova tərəfindən dəfələrlə işlənib təkmilləşdirilərək daha 6 dəfə (1873, 1876, 1891, 1897, 1906, 1913) çap olunmuşdur. 1891-ci il nəşrində Y.Vodovozova əsərin məzmununun adında dəyişiklik etmiş və buna uyğun olaraq o, bundan sonra «Uşağın şüurunun ilk oyanma anından məktəb yaşınadək olan müddətdə əqli və əxlaqi tərbiyəsi» adı altında çap olunmuşdur. Vodovozova öz işində yalnız pedaqoji məsələlərin tədqiqi ilə kifayətlənməmiş, bir uşaq yazıçısı kimi çıxış etməkdə davam etmişdir. 1871-ci ildə (daha sonra isə 1873-cü ildə) onun «Rus həyatı və təbiətindən» adlı ilk hekayələr kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda kiçik məktəbyaşlı və böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün hekayələr verilmişdir. Kitabdakı hekayələr iki tematikani əhatə edir: 1.doğma təbiətlə tanışlıq. 2.rus həyatı ilə tanışlıq.

Doğma təbiətlə tanışlıq mövzusu XIX əsrin 60-cı illəri üçün xarakterik mövzu idi. Çünki bu dövrün bütün qabaqcıl pedaqoqlarının fikrincə uşaqların təlim və tərbiyəsində görkəmli yeri məhv doğma təbiətlə tanışlıq tutmalı idi. Y.Vodovozova da 60-cı illərdə yazmağa başladığı və 1871-1873-cü illərdə çap etdirdiyi bu hekayələrlə məhz bu pedaqoqlarla şərik olduğunu bildirmişdir. İkinci mövzu isə 60-cı illərin xalqçılarının təsirini özündə əks etdirmişdir. Bu mövzuda olan hekayələrdə müəllif xalqa, kəndli balalarına maraq, əməyə hörmət hissini oymatmağa çalışmışdır. Y.N.Vodovozovanın uşaqlar üçün yazdığı hekayələrdə əks olunan bu məsələlər onun təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı kitab və məqalələrində də əks olunmuşdur. Vodovozovanın təlim – tərbiyə haqqındakı fikirlərindən danışarkən ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, o, bu işə məktəbəqədər dövrdən başlamağı məsləhət görürdü. O yazırdı ki, tərbiyədə müvəffəqiyyətsizliklər ondan irəli gəlir ki, biz uşaqların tərbiyəsinə «məktəb skamyasından başlayırıq, bu dövrdə isə uşağın xarakteri artıq formalaşmış, fəaliyyətsizliyə alışmış əqli isə müəyyən istiqamət almışdır» (2,109). Y.Vodovozovanın tərbiyə sistemində xəlqilik prinsipini əsas tutur, onun hər bir xalq üçün zəruri olduğunu söyləyərək qeyd edir ki, hər xalq öz tərbiyə sisteminə malik olmalı, təlim – tərbiyəsini də ana dilində aparmalıdır. Odur ki, Uşinskidə olduğu kimi Vodovozovanın əsərlərində də balaca uşaqların tərbiyəsində ana dili xüsusi yer tutur.

Ana dili uşağın ümumi inkişafında xüsusi yer tutduğuna görə Y.N.Vodovozova təklif edir ki, uşaqların doğma rus dilinə yiyələnməsinə və onların nitqinin inkişafına daha dərindən diqqət yetirmək lazımdır. K.Uşinskinin arxasınca o da belə bir fikrin tərəfdarı olur ki, 6 yaşına qədər uşaq əsaslı surətdə ancaq bir dili, ana dilini öyrənə bilər. Ona görə də istər ailədə, istərsə uşaq bağçasında uşaqlarla təşkil olunan məşğələlər ana dilində aparılmalıdır, onlara alman dilindən rus dilinə pis tərcümə edilmiş əsərlər qəti oxunmamalı, onun əvəzində bədii ifadələrlə zəngin olan rus xalq danışıq dili (nağıllar, mahnılar, atalar sözləri, tapmacalar) uşağın həyatına daxil olmalıdır. Uşağın əqli tərbiyəsində ana dilinə xüsusi yer ayıran Y.N.Vodovozova həm valideynlərin, həm də tərbiyəçilərin dilinin təmiz və ifadəli olmasını uşağın nitqinin düzgün inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri hesab edirdi. O tələb edirdi ki, valideynlərin və tərbiyəçilərin nitqi uşaq üçün nümunə olsun, uşağı əhatə edən yaşlılar öz nitqlərinə fikir versinlər, əşyaların adını düzgün və aydın desinlər. Ananın və tərbiyəçinin nitqinin xüsusiyyətləri, eləcə də nöqsanları uşağın nitqinə böyük təsir göstərir. Ailənin digər üzvlərinin düzgün nitqi ona qarşı qoyulmazsa, ananın və tərbiyəçinin nitqindəki nöqsanlar uşağın nitqinə sirayət edə bilər. (ardı var)

Ədəbiyyat:

- 1.Uşinski. K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953, 314 s.
- 2.Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1950, 440 s.
- 3.Водовозова Е.Н. Умственное и нравственное воспитание детей от первого проявления сознания до школьного возраста. М. Академия, 2012, 256с

Speech development in preschool age as a pedagogical problem

Summary

The problem of speech development of preschoolers today is considered as one of the important problems of modern childhood. An analysis of K.Ushinsky's, Y.Vodovozova creative works will allow us to conclude that they pay special attention to the methodology for the development of children in the process of teaching their mother tongue in the family and kindergarten.

Развитие речи в дошкольном возрасте как педагогическая проблема

Резюме

Проблема речевого развития дошкольников сегодня рассматривается как одна из важных актуальных проблем современного детства. Анализ теоретических трудов К.Д.Ушинского, Е.Н.Водовозовой позволит сделать вывод о том, что особое внимание они уделяли методике развития детей в процессе обучения их родному языку в семье, детском саду.

Rəyçi: f.e.n. M.Tağıyeva

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/77-79

Günəl Ədalət qızı Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

GÖRMƏ QÜSURLU UŞAQLAR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Açar sözlər: Görmə qüsuru, kor və zəif görən uşaqlar, tam və praktik korluq, psixi inkişaf, emosional- iradi sfera, internat məktəbi, Brayl əlifbası.

Key words: Visually impaired, blind and visually impaired children, complete and practical blindness, mental development, the emotional sphere boarding school, Brail alphabet.

Ключевые слова: Дефект зрения, слепые и слабовидящие дети, полная и практическая слепота, умственное развитие, эмоциональная сфера, школа-интернат, алфавит Брайла.

Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri də sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası və inteqrasiyasıdır. Bu problemin ayrışdırılmağa yol vermədən və imkanların bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil qanununda və digər dövlət sənədlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların hüquqi müdafiəsi və cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı bir sıra addımlar atılmışdır.

Statistik hesablamalara görə, Azərbaycan Respublikasında 570000 nəfər və ya ölkə əhalisinin 5,96%-ni əlilliyi olan şəxslər təşkil edir. Azərbaycan hökuməti əlilliyi olan şəxslərin tibbi-sosial-mədəni reabilitasiyası üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Məhz bu məqsədlə ölkəmizdə əlillərin bərpa mərkəzi, əlillərin inkişaf mərkəzləri və Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yaradılmış "Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün reabilitasiya mərkəzləri" fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların böyük qrupunu görmə qüsurlu uşaqlar təşkil edir. İnsanların ətraf aləm, cəmiyyət haqqında aldığı informasiyaların 80-90 faizi məhz **görmə** analizatoru vasitəsilə qəbul olunur. **Görmə analizatorunun** insanın psixi inkişafında və həyat fəaliyyətində rolu olduqca çox böyükdür. Görmə üzvü olduqca həssas və ən mühüm analizatorlardan biridir. Onun funksiyası pozulduqda insanın davranışında bir sıra dəyişikliklər təzahür edir. Görmə duyğusu sayəsində biz cisimlərin forma və rəngini, ölçüsünü, həcmi, məsafəsini dərk edirik və qavrayırıq. Deməli, bu duyğular insanın məkanda bələdləşməsinə təmin edir və hərəkətlərini tənzim etməyə imkan verir.

İnsan dünyadakı məlumatı daha çox görmə vasitəsilə qəbul edir. Obyektlər və hadisələr haqqında fikrin formalaşmasında görmə analizatoru həlledici rol oynayır. Görmə analizatorunun pozulması insanın şəxsiyyət kimi inkişafına və formalaşmasına mane olur.

Görmə qüsurlu şəxslərin inkişafı, təlim və tərbiyəsi məsələlərini tədqiq edən elm tiflopedaqogikadır. Tiflopedaqogika (yunanca tyhlos-kor) xüsusi pedaqogikanın bir sahəsi olub, predmeti kor və zəif görən şəxslərin təlim-tərbiyə nəzəriyyəsi və təcrübəsidir. Tiflopedaqogika elminin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Görmə qüsurlarının yaranma səbəblərinin öyrənilməsi;
- Kor və zəif görən şəxslərin psixoloji- pedaqoji öyrənilməsi;
- Görmə qüsurlu uşaqların təlim və tərbiyəsinin təşkilinin metod və formalarının işlənilməsi;
- Kor və zəif görənlərin şəxsiyyətinin formalaşması və hərtərəfli inkişafı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Görmə qüsurlu şəxslərdə görmənin pozulma və inkişafdan qalma funksiyalarının kompensasiya və korreksiyasının işlənilməsi.

Görmə analizatorunun funksiyasının pozulması səviyyəsinə görə görmə qüsurlu uşaqları kor və zəif görənlərə ayırırlar. **Kor uşaqlarda** görmə analizatoru tam pozulur və ya görmə qalıqlarının olması müşahidə olunur. Korluq hər iki gözün funksiyasının pozulmasıdır. Bu zaman görmə analizatorunun inkişafı dayanmış olur və uşaqlarda görmə obrazları inkişaf etmir. Bu kateqoriyaya aid məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda görmə itiliyi 0,05-0,4 dioptriya səviyyəsində olur. Korluq anadangəlmə və sonradan qazanılmış olur. Anadangəlmə korluğun yaranma səbəbləri aşağıdakılardır:

- Ana bətnində dölün zədələnməsi;
- Ana bətnində dölün xəstəlik keçirməsi;
- Toksoplazmozlar;
- Genetik amillər (bir neçə görmə qüsurlarının irsi keçməsi).

Qazanılmış korluğun yaranma səbəbləri isə aşağıdakılardır:

- Görmə orqanlarının müəyyən xəstəlikləri;
- Baş beynin və gözün travmatik zədələnməsi;
- Mərkəzi sinir sisteminin zədələnməsi;

Korluğun iki dərəcəsi fərqləndirilir: tam (total) korluq və praktik korluq.

Tam korluq zamanı görmə funksiyası tam pozulur. **Praktik korluq** zamanı isə görmə qalığı sağlam olur. Bir çox kor uşaqlarda əsasən görmə qalığı sağlam olur. Görmə qüsurunun yaranma zamanı kor uşağın psixi və fiziki inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Görmə qüsuru insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Uşaq nə qədər erkən dövrdə kor olubsa, bir o qədər də psixofizioloji xüsusiyyətlərində çatışmazlıq və özünəməxsus inkişaf nəzərə çarpır. Görmə qüsurlu uşaqlarda korluğun nəticələri aşağıdakı kimi izah olunur:

- Emosional-iradi sferanın pozulması;
- İnamsızlıq, passivlik, aqressiya, həyəcanlılıq, qıcıqlanma və s;
- Hərəkəti fəaliyyətin məhdudlaşması;
- Sosial təcrübənin məzmununun tam olmaması;
- Fəaliyyətin müxtəlif növlərində - oyun, təlim, təhsil və peşə fəaliyyətində müəyyən çətinliklərin ortaya çıxması.

Görmə qüsurlu uşaqların bir kateqoriyası da **zəif görən** uşaqlardır. Zəif görmə görmənin dəqiqliyinin əhəmiyyətli dərəcədə itməsidir. Zəif görən uşaqların görmə analizatorlarında müxtəlif pozulmalar olur. Bu kateqoriyalı uşaqlarda görmə itiliyi 0,05- 0,2 dioptriya. Onu da qeyd edək ki, zəif görən uşaqların davranış xüsusiyyətləri kor uşaqların davranış xüsusiyyətlərindən fərqlənir və onların xarakterində müxtəlif mənfi cəhətlər özünü biruzə verir. Bu mənfi cəhətlər fəaliyyətin müxtəlif növlərində - oyun, təlim və ünsiyyət prosesində uğursuzluqla izah olunur. Buna görə də, zəif görən uşaqlar xüsusi şəraitdə təlim-tərbiyə almalıdırlar. Onların təlim-tərbiyə, oxu və yazı məhdudluğu olmur.

Qeyd edək ki, görmə qüsurlu uşaqların ümumi xarakteristikalarına aşağıdakılar aiddir:

1. Görmə analizatorunun pozulması uşağın psixi inkişafının müxtəlif sahələrinin inkişafına mane olur. Görmə qüsuru uşaqlarda motorika, nitq və koqnitiv vərdişlərin inkişafını ləngidir. Bu da uşağın sosial adaptasiyasına mane olur. Deməli, görmə qüsuru uşaqların sosiallaşmasında çətinlik yaradır.

2. Görmə qüsurları öz təbiətinə və dərəcəsinə görə bir- birindən fərqlənir. Bu uşaqların təlim- tərbiyəsi zamanı görmə analizatorunun pozulma xüsusiyyətini və onun inkişafı nəzərə alınmalı, təlim prosesində istifadə edilən metod və üsullar görmə qüsurlu uşağın yaş xüsusiyyətləri və psixi inkişafına uyğun olaraq seçilməlidir.

3. Məktəbəqədər yaşlı görmə qüsurlu uşaqlar vizual obrazları mühafizə edib saxlamırlar. Bu uşaqlar mürəkkəb mücərrəd anlayışları, məsələn, rəng, məsafə və s-nin dərk olunmasında çətinlik çəkirlər. Həmçinin bu uşaqlar xarici mühitlə əlaqə yarada bilmirlər.

4. Görmə qüsurlu uşaqların diaqnostikası çox erkən yaşda aparılmalıdır. Diaqnostikanın gec aparılması qüsurun daha da ağırlaşmasına gətirib çıxararaq uşağın psixi inkişafını ləngidə bilər.

Müasir dövrdə görmə qüsurlu uşaqların təhsilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu uşaqlar internat məktəblərində təhsil alırlar. Internat məktəblərində tədris proqramı adi məktəblərlə demək olar ki, eynidir. Yeganə fərq bu məktəblərin 12 illik olmasıdır. Bunun da səbəbi bu məktəblərdə dərslərin Brayl əlifbası ilə hazırlanmasıdır. Qeyd edək ki, Brayl əlifbası ilə oxumaq və yazmaq ləng və çətin olduğu üçün orta məktəb proqramının tam başa çatması və mənimsənilməsi üçün görmə qüsurlu uşaqlar 12 il təhsil alırlar. Onu da qeyd edək ki, bu əlifba ciddi görmə problemlili insanların oxuyub-yazması üçün uşaq yaşında görmə qabiliyyətini itirən Luis Brayl tərəfindən yaradılıb. Bütün dünyada görmə qüsurlu uşaqlar məhz bu əlifbadan istifadə edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova N.T., Rüstəmov L.H. "Xüsusi pedaqogika". Bakı, 2006
2. Ağayeva T.H "Görmə funksiyalarının pozulması və onun psixokorreksiyası". Bakı, 2017
3. Açıq cəmiyyət İnstitutu "Uşaq inkişaf metodikası". Bakı, 2009
4. Dostuzadə D.Ə, Quliyeva İ., "Tiflopedaqogika". Bakı, 2016

Visually impaired children and their classification

Summary

The article examines the theoretical aspects of children with visual impairments, their classification and their pedagogical and psychological characteristics. The causes of visual defects, the protection of these children, their upbringing, adaptation and integration into society, etc. questions were investigated. In addition, the goals and objectives of medical science are studied in detail.

Дети с нарушениями зрения и их классификация

Резюме

В статье исследуются теоретические аспекты детей с нарушениями зрения, их классификация и их педагогические и психологические особенности. Причины дефектов зрения, защита этих детей, их воспитание, адаптация и интеграция в общество и т. д. вопросы были исследованы. Кроме того, цели и задачи медицинской науки детально изучены.

**Rəyçilər: p.f.d. S.R.Aslanova,
dos. T.Ağayeva**

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/80-82

Эллада Муса гызы Кулиева
Бакинский славянский университет

К ВОПРОСУ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Ключевые слова: профессиональная компетентность, педагогическое образование, педагогическая деятельность, учебно-воспитательный процесс

Açar sözlər: peşəkar səriştə, pedaqoji təhsil, pedaqoji fəaliyyət, tədris-tərbiyə prosesi

Key words: professional competence, pedagogical education, pedagogical activity, educational and upbringing process

Современные социокультурные условия предусматривают совершенствования системы педагогического образования, обеспечения школы кадрами, обладающими профессионально значимыми качествами, знаниями, умениями, практическим опытом, позволяющим им успешно решать учебно-воспитательные задачи в профессиональной области. В условиях модернизации образования профессиональная компетентность педагога приобретает особую значимость. Профессиональная компетентность – это способность педагога решать профессиональные проблемы и задачи, возникшие в педагогической деятельности, она отражает как профессиональные особенности деятельности педагога, так и оказывает существенное воздействие на качество образования в соответствии с запросами общества и государства.

Важной составляющей в структуре педагогической деятельности являются общекультурные компетенции. Педагог должен обладать широкой общекультурной подготовкой, разносторонней эрудицией, культурой мышления, его профессиональная подготовка должна сочетаться с общекультурными и нравственными проявлениями.

Педагог должен обладать общепрофессиональными компетенциями – владеть содержанием учебной дисциплины на уровне современной науки, знать общие подходы, принципы, закономерности развития обучения и воспитания учащихся, владеть современными теориями и технологиями обучения и воспитания; уметь проектировать и реализовать образовательные программы и образовательный процесс, оценивать учебные достижения обучающихся; создавать ситуации, обеспечивающие успех в учебной деятельности и условия обеспечения позитивной мотивации обучающихся; владеть вопросами методики организации учебного процесса по преподаваемой дисциплине.

В профессиональной характеристике педагога определенная значимость отводится и владению аналитическим мышлением, навыками контроля и самоконтроля.

В профессиональной компетентности педагога большое значение имеет способность активизировать деятельность учащихся, в учебно-познавательном процессе, так как активность обучаемых свидетельствует об эффективности занятия и умения педагога управлять их познавательной деятельностью. Характеристикой активности обучаемых является их внимание к учебному процессу, поэтому педагогу следует поддерживать в ходе учебных занятий устойчивое произвольное внимание учащихся.

Не менее важное значение имеет чередование и смена видов деятельности учащихся, степень их самостоятельности в ходе проводимых занятий.

В организации учебно-познавательной деятельности обучаемых большое значение имеет формирование навыков учебного труда и умения работать коллективно, а это в определенной степени является воспитывающим фактором, содействует формированию духа взаимопомощи, взаимного уважения и сотрудничества в учебно-воспитательном процессе.

На эффективность учебно-воспитательного процесса во многом содействует организационная деятельность педагога на занятиях, его мобилизационные, информационные, развивающие и ориентационные способности.

Важное значение в профессиональной компетентности педагога имеют и умения, связанные с педагогической техникой, включающие две группы умений: умение управлять собой, владение

эмоциональным состоянием, техникой речи и владение техникой эффективного взаимодействия с учащимися.

Как известно, успех педагогической деятельности зависит во многом от развитой культуры общения; педагог должен обладать профессиональными навыками педагогического общения, коммуникативными компетенциями, направленными на оптимизацию учебно-воспитательного процесса; на развитие интереса и побуждения учащихся к активной деятельности. в основу общения педагога с учащимися должна быть положена установка на сотрудничество и совместную деятельность, гуманистическая профессиональная позиция, идея личностно-развивающего диалога. Педагог в процессе общения с учащимся должен уметь анализировать их поступки, обеспечивать на занятиях атмосферу благополучия.

В педагогическом взаимодействии обычно выделяют три стиля: авторитарный, демократический и либеральный. Наиболее эффективным признается демократический стиль, который содействует формированию у обучаемых творческого отношения к учебному процессу, активизации познавательных способностей.

Для педагогов, придерживающихся демократического стиля руководства, характерно активно-положительное отношение к учащимся, адекватная оценка их возможностей. Поэтому эффективность процесса обучения и воспитания в школьном коллективе в значительной мере зависит от коммуникативной деятельности педагога, отзывчивый и доброжелательный педагог достигает позитивных как дидактических, так и воспитательных целей в учебно-воспитательном процессе.

Компетентность педагога во многом определяется и имеющимися у него качествами, он должен быть носителем и выразителем социально одобряемых ценностей, обладать комплексом таких профессионально значимых и личностных качеств, как гуманизм, тактичность, организованность, требовательность, объективность, принципиальность, инициативность и пр. которые необходимы ему в профессиональной деятельности.

Известный немецкий педагог А.Дистервег отмечал: «В каждом индивидууме, в каждой нации должен быть воспитан образ мыслей, именуемый гуманностью: это стремление к благородным общечеловеческим целям» (1, 237). В реализации этой цели, по нему, особая роль принадлежит педагогу.

В условиях современности важным условием успешности деятельности педагога является способность к профессиональному росту, самосовершенствованию, готовность к саморазвитию, самообразованию. Современный педагог призван проектировать стратегии профессионального становления, успешно адаптироваться к изменяющимся условиям профессиональной деятельности. Компетентный педагог должен постоянно обновлять свой теоретический и практический опыт, руководствоваться исследовательским стилем деятельности, осваивать инновационные формы, методы, средства и технологии в образовательном процессе, отличаться творческой активностью, уметь реализовать себя в профессиональной деятельности.

Для саморазвития современного педагога большое значение имеет самооценка, самоанализ и самоконтроль.

Саморазвитие предусматривает изменения как в личностном, так и профессиональном росте педагога; при этом предполагается осуществление следующих действий:

- целеполагание: составить перед собой профессионально значимые цели и задачи саморазвития;

- планирование: выбирать средства, способы, действия и приемы саморазвития;

- самоконтроль: осуществлять сопоставление хода и результатов саморазвития, с тем, что намечалось;

- коррекция: вносить необходимые поправки в результаты работы над собой (3).

Педагогическая профессия издавна считалась творческой, так как в учебно-воспитательном процессе всегда должны быть созданы условия для продвижения педагога на более высокие уровни. В творческом процессе педагога можно выделить следующие этапы: возникновение педагогического замысла, воплощение намеченного замысла в деятельность, анализ и оценка результатов творчества.

Творчество педагога может проявляться в выработке новых приемов обучения и воспитания; в конструировании учебного материала; в создании нового метода педагогического воздействия, в создании новой педагогической технологии и т.п.

Результатом творчества является введение в педагогический процесс инноваций. Педагогическое творчество формируется на основе накопления профессионального и социального опыта, глубоких и всесторонних знаний педагога, а также его психолого-педагогической подготовки.

Выделяют следующие уровни педагогического творчества:

- 1) воспроизведение педагогом готовых рекомендаций в процессе взаимодействия с классом;
- 2) проявление творчества в выборе и сочетании известного педагогу содержания, методов и форм обучения;
- 3) использование творческих возможностей общения с учащимися;
- 4) использование готовых приемов с привнесением личного начала, соответствующего индивидуальности педагога и уровню развития класса (2, 105).

Инновационный подход и совершенствование учебного процесса в общеобразовательной школе требуют обогащения интеллектуального, эмоционального и нравственного потенциала личности педагога, расширения границ его самосовершенствования. Цель профессиональной подготовки педагога, его профессиональная компетентность предусматривают формирования у него и мотивационно-ценностного отношения к педагогической деятельности, положительного отношения и интереса к избранной профессии.

Известно, что педагогическая деятельность является весьма сложной профессией и поэтому личностное развитие и профессиональный рост педагога возможны в процессе вхождения его в профессию. При этом важную роль играют социально ценные мотивы педагогической деятельности: чувство профессионального долга, увлеченность преподаваемой дисциплиной, ответственность за воспитание и обучение детей, чувство призвания, желание постоянно совершенствоваться в избранной профессии и пр.

Требования современного социума детерминируют изменение подходов к обучению, предусматривают сосредоточения внимания педагога на интересах учащихся, отношения к ним как соучастникам образовательного процесса, создания условий для максимального развития их способностей, а это в свою очередь способствует успешному решению поставленных им задач в учебно-воспитательном процессе.

Литература:

1. Дистервег А.В. Изб. пед. соч. М., 1956
2. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. М., 1989.
3. Компетентностный подход в педагогическом образовании / Под ред. Проф. В.А.Козырева и проф. И.Ф.Родионовой. СПб, 2004, с.8
4. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. М., 2004.
5. Смирнов С. А. Педагогика. М., 2001.
6. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты. М., 2002.

Ümumtəhsil məktəb müəlliminin peşə səriştəsi məsələsinə dair

Xülasə

Məqalədə ümumtəhsil məktəb müəlliminin peşə səriştəliyi məsələləri müzakirə olunur. Müəllimin peşəkar səriştəliyinin əsas meyarları olan ümummədəni, ümumpeşə, kommunikativ, şəxsi, özünüinkişaf və özünütəkmilləşdirmənin kimi meyarların rolu açıqlanır. Təlim prosesində innovativ formaların, metodların, təlim texnologiyalarının, tədqiqat tərzinin, habelə tədris-tərbiyə prosesində müəllim fəaliyyətinin yaradıcı təbiətinin əhəmiyyəti müfəssəl şəkildə təhlil olunur

On the issue of professional competence of a teacher at a secondary school

Summary

The article discusses the issues of professional competence of a teacher of a comprehensive school. The role of the basic criteria of the teacher's professional competence is revealed: general cultural, general professional, communicative, personal, criterion of self-development and self-improvement. The noted role of innovative forms, methods, teaching technologies, research style, as well as the creative nature of the teacher's activities in the educational process.

Рецензент: доц. З.С.Меджидова

**TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/83-86

Егана Исраил гызы Мамедова

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
yenana@mail.ru

**РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ И РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА**

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, речевое развитие, методы формирования коммуникативной компетенции

Açar sözlər: kommunikativ bacarıq, nitqin inkişafı, kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması üsulları

Key words: communicative competence, speech development, methods of forming communicative competence

Развитие речевой деятельности студентов-иностранцев в учебных заведениях направлено на формирование у студентов следующих видов компетенций: лингвистическая компетенция – умение проводить лингвистический анализ языковых умений; языковая компетенция – соблюдение языковых норм, овладение практическими навыками русского языка; коммуникативная компетенция – умение обрабатывать услышанную информацию и создавать свою на ее основе, владение разными видами речевой деятельности (письмо, чтение), умение воспринимать чужую речь в устной, и в письменной форме.

Литературный язык существует в двух формах – письменной и устной. Между ними имеются существенные различия, особенности в области синтаксиса. В практике обучения русскому языку традиционно большое место занимают изложения с элементами сочинений и сочинения. Они являются формами контроля, который определяет уровень владения языком. Абсолютно правильно, что в практике используются в основном изложения и сочинения на литературную тему, так как они стимулируют понимание классической литературы и этим работают на развитие интеллекта. Именно поэтому, на уроках уделяется большое внимание анализу ошибок. Следует отметить два крупных недостатка изложений и сочинений студентов: орфографическая и пунктуационная неграмотность, неумение раскрыть тему.

Причины несоответствия содержания сочинения теме следующие: непонимание темы, неумение логически мыслить, невнимание к формулировке. Задача педагога – проанализировать ошибки, прежде всего, в способах выражения мысли, в содержании сочинения или изложения и помочь студентам разобраться с ними. Ошибки, которые делают в сочинениях и изложениях, в основном, двух типов:

1. Фактические и логические – это неязыковые ошибки;
2. Лексические, грамматические, стилистические – это языковые ошибки.

Неязыковые ошибки. Фактические ошибки в письменных работах очень разнообразны – от искажения хронологии до неверной трактовки образа и произведения в целом.

Логические ошибки – логически неверно выстроенное повествование.

Языковые ошибки.

1. Самыми частыми среди языковых ошибок являются лексические.

Основной причиной лексических ошибок служит паронимия, т.е. смешение слов, похожих по звучанию, но разных по значению. Например: «Нельзя же быть таким невежей! Надо учиться, пополнять знания!» существительное невежа (грубый, невоспитанный человек) употреблено вместо необходимого невежда (малообразованный, малосведущий человек).

Обучение орфоэпической, словоупотребительной грамматической культуре должно происходить на текстовой синтаксической основе чтения и анализ актуальных связных текстов

соответствующей, профессионально значимой тематики. А также при обучении культуре речи студентов-техников необходим уклон в их профессиональную речь, особенно в профессиональную терминологию), но в то же время по возможности следует обучать и другим общекультурным речевым умениям.

В вузе на первом курсе на занятиях по русскому языку и культуре речи происходит формирование и дальнейшее развитие навыков профессионально-ориентированной культуры речи. На этом этапе студенты овладевают профессиональной речевой культурой в творческих упражнениях и заданиях, а значит, и в естественной речевой ситуации в процессе коммуникативной деятельности. В вузе работа должна строиться не на повторении школьного дидактического материала, а на дальнейшем развитии речевых навыков.

Грамматические ошибки – это нарушение правил построения словосочетаний и предложений, образования и употребления форм слова. Например: Автор статьи рассматривает проблему взаимоотношений отцов и детей. Студент не знает, что существительное проблема управляет словом в Р.п. (кого? чего?) взаимоотношения.

Исправление стилистических ошибок всегда сложно для студентов, так как требует знаний и развитого языкового чутья. Например: «Впервые я услышал шелест падающего листа – неясный звук, похожий на шёпот дитёнка». Слово дитёнок имеет просторечный характер и не может применяться в этом предложении. Работа по предупреждению, исправлению и даже обнаружению таких ошибок бывает для студентов достаточно сложной. Главное в этой работе, чтобы ошибка была не просто исправлена, а осмыслён её характер. Практика реализации работы позволяет говорить о создании устойчивой мотивации для совершенствования своей устной и письменной речи. У студентов появляется желание писать и говорить, испытывая эстетическое удовольствие от собственных удачных коммуникативных опытов. Потребуется еще немало усилий по развитию речевой культуры студентов, приобщению их к литературному языку. Только системный, творческий подход к работе даст положительные результаты.

В настоящее время в методике преподавания русского языка как иностранного проблема совершенствования устной русской речи иностранных учащихся решается в русле коммуникативно-культурологической концепции, преследующей, наряду с целями речевой коммуникации, познавательные цели, достижение которых позволяет применять в устной речи знания культурологического характера адекватно условиям определенной лингвокультурной среды.

Гипотеза исследования заключается в следующем: процесс совершенствования устной русской речи иностранных стажеров средне-продвинутого уровня владения русским языком в условиях языковой среды будет более эффективным, если:

- в качестве основы обучения в условиях языковой среды использовать тексты культурологического содержания, которые учитывают коммуникативные и культурологические потребности иностранных учащихся, усиливают мотивацию обучения, представляют собой образцы высказываний, характерных для социокультурной сферы общения;

- текстовые материалы будут содержать культурологическую информацию сопоставительного плана (информацию о местных культурных реалиях и реалиях родной культуры учащихся), позволяющую вести обучение общению в русле диалога культур;

- использовать в процессе совершенствования устной речи три типа упражнений: языковые, условно-речевые и речевые упражнения, с преобладанием упражнений коммуникативного характера;

- достичь предельной интерактивности учебного процесса, широко используя ситуативные формы обучения, а также задания творческого характера, обеспечивая равное партнерство обучающего и обучаемого в коммуникативном общении за счет опоры на социально-этническую мотивацию иностранных стажеров;

- процесс совершенствования устной русской речи строить с учетом специфики обучения в условиях языковой среды, предлагая тексты, содержание которых сориентировано на местные культурные реалии, а также задания, связанные с внеучебной деятельностью иностранных учащихся.

Для достижения цели и подтверждения гипотезы исследования необходимо было решить следующие задачи:

- 1) рассмотреть психолингвистические особенности устной речи и проанализировать закономерности порождения речевого высказывания;
- 2) определить специфику развития навыков и умений устной речи иностранных стажеров на этапе совершенствования;
- 3) обосновать целесообразность использования текстов культурологического содержания в качестве основы для совершенствования устной речи иностранных учащихся, рассмотреть содержательную и мотивационную функции таких текстов в условиях краткосрочного обучения в языковой среде;
- 4) выявить возможные пути совершенствования устной речи иностранных учащихся в контексте диалога культур;
- 5) отобрать лексико-грамматический и текстовый материал, необходимый для проведения методического эксперимента;
- 6) разработать систему упражнений для совершенствования устной русской речи иностранных стажеров средне-продвинутого уровня на материале текстов культурологического содержания;
- 7) экспериментально проверить эффективность разработанной методики.

Система совершенствования устной речи иностранных стажеров предполагает использование текстов культурологического содержания, которые учитывают коммуникативные и культуроведческие потребности иностранных стажеров в условиях языковой среды; способствуют повышению мотивации в обучении русскому языку; готовит учащихся к общению в ситуациях межкультурной коммуникации.

Литература:

1. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) Рига, НПЦ «Эксперимент», 1995, 176 с.
2. Куницына В.Н. Коммуникативная компетентность и коммуникативный интеллект: структура, функции, взаимоотношения. // Теоретические и прикладные вопросы психологии. СПб., Питер, 1995. – 86 с
3. Михельсон Л. Тест коммуникативных умений. Перевод и адаптация Ю.З. Гильбуха – [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://azps.ru/tests/5/mihelson.html> (дата обращения 01.10.2012).
4. Капинова Е.С. Отбор коммуникативного минимума на основе анализа болгарских и русских невербальных средств общения [Электронный ресурс] // Перспективы науки и образования, 2013. №2, с.21-27.
5. Капинова Е.С. Биографический метод в обучении русскому языку студентов-нефилологов в Болгарии [Электронный ресурс] // Перспективы науки и образования, 2013, №4, с.114-118.
6. Крылова М.Н. Способы поддержания интереса к содержанию учебного материала на занятиях по морфологии русского языка [Электронный ресурс] // Перспективы науки и образования, 2013, №4, с.251-263.
7. Поповицкая Н.В. Современные требования к педагогу в межличностном восприятии [Электронный ресурс] // Перспективы науки и образования, 2013, №5, с.44-48.
8. Русанова Е.И. Управление педагогической деятельностью по преодолению негативных тенденций в русском языке в учебно-воспитательном процессе колледжа // Государственный советник, 2013, №3, с.84-86.
9. Славгородская Е.Л. Активные средства организации учебно-профессиональной деятельности студентов [Электронный ресурс] // Перспективы науки и образования, 2013, №3, с.96-105.

Rus dili dərslərində xarici tələbələrin nitq fəaliyyətinin və nitq mədəniyyətinin inkişafı **Xülasə**

Kus dilində düzgün danışmaq üçün rus intonasiyasını mənimsəmək çox vacibdir, çünki intonasiyadakı səhvlər bəyanatın mənasını pozmağa səbəb olur. Rus dilinin tədrisi zamanı intonasiya üzərində iş aparılmalıdır.

Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşması mürəkkəb bir prosesdir və şagirdlərin bütöv bir məşq sistemi yerinə yetirməsi nəticəsində əldə edilir. Bildiyiniz kimi, şifahi nitq anlama və danışma prosesindən ibarətdir. Çıxış, nitq fəaliyyətinin bir növü olmaqla, danışma prosesidir. Bununla birlikdə geri çəkilmə təkcə danışma bacarıqlarının deyil, həm də dinləmə bacarıqlarının inkişafına kömək edir, xüsusən də mövzunun geri çəkilməsində. Şifahi nitqin inkişafını təşviq etmək, geri çəkilmək dildə səlisləyə gedən bir keçid mərhələsidir.

The development of speech activity and the culture of speech of foreign students in the Russian language lessons **Summary**

The article says that for proper speaking in Russian it is very important to master Russian intonation, as errors in intonation lead to a distortion of the meaning of the statement. Work on intonation has to be carried out throughout the course of teaching the Russian language.

The formation of oral speech skills is a complex process and is achieved as a result of students performing a whole system of exercises. As you know, oral speech consists of a process of understanding and the process of speaking. Retelling, being a type of speech activity, is a process of speaking. However, retelling contributes to the development of not only speaking skills, but also listening skills, especially when it is a retelling of the subject. Promoting the development of oral speech, retelling is a transitional stage on the path to fluency in the language.

Рецензент: доц. С.Алиева

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/87-89

Aytac Afar qızı Abbaszadə

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
aaitac@inbox.ru

HEYKƏLTƏRƏŞ AKİF ƏSGƏROV YARADICILIĞINDA QADIN OBRAZLARI

Açar sözlər: qadın, obraz, təsvir, dinamika, heykəltərəş, zərif, güclü

Key words: female, image, portrayal, dynamics, sculpture, elegant, powerful

Ключевые слова: женский, образ, изображение, динамика, скульптур, элегантный, мощный

Azərbaycan xalq rəssamı Akif İzzətulla oğlu Əsgərov 1940-cı ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakıya gəlir və 1958-ci ildə Əzim Əzimzadə adına Rəssamlıq məktəbinə daxil olur. Burada müəllimi SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının tamhüquqlu üzvü Sabsay Pinxos Vladimiroviç olmuşdur və bu onun sonrakı fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. 1963-cü ildə buranı bitirən Akif Əsgərov İ.Repin adına Sankt-Peterburq Boyakarlıq, Heykəltərəşliq, Memarlıq Akademiyasında M.K.Anikuşinin emalatxanasında təhsil almışdır. Heykəltərəş müəlliminin xatirəsini daima hörmətlə, ehtiramla yad edir: “Mənim heykəltərəş kimi yetişməyimdə M.K.Anikuşinin çox böyük təsiri olub”. Təhsilini bitirdikdən sonra vətənə qayıdan heykəltərəş Ömər Eldarovun rəhbərlik etdiyi SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının yaradıcılıq emalatxanasına qəbul olur. Emalatxanada Əsgərov Respublikanın bədii fondu vasitəsilə dövlət sifarişlərini yerinə yetirirdi. Sənətkarın yaratmış olduğu heykəltərəşliq nümunələri həm ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdür. 1967-ci ildən başlayaraq Akif Əsgərovun əsərləri sərgilərdə nümayiş olunur. Onun əsərləri Moskvadakı Tretyakov adına Dövlət Rəsm qalereyasında, R.Mustafayev adına İncəsənət muzeyində, ABŞ, Türkiyə, İran, Yəmən, Dubay, İtaliya, Almaniya və digər ölkələrdəki şəxsi qalereyalarda saxlanılır.

Akif Əsgərovun yaradıcılığına nəzər yetirsək biz görə bilərik ki, o əsərlərində həyatı boyasız görməyi xoşlayır, şirin xəyallardansa, acı həqiqətləri göstərməyi üstün tutur. İnsanlarda əxlaq saflığını, mərdliyi, nəcibliyi, əməksevərliyi, vətənsəvərliyi hər kəsin özünə görə şəxsiyyətinin qorunmasını yüksək qiymətləndirir. Bir sözlə, o həqiqəti olduğu kimi canlandırmağa üstünlük verir. Həmçinin heykəltərəş tarixi şəxsiyyətlərin, ədiblərin obrazlarını yaratmağa daha çox diqqət göstərmişdir. Onun büst portret və

monumental heykəltərəşliq janrlarında yaratdığı gözəl sənət əsərlərinə şəhər və rayonlarımızın küçə və parklarında rast gəlmək olar. Sənətkarın yaradıcılığı ilə tanış olduqda, xalqın tarixi, ədəbiyyatı və unudulmaz qəhrəmanları haqda geniş məlumata malik olduğunu və bunları öz əsərlərində əks etdirdiyini görürük.

Akif Əsgərovun yaradıcılığında qadın obrazları da xüsusi yer tutur. O qadını əsərlərində elə canlandırır ki, burada zəriflik və mərdliyin paralel təzahürünün şahidi oluruq. Onların hər birinin şərti təsvir olunmasına baxmayaraq, onların cazibədarlığını, fərdi aləmini, psixoloji xüsusiyyətlərini tamaşaçı anlaya bilir. Xüsusilə qeyd edə bilərəm ki, onun qadın obrazlarını birləşdirən ümumi cəhətlərindən biri də onların hər birinin dinamik pozada təsvir olunması və emosional hallarının hiss olunmasıdır. Heykəltərəşin bu mövzuda müəllifi olduğu kiçik plastika nümunələrinin heç birində biz donuqluq və ya statik pozaya rast gələ bilmərik. Eyni zamanda onun kompozisiyalarında mütənasib proporsiyalar, habelə, lirik əhvali-ruhiyyə aparıcı rol oynayır.

Onun əsərlərinin təhlili bu fikirlərimizi bir daha təsdiq edir. İlk növbədə Akif Əsgərovun “Özündən razı” adlı əsərinə nəzər yetirək.

Dəzgah heykəltərəşliqinə daxil olan əsər 2013-cü ildə tamamlanmışdır. İncəlik, plastik həll və həcm baxımından diqqəti cəlb edən kompozisiyada material kimi heykəltərəş bürüncə müraciət etmişdir və onun ölçüləri 47x16x10 sm təşkil edir. Qeyd etdiyim kimi Akif Əsgərov bürüncün bütün imkanlarından istifadə edərək dolğun qadın obrazını canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, burada gənc qızın bədən

konturları, zərif və gözəl bədən quruluşu öz plastik həllini tapmışdır. Heykəltaraş təkcə qadın obrazı yaratmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda surətinə real insani hisslər də aşılamışdır. Belə ki, əsərin adından da görüldüyü kimi kompozisiyanın əsas qəhrmanı kiçik postamant üzərində ayaq üzərində duran özündən razı qızcağıdır və əsəri ilk dəfə müşahidə edən tamaşaçı onun özündən razılığının bilavasitə şahidi olur. Bunun başlıca səbəbi odur ki, Akif Əsgərov obrazını dolğun şəkildə ifadə etmək üçün bədən dilinin xüsusi vurğulanmasına önəm vermişdir. Qadının ayaqlarının bir-birinə çarpaz, əllərinin isə belində olması heykəltaraşın özündən razı qızı canlandırmasına yardımçı olur. Və sənətkarın heykəldə emosional hissləri ifadə etməsi artıq heykəli, “heykəl” anlayışı qəlibindən azad edərək, onun “xarakterli qadın obrazı” statusu əldə etməsində böyük rol oynayır. Bir sözlə, Akif Əsgərov elə bir güclü sənətkardır ki, o müxtəlif materiallara sözün əsl mənasında ikinci bir həyat bəxş edir. O əsərlərini yaradarkən hər bir kiçik detallı, insanın həm fiziki, həm mənəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Məhz buna görə də onun müəllifi olduğu heykəl nümunələrinin hər birində obrazlar real insani duyğuları öz üzərində cəmləşdirir və hər bir element tamaşaçı ilə sanki ünsiyyət qurur. Haqqında danışdığım “Özündən razı” əsəri də bunun əyani sübutudur.

Belə ki, qadının bədən hərəkətlərinin şərti təsvir olunmasına baxmayaraq üz mimikaları, hətta, geyimi vasitəsilə bunun şahidi ola bilərik.

Akif Əsgərovun qadına müraciət etdiyi kompozisiyalarından biri də “Xəyallar” adlanır. Dəzgah heykəltaraşlıq nümunəsi olan bu heykəldə sənətkar yenə də bürüncün imkanlarından istifadə etməklə zərif, incəliyi ilə seçilən qadını canlandırmağa nail olmuşdur. Əsər 2010-cu ildə tamamlanmışdır və 40x27x12 sm ölçüsündədir. Burada da biz həm zahiri, həm də daxili faktorların uğurlu birləşməsinin şahidi oluruq. Xəyallar aləmində “səyahət edən” qızı canlandırmağı qarşısına məqsəd qoyan heykəltaraş buna, digər əsərlərində də olduğu kimi bədən dili və emosional hisslərin vəhdəti vasitəsilə nail olmuşdur. Bu kompozisiyanın baş obrazı olan qadın yerdə əyləşmiş və sol ayağını bir qədər yuxarı qaldıraraq iki əli ilə tutmuşdur. Onun başı da bir qədər yuxarıdadır. Bu poza ilk baxışdan tamaşaçıya obrazın real aləmdən uzaqlaşaraq, xəyallar dəryasına qərç olduğuyla bağlı ilkin informasiyanı ötürür. Və bunu psixoloji hisslər tamamladığında uğurlu bir nəticə əldə olunur ki, Akif Əsgərov da demək olar ki, bütün əsərlərində buna nail olmuşdur. Bir məqamı da qeyd edək ki, əsərdə diqqətimi cəlb edən detallardan biri də qadının geyimidir. Məhz bu kiçik nüans kompozisiyaya canlılıq bəxş edir. Geyim drapirovkası sükunəti pozmaq üçün sözün əsl mənasında əlindən gələni əsirgəmir.

Akif Əsgərovun 2011-ci ildə bürüncdən hazırladığı “Gəzinti” kompozisiyası da böyük maraq doğurur. Dəzgah heykəltaraşlığın şedevr nümunələrindən biri olan bu əsərdə ayaq üstə dayanan qadın surəti ilə qarşılaşırıq. Onun digər əsərlərində olduğu kimi burada da qadın gözəlliyi ön plandadır. Əynindəki geyimin drapirovkası əsərə dinamika qazandırır. Onun hərəkətliyində poza da mühüm rol oynayır. Qadının sağ əlinin belində, sağ ayağının bir qədər öndə təsvir olunması ona eyni zamanda cazibədarlıqda bəxş edir. Heykəltaraş bu kompozisiyasında da qadına xas olan bütün gözəllikləri canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Üz siması şərti təsvir olunmasına baxmayaraq onun fərdi aləminə bələd olmaq da mümkündür. Burada qadın zərif, incə, bir o qədər də mərd və qürurlu səpkidə öz əksini tapmışdır.

Akif Əsgərov yaradıcılığının şedevri isə öz qızına həsr etdiyi “Mənim qızım” əsəridir. 1989-cu ildə bürüncdən hazırlanmış kompozisiya Volqoqrad İncəsənət muzeyində saxlanılır. Digər əsərlərində olduğu kimi burada da naturadan istifadə edən heykəltaraş gənc yeniyetmə qızın xəyal dünyasını, düşüncələrini

böyük məharətlə əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Mürəkkəb pozada stulda əyləşmiş gənc qızın üz ifadəsi sakitdir və bir o qədər də melonxolıdır. O sanki nələrsə haqqında düşünür və Akif Əsgərov yenə də bədən dili və emosiyalara müraciət edərək obrazını real səpkidə canlandırmağa nail olmuşdur.

Akif Əsgərovun bütün əsərləri üçün sadalanan xüsusiyyətlər xasdır. Belə bir nəticə əldə edə bilərik ki, sənətkar qadına heç bir zaman birmənalı yanaşmamışdır. Onun bu mövzuda olan baş qəhrəmanları yetərinə zərif və yetərinə də güclüdürlər.

Ədəbiyyat:

1. Sadəlikdə ucalıq \ Respublika, 25 may 2012, s.3
2. Ругия Алиева. Акиф Аскеров: «Ищите в скульптуре красоту...» // Зеркало, 30 октября 2009, с. 3,8.

Female images in the creativity of sculpture Akif Askerov

Summary

This article gives a great deal of insight into female characters who have become the main protagonists of the machine sculpture by Akif Askerov. For his compositions in this thread, I can state in general that each of them has proportional proportions as well as lyrical moods.

Женские образы в творчестве скульптора Акифа Аскерова

Резюме

Эта статья дает глубокое понимание персонажей женского пола, которые стали главными героями машинной скульптуры Акифа Аскерова. В отношении его скульптур можно отметить, что каждая из них имеет отличается глубиной образа, пропорциональностью, утонченностью, индивидуальностью, а также лирическим настроением. Все это дает возможность высоко оценить творчество Акифа Аскерова.

Rəyçi: dos.N.Axundova

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK   LINGUISTICS   ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Mahirə Nağı qızı Hüseynova Ümumtürk dillərində yemək adlarının tarixi-etimoloji təhlili	4-10
Zərifə Bəyram qızı Məmmədova Müasir Azərbaycan dilində informatika terminlərinin yaranma mənbələri	11-14
Məfkurə Salam qızı Hüseynova Nitqin əsas keyfiyyətləri və onların dildə təzahürü	15-18
Vəliyeva Çimnaz Həsən qızı Beynəlmiləl sözlər Azərbaycan dilindəki fransız mənşəli sözlərin nümunəsində	19-21

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ   LITERARY STUDIES   ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Есбалаева Роза Жумабайкызы Qazaq ədəbiyyatında jыршылық дәстүр және италмас ақынның әдеби мұрасы	22-26
Sevinc Ağadin qızı Bağırova Rus ədəbiyyatında şərq və islam mövzusunun ədəbi və tarixi qaynaqları	27-30
Əli Umud oğlu Əliyev “Ölülər”in dirilərə nəsihəti və Allaha şikayəti (Mən ölü, siz diri....)	31-34

TARİX   HISTORY   ИСТОРИЯ

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov Katolikos Bakur və çar arvadı Sparama haqqında mülahizələr	35-39
Ələmdar Əli oğlu Şahverdiyev Azərbaycan neftinin zəngin tarixi	40-51
Rəşad Fikrət oğlu Seyidov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Ermənistan məsələsi	52-54
Solmaz Azay qızı Sadıqova İrəvan xanlığına dair ilkin mənbələrin sahə mütəxəssislərinin informasiya təminatında yeri	55-58

SOSİOLOGİYA   SOCIOLOGY   СОЦИОЛОГИЯ

Меджид Мамед оглу Мамедов Социальные нормы: сущность и функции	59-62
Sultan Qurban oğlu Niftəliyev Milli iqtisadiyyat perspektivi çərçivəsində biznes mühiti inkişafının müqayisəli təhlili	63-68
Rakim Zülal oğlu Haqverdiyev Qeyri-neft sektorunun effektiv tənzimlənməsi dövlət idarəçiliyinin prioritet istiqaməti kimi	69-73

PEDAQOQİKA   PEDAQOQY   ПЕДАГОГИКА

Bahar Əsrəf qızı Kərimova, İradə Xəlil qızı Zamanova Məktəbəqədər uşaqlarda nitq inkişafı pedaqoji problem kimi	74-76
Günəl Ədalət qızı Allahverdiyeva Görmə qüsurlu uşaqlar və onların təsnifatı	77-79
Эллада Муса гызы Кулиева К вопросу профессиональной компетентности пдагога общеобразовательной школы	80-82

**TƏDRİSİN METODİKASI   THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

Егана Исраил гызы Мамедова Развитие культуры речи и речевой деятельности студентов-иностранцев на уроках русского языка	83-86
--	-------

SƏNƏTŞÜNASLIQ   ART CRITICISM   ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Aytac Afar qızı Abbaszadə Heykəltəraş Akif Əsgərov yaradıcılığında qadın obrazları	87-89
--	-------

Texniki redaktor:
Səbinə Fərmanqızı

Korrektor:
Şəbnəm Allahverdiyeva

Komputer tərtibatı:
Tahirə İmamova

Çapa imzalanmışdır: 22.09. 2019

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 11 ç.v.

Sifariş: 188

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunmuşdur
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru